

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА
СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИНСТИТУТИ

ПУЛ, КРЕДИТ ВА БАНКЛАР

Самарқанд – 2006 йил

658

4-22

353995

Handwritten: 3995.
Kandab D

Хандолев Д
Иер. Кривошеин
2006. Екатеринбург.

2006

Баскероф.

4233.

20.02.21

le. C/d

Handwritten: 4 мрт.

Goetz

22/VI-27 3-425

27/04-09 3-4 *Хрущево*

Хорошо

29th Nov. Duxton

[illegible]

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХУЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИК ИНСТИТУТИ

Холбоев Д

ПУЛ, КРЕДИТ ВА БАНКЛАР

Самарқанд – 2006 йил

658
X-42.

Маъруза матнлар курси «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит кафедрасининг доценти Д.Холбоев томонидан «Пул, кредит ва банклар» фанининг Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан 2003 йил 1 июлда тасдиқланган Дастур асосида тайёрланган.

Маъруза матнлари курси «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» йўналиши бўйича тайёрланаётган талабаларга мулжалланган бўлиб ундан «Иқтисодиёт» йўналиши талабалари, ушбу соҳа мутахассислари, ўқитувчилар, аспирантлар ва магистрантлар ҳам фойдаланиши мумкин.

Тақризчилар:

1. Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти молия ва суғурта хизматлари кафедрасининг доценти **Р.Мусаев**
2. Самарқанд қишлоқ хўжалик институти «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедрасининг доценти **Кудратов Т.Қ.**

Ўзбекистон Республикаси
Самарқанд вилояти
353 995
1999 йил 10 июль

.....Кейинги йиллардамолия – банк тизимида хизматларнинг янги турлари тез суръатлар билан ривожланаётгани эътиборга сазовор.

И.Каримов

Кириш

Бозор иқтисодиёти шароитида пул ва пул муносабатлари, кредит ва кредит муносабатлари, банклар ва банк тизимининг роли ошиб боради.

Пул ва кредит бозор муносабатларини олиб боришнинг асосий воситаларидан ҳисобланиб, бозор механизмининг самарадорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Миллий пулимиз сўмни барқарорлигини таъминлаш иқтисодиётни самарали ташкил қилишнинг асоси ҳисобланади.

Мазкур курснинг асосий мақсади ва вазифаси пул, кредит ва банклар билан боғлиқ саволларга назарий жиҳатдан жавоб беришдан, талабаларга Ўзбекистон Республикаси пул – кредит тизимининг ташкил қилиниши ва фаолият кўрсатишининг назарий ва амалий жиҳатларини ўргатишдан иборат.

«Пул, кредит ва банклар» фани иқтисодий фанларни ўқитишда етакчи фанлардан бири ҳисобланади.

Ушбу маъруза матнлар курси В – 340900 – Бухгалтерия ҳисоби ва аудит йўналиши бўйича тайёрланадиган бакалаврият талабаларига мулжалланган бўлиб унда пулнинг моҳияти ва функциялари, уни иқтисодиётдаги роли, пул тизими унинг таркибий қисмлари, пул айланиши, Ўзбекистон Республикасининг пул тизими, инфляция, унинг турлари ва сабаблари, халқаро ҳисоб – китоб муомилалари, валюта муносабатлари, кредит, унинг функциялари ва кредит тизими, халқаро кредит ва унинг шакллари, банклар ва банк тизими, тижорат банклари ва улар фаолиятини тартибга солиш, банкларнинг инвестицион фаолияти ва банклар фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш энг сўнгги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда баён этилган.

Маъруза матнлари курсдан иқтисодиёт йўналиши талабалари, ўқитувчилари, аспирантлар, магистрантлар, банк, молия, солиқ тизими ходимлари ҳамда пул – кредит тизими ва банклар фаолиятини ўрганишни хоҳловчилар ҳам фойдаланиши мумкин.

Муаллиф маъруза матнлари курси сифатини оширишга қаратилган тақриз ва мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қилади.

1-мавзу: Пулнинг моҳияти ва функциялари.

Режа:

1. Товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурлиги. Пулнинг моҳияти ва хусусиятлари.
2. Бозор иқтисодиёти шароитида пулнинг аҳамиятини ошиши.
3. Пулнинг функциялари.
4. Иқтисодиётни ривожлантиришда пул барқарорлигини таъминлашни ўрни ва омиллари.
5. Пул тўғрисидаги назариялар.

Таянч тушунчалар:

Пулни келиб чиқишининг асослари. Пулнинг моҳияти ва хусусиятлари. Пулнинг қиймати ва истеъмол қиймати. Пулни пайдо бўлиш тарихи. Пулни пайдо бўлиши ва қийматнинг шакллари. Пул тараққиётининг босқич ва шакллари. Қимматли металлари пул вазифасини бажаришининг сабаблари. Қоғоз пуллар муомиласини ташкил этишда айрим шахсларнинг ўрни. Бозор иқтисодиёти шароитида пулнинг аҳамиятини ошишининг сабаблари. Пулнинг функциялари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги. Иқтисодиётни ривожлантиришда пул барқарорлигини таъминлашни ўрни. Республикамиз Президенти И.А.Каримов томонидан сўмни барқарорлигини таъминлаш бўйича кўрсатилган омиллар. Пул тўғрисидаги металл, номиналлик, миқдорийлик ва монитаризм назариялари ҳамда олтин танга стандарти, қўйма олтин стандарти ва олтин девиз стандарти ва бошқа оқимлар.

Адабиётлар: 15, 19, 20, 23, 25, 27, 30, 47, 57^а

1. Товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурлиги. Пулнинг моҳияти ва хусусиятлари.

Маълумки, пул товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг узок вақт ривожланиши натижасида вужудга келди. Р.Крузо таъкидлаганидек, фақат товар ишлаб чиқариш бор жойда пул керак, якка одамга пулни кераги йўқ. Пулни товар айирбошлашни ўзи яратди.

Биринчи йирик меҳнат тақсимоти, яъни чорвачиликдан деҳқончиликни ажралиб чиқиши ва шу муносабат билан товар

ҳўжалигининг ривожланиши туфайли маҳсулот қийматининг ифодаси бўлмиш пулни келтириб чиқарди.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, товар турларининг кўпайиши алмашув жараёнининг янада ривожланишини тақозо қилди. Алмашув жараёнида товар эгалари ўзаро мулоқотда бўлиб, товарнинг эгаси ўз маҳсулотини (мулкни) баҳолаган. Шу баҳолаш жараёни бирор ўлчов бирлиги бўлишини тақозо қилган. Товар муомиласининг эквивалент ривожланиш жараёнида умумий эквивалент шаклини ҳар хил товарлар ўйнаган. Ҳар бир жамоа ўз товарини эквивалент сифатида ўртага қўйган. Лекин жамият тараққиёти шу товарлар ичидан пулни товарларнинг товари деб эътироф этган.

Пул — бу махсус товар, умумий эквивалент бўлиб, абстракт меҳнат харажатларини ўзида акс эттиради ва товар ҳўжалигидаги ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди.

Бу таъриф пулни қуйидаги хусусиятларини ўзида ифодалайди:

1. Пулнинг бошқа товарлардан ажралиб турувчи махсус товарлиги.
2. Пул — бу умумий эквивалент — ягона товар бўлиб қолган товарлар қийматини ўзида ифода қилиши.
3. Пулнинг эквивалент сифатида товарни яратишга кетган меҳнат ва бошқа харажатларни ўзида ифода қилиши.
4. Пулнинг ҳар бир иқтисодий тизимда, товар ишлаб чиқаришда кишилар ўртасидаги юзага келадиган иқтисодий муносабатларни ифода қилиши ва бошқалар (пулда ифодаланувчи хусусий меҳнат ижтимоий меҳнат сифатида намоён бўлиши).

Пулнинг муҳим хусусияти шундаки, у ҳам бошқа товарлар сингари қийматга ва истеъмол қийматга эга бўлиши билан бирга бошқа барча товарларга қарама-қарши туради. Бу бир томонда пул, иккинчи томонда бошқа товарлар.

Пулнинг истеъмол қиймати шуки у ўз функциясини бажариб иқтисодиёт мушкулини осон қилади (воситачи сифатида).

Пулнинг қиймати (кадр қиймати) деганда пул бирлигининг харид қилиш қобилияти, яъни унга қанча товар ва хизматлар харид этиш мумкинлиги тушунилади.

Пулни қиймати метал пулни забт этиш ёки қозғол пулни босиб чиқариш харажатларини билдирмайди. Бу харажатлар пул қиймати эмас, балки пулни муомилага киритиш сарфларидир. Пулни қиймати

нархга боғлиқ, нархлар кўтарилиб, кетса, уни қиймати (кадри) пасаяди ва аксинча.

Умуман пул инсоният кашфиётлари ичида энг оддий, энг тушунарли бўлиб ҳисобланади.

Инсониятнинг бутун ютуқлари ҳам, фожиалари ҳам пул билан боғлиқдир. Инсон фаолиятини энг муҳим ҳаракатга келтирувчи кучлардан бири пул бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.

Таниқли давлат арбобларидан бири таъкидлаганидек, «Давлатни ўрни уни қанча солдати ёки пушкарларини қудрати билан эмас, балки миллий валютанинг мустаҳкамлиги билан белгиланади. Бунга шуни қўшимча қилиш мумкинки, корхонанинг мавқи унда неча кишини ишлаши, ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори билан эмас, балки унинг молиявий барқарорлиги билан белгиланади».

Яхши ишлаётган пул тизими жамиятнинг барча имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш имкониятини беради, аксинча ёмон ишлаётган пул тизими пул муомиласини издан чиқариб ишлаб чиқариш даражасидаги кескин пасайишлар, иқтисоддаги бандликка ва баҳога, пулни сотиб олиш қобилиятини пасайишига салбий таъсир кўрсатади.

Тарихий манбаларга кўра биринчи қоғоз пуллар XII – асрда Хитойда чиқарилган. Шунинг билан бирга 700 йилларда қумуш тангалар чиқарилгунга қадар Бухоро давлатида қоғоздан пул сифатида фойдаланган.

Умуман тарихда биринчи тангалар VII – асрда кичик Осиёдаги Лидия мамлакатида забт этилган.

К.Маркс, А.Смит ва Д.Рекрдоларнинг тадқиқотларига таянган ҳода пулни вужудга келиш жарёнини қийматнинг қуйидаги шакллари билан боғлайди:

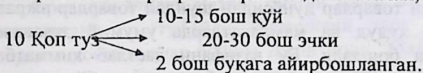
Қийматни оддий ёки тасодифий шакли

Бу товар ишлаб чиқаришнинг дастлабки даврига тўғри келиб товарлар пулсиз бир-бирига бевосита айирбошланган. Бунда маҳсулот айрибошлаш учун ишлаб чиқарилмаган, лекин уни ортикчаси тасодифий шаклда айирбошланган. Тасодифий айирбошлаш меҳнат маҳсулотининг товарга айланганлигини ифодалайди. Айрибошлаш натижасида товар маҳсулоти ўзига тенг қийматли эквивалент маҳсулотга айирбошланади. Айрибошлаш жараёнида истёмолини қондириш биринчи даражали масала,

товарлар қийматини таққослаш эса иккинчи даражали масала сифатида қаралган. Масалан, 1 болта = 20 кг дон.

2. Қийматнинг тўла ёки кенгайган шакли

Товар айрибошлаш ривожланиши билан тасодифий қиймат шаклидан тўла ёки кенгайтирилган шаклига ўтилган. Бундай айрибошлашда бир товарга қарама-қарши фақат битта товар эмас, балки бир нечта товарлар иштирок этади. Масалан, Суданликларда

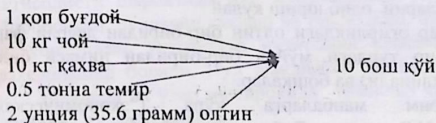
Бунда ўз қийматини бошқа товарга айирбошланаётган туз нисбий қиймат шаклида, қолганлари, яъни қўй, эчки ва бука эса қийматни ўзида ифода этувчи материал бўлиб хизмат қилади ва уларнинг қиймати эквивалент қиймат шаклида туради.

3. Қийматнинг умумий (эквивалент) шакли

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан айирбошланадиган маҳсулотлар сони ҳам ортиб боради ва айирбошлашда мураккаб ҳолат вужудга келади. бирор бир товар соҳиби ушбу товарни ўзининг истеъмолига зарур бўлган бошқа бир товарга айирбошланиши учун аввалом бор ўзининг товарига эҳтиёжи бўлган бошқа бир истеъмолчини топмоғи керак бўлади, айирбошлаш мураккаблашиб унинг ривожланишига тўсқинлик қилади.

Аста-секин товарлар орасида ҳамма товарларга айирбошланаоладиган ва ҳамма товарлар қийматини ўзида ифода эта оладиган махсус товар ажралиб чиқади. Товарлар дунёсидан чиққан махсус товар қолган барча маҳсулотлар учун умумий эквивалентга айланади.

Масалан:

Бунда умумий эквивалент вазифасини 10 бош қўй бажарган.

4. Қийматнинг пул шакли

Мақсулот ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнининг тобора ривожланиб бориши ҳудудлар, мамлакатлар ўртасида савдо-сотиқни, товар айирбошлашнинг заруриятини юзага келтиради. Турли мамлакатларда турли товарлар умумий эквивалент ҳисоблангангалиги бу жараёнинг тараккий этишига тўсқинлик қилади.

Натижада бутун товарлар дунёсидан шундай товарлар ажралиб чиқадики, у барча ҳудуд ва мамлакатларда умумий эквивалент сифатида қўлланила бошлади. Бу вазифани дастлаб қимматбаҳо металллар мис ва қумуш, кейинчалик олтин бажарадиган бўлди.

Охир оқибатда оддий товар кўринишидаги умумий эквивалент ўрнига пул шаклидаги умумий эквивалент, яъни пул майдонга чиқди.

Масалан:

1 коп бугдой		2 унция (35.6 грамм) олтин
10га қўй		
10 кг чой		
40 кг қаҳва		
0.5 тонна кўмир		

Бунда олтин оддий товар эмас, балки пул кўринишини олади.

Умуман пул ўз тараккийётида 4 босқич ва 4 шаклга эга бўлган:

1. Товар шаклида – “қўйма” асримиздан олдинги VII – асргача
2. Танга пуллар – “танга” асримиздан олдинги VII-XIX - асрлар
3. қоғоз пуллар – “банкнот” XIX-XX асрлар
4. Электрон пуллар – “карточка” XX – аср ўрталаридан

Шуни таъкидлаш лозимки узоқ йиллар давомида қимматли металллар пул вазифасини бажарган ва унинг асосий сабаблари бўлиб:

1. Уларни қиймати юқори, ҳажми кичик.
2. Улар бўлинувчан, улар бўлинганда сифатини йўқотмайди.
3. Уларнинг яхши сақланиши (масалан, кўмганда ҳам).
4. Уларни олиб юриш қулай

5. Бир оғирликдаги олтин бир-биридан деярли фарқ қилмайди (бир турдаги мўйна бир-биридан нимаси биландир фарқ қилинади) ва бошқалар.

Айрим манбаларга кўра (“экономическая теория” под.ред.В.И.Вилияпина, Добряннина А.И. Москва. 2001 й стр.141-166) дастлабки қоғоз пуллар XII-асрда Хитойда, 1571 йилда Францияда,

1690 йилда АҚШ да, XVIII- асрда Екатерини II-даврида Россияда пайдо бўлган.

Қоғоз пуллар муомиласини ташкил этишда Джон Ло (Франция 1710-1720 йиллар), Дубасов И.И (1897-1987 йиллар Россия) каби айрим шахслар фаолиятини қайд этиш лозим.

Джон Ло дуэлда қатнашгани учун Лондон турмасидан қочиб Голландияда, кейин Италияда яшаб анча бойлик ортирган ва 1710 йилда Франция давлат бюджети даромадини ошириш бўйича ҳукуматга қоғоз пуллар чиқариш бўйича таклиф билан чиққан. Ўша пайтда Франция Молия Вазири бўлган Джон Ло 1720 йилда пулни қадрсизлангани туфайли Францияни тарк этади. 1716-1720 йиллардаги қоғоз пуллар бўйича Джон Лони “Машинник и пророка” дейилсада, у Европа халқига қоғоз пулларни ажойиб имкониятларидан вокиф этди.

2. Бозор иқтисодиёти шароитида пулнинг аҳамиятини ошиши

Мамлакат ривожланишининг асосий воситаларидан бири пул бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтиш ва унда фаолият юритишда унинг ўрни ва аҳамияти янада ошиб боради. Дарҳақиқат, пул – “бозор тили” деб бежиз айтилмаган. Ҳар бир иқтисодий ахборот, товарлар ва хизматлар баҳоси, тўловлар, даромаду харажатлар, молиявий талаблар ва мажбуриятлар, иқтисодий алоқалар микро ва макро даражаларда фақат пулда ифода қилинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида пул аҳамиятининг ортиб бориши жамиятимизда мавжуд ҳукукий ва жисмоний шахслар фаолияти ва унинг натижаси – даромади пул билан боғлиқ.

Бозор иқтисодиётини муҳим омилини пул ташкил этади. Бозор иқтисодиёти пул билан тирик, чунки тақрор ишлаб чиқариш жараёнининг барчасида пул воситачилик қилади. Бозор иқтисодиёти шароитида товарлар ва хизматларнинг ишлаб чиқаришдан бошлаб истеъмолчигача бўлган жараён пул воситасида амалга ошади.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомиласини уюштириш, товарларни айирбошлаш, пулларни сақлаш ва тақсимлаш, бўш пулни қарзга бериш, корхоналар ўртасидаги иқтисодий алоқалар янада кучайиб, мураккаблашиб боради. Пул шаклидаги маблағлар бозор орқали ресурсга айланади ва улар иштирокида товарлар яратилади, товарлар сотилиб яна пулга айланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида нафақат пул, балки унинг эквивалентларидан – акция, облигация каби қимматли қоғозлар ва бошқалардан кенг фойдаланилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида илгари пулга айлантирилмаган айрим воситалар ҳам энди пулда ўз аксини топади (ер ва бошқалар).

Умуман бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиясини ташкил этиш, пулни айланиши, умуман хўжаликлар фаолиятини ташкил этилиши янги пул муносабатлари асосида ташкил этилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб бозор иқтисодиёти шароитида пул иқтисодий қувват, иқтисодиётнинг ўзига хос ташриф қоғози бўлиб хизмат қилади.

3. Пулнинг функциялари.

Пул иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттириб қуйидаги функцияларни бажаради:

1. **Қиймат ўлчови** – пул умумий эквивалент сифатида ўзида ижтимоий меҳнатни мужассамлаштиради ва шу сабабли товарлар қийматини ўлчай олади. Товарни қанча туриши пулда белгиланади. Буюмларни оғирлиги, эни ва бўйига қараб, килограмм ёки метр билан ўлчагандай товарларнинг нархи пул билан ўлчанади. Ҳар бир мамлакатнинг ўз пул бирлиги мавжуд бўлиб, бу Ўзбекистонда сўм, АҚШда доллар, Англияда фунт стерлинг, Туркияда лира, Германияда марка ва бошқалар.

Бу вазифани узоқ йиллар ўз қийматига эга бўлган товар – олтин ёки олтинни ўзида ифодаладиган пул birlikлари бажариб келган.

2. **Муомила воситаси.** Бу функция ёрдамида товар ўзининг пул қийматига айирбош қилинади. Пул ёрдамида товарни харид этиш, пулга товар айирбошлаш (П-Т) ёки товарни сотиш, яъни товарни пулга айирбошлаш (Т-П) юз беради. Бу жараёнда пул воситачилик қилади, пул муомила воситаси функциясини бажаради.

Пул иштирокида товар айрибошлаш товар муомиласи шаклини олади. Бундан фарқлироқ бартер – товарни товарга бевосита алмаштириш бўлиб маълум келишилган нархни тақозо этсада пул иштирокисиз юз беради.

Бартер пулсиз айрибошлаш бўлганидан бозор иқтисодиётига тўғри келмайди, шу сабабли у пул қадрсизланган, товар топиш мушкул бўлган пайтларда қўлланилади.

Ўта тақчиллик юз бериб, бозор алоқалари бузилган шароитда талон ва купонлар товар айрибошлашда қўлланилган ҳоллари ҳам мавжуд. Бартер тараққий этган мамлакатлар учун хос эмас. Бу шунинг учунки айнан айрибошлаш учун минг йиллар олдин пул уйлаб топилган. Шунинг билан бирга ёш мамлакатлар ўзини тутиб олгунча, улар бозорларини хом-ашё ва ускуналар билан тўлдиришда бартерни маълум аҳамияти бор.

Ўзбекистонда 1994 йилда умумий экспортни 17 фоизини бартер ташкил этган. 1995 йилда у икки баробардан кўпроқга камайди.

3. Тўлов воситаси. Айрим адабиётларда пулнинг тўлов воситаси унинг муомила воситаси билан қўшиб юборилади. Аслида улар ўртасида туб фарқлар мавжуд ва уларни асосийлари қуйидагилар:

а) муомила функцияси товарни фақат нақд пулда сотилишини билдирса, тўлов функциясида товар ҳам нақд пулда ҳам нақд пулсиз ҳолда сотилади.

б) муомила воситасида товар ва пул ҳаракати бир вақтда амалга оширилади деб тушунилади, тўловда эса у кечиктирилиши ҳам мумкин, кредитга амалга оширилиши ва тўлов муддатини кутилиши мумкин.

в) муомила воситасида товарни сотувчи ва оловчи ўртасидаги муносабат бир йўла тугайди, тўловда эса узоқ давом этади ва у дебиторлик ва кредиторлик қарзларига сабаб бўлади.

Пулни тўлов воситаси орқали давлат бюджетига ва кредит тизимига тўловлар амалга оширилади, аҳолига иш ҳақи, нафақа, коммунал ва бошқа хизматларга тўловлар амалга оширилади. Пулни тўлов функциясини тан олмаслик дебитор ва кредитор қарзларни ошишига, кредит бўйича ва бошқа молиявий мажбуриятларни бажарилмаслигига, хўжалик жараёнларининг меъёрида боришига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

4. Жамғарма воситаси. Бу пулнинг жамланган бойлик шаклига кириб ўз эгаси учун керак бўлганда харид этиш воситаси бўлиб хизмат қила олшидир. Пул қоғоз ёки танга бўлгани учун бойлик эмас, балки ўзида меҳнатни мужассамлаштиргани, унга ҳамма нарсани харид этиш ёки уни жамлаб сақлаш мумкин бўлгани учун бойлик ҳисобланади.

Пул бойлик жамғаришнинг энг қулай усулидир, чунки пулда ликвидлик бор, яъни пул ҳамма ерда унга белгиланган номиналга (масалан 500 сўм) қараб тўлов учун қабул қилинади. Пул бошқа

инвестиции воситаларига нисбатан (ер, бино, акция, облигация, сертификати) барқарор ҳисобланади, унинг кадри инфляция бўлмаган барқарор сакланади, бошқа ликвидларни эса нархи-кадри ўзгариб туради.

Пулни сифати ва сони мавжуд. Пулни сифати чексиз бўлиши, яъни пулга зарур бўлган вақтда хоҳлаган товарга айлантириш имконияти мавжуд, сони чекланган бўлиши мумкин, чунки унга чекланган миқдорда товар сотиб олиш мумкин.

Пулни қимматбаҳо, ноёб буюмларга, санъат асарларига, уй-жой, ер, машина, асбоб-ускуна, акция, облигация ва бошқалар шаклида ҳам жамғариш мумкин.

Адабиётларда пул хазина тўплаш вазифасини ҳам бажариши мумкинлиги қайд этилади. Уни фақат ўзининг реал қийматига эга бўлган пуллар (қимматбаҳо металллар) бажара олади. Қоғоз пуллар асосан муомила ва тўлов вазифасини бажаради.

Утмишда пул жаҳон пули вазифасини ҳам бажарган. Бунда мамлакатлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар, товар ва хизматлар учун тўловлардаги баҳо масшабини ҳар бир мамлакатнинг пул бирлигини маълум олтин таркиби бўлишлиги билан характерланади. Жумладан, 1961 йилдаги пул реформасидан кейин СССР рубли — 0.987412 граммга, 1 АҚШ\$ = 0,88 грамм олтинга тенглаштирилган. Ҳозир бундай тартиб йўқ, чунки ХВФ нинг 1976 йил майдаги Ямаканинг Кенгстон шахридаги йиғилишида олтин бундан буён жаҳон пули вазифасини бажармаслиги эътироф этилган. Шу сабаб ҳозир ўзаро ҳисоб-китобларда жаҳон пули эмас, жаҳон пулларидан фойдаланилади ва бу вазифани обрўли пул бирликлари бажаради.

Пулнинг функциялари ўзаро узвий боғлиқ ва улар бир-бирини тўлдирган ҳолда пулнинг моҳиятини тўлиқ ифода қилади. Пулнинг функциялари кетма-кетлигига эътибор бериш зарур. Пул қиймат ўлчови вазифаларини бажармасдан туриб муомила, жамғарма ва тўлов воситаси бўлаолмайди. Пулнинг қиймат ўлчови сифатида мустақкамлиги унинг муомила, тўлов, жамғарма функцияларидаги ўрни ва аҳамиятини оширади, халқаро миқёсда ҳам юқори обрўга эга бўлади.

4. Иқтисодийни ривожлантиришда пул барқарорлигини таъминлашни ўрни ва омиллари.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул унга юклатилган вазифаларни бажаргандагина у иқтисодийни барқарор ушлаб туришга ва тараққий эттиришга хизмат қилади.

Республикаимиз Президенти И.А. Каримов 1995 йил 21-декабрда Олий Мажлиснинг IV – сессиясида таъкидлаганидек – “Бугунги энг муҳим вазифа валютаимиз бақувват, дунёда обрўли валютага айлантиришдир, у юксак қийматга ва катта кучга эга бўлиши лозим. Сўмни барқарорлигини таъминлаш ва қадрини ошириш умуммиллий вазифа. Республикаимиздаги барча фуқароларнинг фаровонлиги ана шу вазифани ҳал этилишига боғлиқ. Аслини олганда бу иқтисодий вазифагина эмас, ҳозирги пайтда ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик вазифага айланмоқда, чунки иқтисодийнинг юксалиши ҳам, аҳоли турмуш даражаси ҳам, давлатнинг обрў-эътибори ҳам шу вазифанинг бажарилишига боғлиқ. Ҳисоб-китобларимиз ҳамда бу вазифани ҳал этиш учун барпо қилинган ва тўплаган салоҳиятимиз ҳозир ўз олдимизга ана шундай вазифани қўйишимиз ва уни бажаришимиз мумкинлигини кўрсатмоқда. Буни учун нима қилмоқ керак?:

Биринчи навбатда сўмнинг харид қувватини ошириш учун истеъмол бозорини керакли моллар билан тўлдириш, аҳолини эҳтиёжларини қондирадиган ва хориждан келтириладиган моллар билан рақобат қила оладиган ўз маҳсулотимизни ишлаб чиқаришга зўр бериш зарур бўлади.

Иккинчидан, янги йилда валюта захираларини кўпайтириш чораларини кўришимиз лозим. Бунинг учун республикаимизнинг экспорт имкониятларини кенгайтириш, корхоналарнинг экспорт қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқариш, жаҳон бозоридан мустаҳкам жой олиш жараёнларини чуқурлаштириш лозим. Экспорт қилинадиган молларни бутун чоралар билан кўпайтириш ва шу ҳисобдан валюта тушумини ошириш учун ўзимизга боғлиқ бўлган ҳамма ишимизни қилишимиз керак.

Учинчидан, ёқилғи-энергия манбаларини, кўпгина ускуна ва озиқ-овқат маҳсулотларини четдан сотиб олишни камайтириш, уларни ўзимизда ишлаб чиқарилган маҳсулот билан алмаштириш, ташқи савдо балансини мустаҳкамлашнинг муҳим жиҳатидир. Бу жараён энергия манбалари ва асосий озиқ-овқат маҳсулотларини

ликвидлик воситаларига нисбатан (ер, бино, акция, облигация, сертификат) барқарор восита ҳисобланади, унинг қадри инфляция бўлмаса барқарор сақланади, бошқа ликвидларни эса нархи-қадри ўзгариб туради.

Пулни сифати ва сони мавжуд. Пулни сифати чексиз бўлиши, яъни пулга зарур бўлган вақтда хоҳлаган товарга айлантириш имконияти мавжуд, сони чекланган бўлиши мумкин, чунки унга чекланган миқдорда товар сотиб олиш мумкин.

Пулни қимматбаҳо, ноёб буюмларга, санъат асарларига, уй-жой, ер, машина, асбоб-ускуна, акция, облигация ва бошқалар шаклида ҳам жамғариш мумкин.

Адабиётларда пул хазина тўплаш вазифасини ҳам бажариши мумкинлиги қайд этилади. Уни фақат ўзининг реал қийматига эга бўлган пуллар (қимматбаҳо металллар) бажара олади. **Қоғоз пуллар** асосан муомила ва тўлов вазифасини бажаради.

Утмишда пул **жаҳон пули** вазифасини ҳам бажарган. Бунда мамлакатлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар, товар ва хизматлар учун тўловлардаги баҳо масштабини ҳар бир мамлакатнинг пул бирлигини маълум олтин таркиби бўлишлиги билан характерланади. Жумладан, 1961 йилдаги пул реформасидан кейин СССР рубли – 0.987412 граммга, 1 АҚШ\$ = 0,88 грамм олтинга тенглаштирилган. Ҳозир бундай тартиб йўқ, чунки ХВФ нинг 1976 йил майдаги Ямаканинг Кенгстон шахридаги йиғилишида олтин бундан буён жаҳон пули вазифасини бажармаслиги эътироф этилган. Шу сабаб ҳозир ўзаро ҳисоб-китобларда жаҳон пули эмас, жаҳон пулларидан фойдаланилади ва бу вазифани обрўли пул бирликлари бажаради.

Пулни **функциялари ўзаро** узвий боғлиқ ва улар бир-бирини тўлдирган ҳолда пулни моҳиятини тўлиқ ифода қилади. Пулни функциялари кетма-кетлигига эътибор бериш зарур. Пул қиймат ўлчови вазифаларини бажармасдан туриб муомила, жамғарма ва тўлов воситаси бўлаолмайди. Пулни қиймат ўлчови сифатида мустаҳкамлиги унинг муомила, тўлов, жамғарма функцияларидаги ўрни ва аҳамиятини оширади, халқаро миқёсда ҳам юқори обрўга эга бўлади.

4. Иқтисодийни ривожлантиришда пул барқарорлигини таъминлашни ўрни ва омиллари.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул унга юклатилган вазифаларни бажаргандагина у иқтисодийни барқарор ушлаб туришга ва тараққий эттиришга хизмат қилади.

Республикаимиз Президенти И.А. Каримов 1995 йил 21-декабрда Олий Мажлиснинг IV – сессиясида таъкидлаганидек – “Бугунги энг муҳим вазифа валютаимиз бақувват, дунёда обрўли валютага айлантиришдир, у юксак қийматга ва катта кучга эга бўлиши лозим. Сўмни барқарорлигини таъминлаш ва қадрини ошириш умуммиллий вазифа. Республикаимиздаги барча фуқароларнинг фаровонлиги ана шу вазифани ҳал этилишига боғлиқ. Аслини олганда бу иқтисодий вазифагина эмас, ҳозирги пайтда ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик вазифага айланмоқда, чунки иқтисодийнинг юксалиши ҳам, аҳоли турмуш даражаси ҳам, давлатнинг обрў-эътибори ҳам шу вазифанинг бажарилишига боғлиқ. Ҳисоб-китобларимиз ҳамда бу вазифани ҳал этиш учун барпо қилинган ва тўплаган салоҳиятимиз ҳозир ўз олдимизга ана шундай вазифани қўйишимиз ва уни бажаришимиз мумкинлигини кўрсатмоқда. Буни учун нима қилмоқ керак?:

Биринчи навбатда сўмнинг харид қувватини ошириш учун истеъмол бозорини керакли моллар билан тўлдириш, аҳолини эҳтиёжларини қондирадиган ва хориждан келтириладиган моллар билан ракобат қила оладиган ўз маҳсулотимизни ишлаб чиқаришга зўр бериш зарур бўлади.

Иккинчидан, янги йилда валюта захираларини кўпайтириш чораларини кўришимиз лозим. Бунинг учун республикаимизнинг экспорт имкониятларини кенгайтириш, корхоналарнинг экспорт қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқариш, жаҳон бозоридан мустаҳкам жой олиш жараёнларини чуқурлаштириш лозим. Экспорт қилинадиган молларни бутун чоралар билан кўпайтириш ва шу ҳисобдан валюта тушумини ошириш учун ўзимизга боғлиқ бўлган ҳамма ишимизни қилишимиз керак.

Учинчидан, ёқилғи-энергия манбаларини, кўпгина ускуна ва озиқ-овқат маҳсулотларини четдан сотиб олишни камайтириш, уларни ўзимизда ишлаб чиқарилган маҳсулот билан алмаштириш, ташқи савдо балансини мустаҳкамлашнинг муҳим жиҳатидир. Бу жараён энергия манбалари ва асосий озиқ-овқат маҳсулотларини

четдан сотиб олишни энг кам зарур миқдорга қадар камайтиришга олиб бориши лозим.

Тўртинчидан, капитал бозорининг барча воситаларидан фойдаланган ҳолда Ўзбекистоннинг қимматли қоғозлар бозорини ривожлантирган ҳолда, аҳоли маблағларининг, шунингдек корхоналарнинг вақтинча эркин маблағларини жалб этиш бўйича амалга ошираётган ишларимизни тубдан қайта кўриб чиқишимиз зарур...

Белгиланган тадбирларни амалга ошириш, алмашув курсини барқарорлаштириш, миллий валютани мустаҳкамлашда ўз самарасини кўрсатиши лозим.

Миллий валютаимизни мустаҳкамлаш ва унинг эркин муомиладаги қувватини ошириш **иккинчи устивор** вазифа – пул қадрсизланишининг кескин равишда камайтириш билан бевосита боғлиқдир”.

Пулнинг барқарорлиги деганда **пулнинг сотиб олиш** қийматининг ўзгармаслиги ва **валюта доимийлиги** тушунилади.

Шунга асосан уни сотиб олиш қобилияти унга тўғри келадиган товар ва хизматларнинг **миқдори** билан, пулга бўлган талаб ва таклифни мувозанати билан, давлат бюджети тақчиллигининг ҳолати билан, инфляцияга қарши кўриладиган чораларга кўп жиҳатдан боғлиқ.

Республикаимиз ҳукумати томонидан пул барқарорлигини таъминлаш юзасидан олиб борилаётган пул-кредит ва монетар сиёсати кейинги йилларда иктисодиётни янада барқарорлашувини таъминлашдаги ўрни қуйидаги асосий макроиктисодий кўрсаткичлардан ҳам кўринади:

Кўрсаткичлар	2003 й.	2005 й.	2006 йил (режа)
Ялпи ички маҳсулот, млрд сўм	9664,1	15210	18263
Ўтган йилга нисбатан, %	104,4	107,0	107,2
Давлат бюджети тақчиллиги, %	-0,4	+0,1	-1,5
Ташқи савдо ижобий баланси, млн \$.	760,0	1317,5	1445,0

5. Пул тўғрисидаги назариялар.

Пулнинг назарияси – пул табиати ва пулнинг ишлаб чиқаришни шакллантиришга таъсири ҳақидаги назариялардир.

Иқтисодчиларнинг пулнинг моҳияти, унинг функциялари ва пул муомиласига бўлган қарашлари пул назарияларини келтириб чиқарди.

Энг асосий пул назариялари сифатида **металлик, номиналлик**, ва **микдорийлик** пул назариялари илк тарихий пул назариялари сифатида эътироф этилади. Ҳозирги кунда **монетаризм** ва иқтисодни **пул-кредит** муносабатлари орқали туртиблаштириш назариялари мавжуд.

Металлик назарияси – дастлаб XVI – асрнинг охири XVII – асрнинг бошларида капитализмнинг ривожланган мамлакати Англияда юзага келди. Бу назариянинг асосчиларидан бири У.Стеффард (1554-1612 й.) эди. У ўз қарашларини 1581 йилда Лондонда чоп этилган “Ватандошларимизнинг баъзи одатий аризаларининг қисқартмаси” номли пулнинг металлик назариясига оид асарида баён этди. Унинг давомчилари бўлиб Англияда Т.Мен (1571-1641 й.), Д.Норс (1641-1691 й.), Францияда А.Монкретьен (1575-1621 й.), Италияда Ф.Тамани (1528-1787 й.) ва бошқалар ҳисобланади.

Ушбу назария намоёндалари:

- а) Қимматбаҳо металллар (олтин ва қумуш) пул вазифасини ўтайолади.
- б) Жамиятнинг бойлиги қимматли металлларнинг мавжуд заҳираси билан ўлчанади.
- в) Бу бойликнинг манбаи савдодадир дейдилар.

Европа давлатлари томонидан қимматли металлларга бой бўлган ерларни босиб олиниши каби шарт-шароитлар ушбу назарияни келиб чиқишига асос бўлган. Ушбу назария асосчилари вақти келиб муомиладаги метал пуллар ўрнини қоғоз пуллар эгаллаши ва бу жараёнинг қонунийлигини тушуниб етмаганлар. Улар савдо буржуазияси манфаатларини ҳимоя қилган.

Номиналлик назарияси XVII-XVIII-асрларда Англияда пайдо бўлган. Бу назариянинг намоёндалари бўлиб инглиз руҳонийси Дж.Беркли (1683-1775 й.) ва иқтисодчи Дж.Стюарт (1712-1780 й.) лар ҳисобланади. Кейинчалик бу назарияни Германиялик

Г.Кнапи (1842-1926 й.), инглиз иқтисодчилари Ж.Стюарт ва Н.Барбоннилар давом эттиришган.

Номиналистлар:

а) Пулни давлат бунёдга келтиради, пулни қиймати давлат томонидан аниқланади. (шунинг учун уни давлат пул назарияси ҳам деб юритилади – Г.Кнапи).

б) Пулни қиймати унда кўрсатилган номинали билан аниқланади. Улар тўла вазнга эга бўлган муомиладаги метал пуллар борган сари маълум қисми эскириб йўқолиб боришини унутадилар. Улар пулнинг барча товарлар қийматини ўзида акс эттирувчи умумий эквивалент сифатидаги табиатини тушунмадилар. Пулни таркиби ундаги олтин грамм билан белгиланишини унутдилар. Улар пулнинг ўзига хос қонуниятлар асосида ҳаракат қилиши ва бу қонуниятлар инсон томонидан бевосита бошқарилмаслигини англаб етмадилар.

Микдорийлик назариясининг бошловчиси бўлиб француз Ж.Боден (1530-1596 й.) ҳисобланади ва у XVI-XVIII – асрларни ўз ичига олади. XVIII – асрга келиб бу назарияни инглизлар Д.Юм (1711-1786 й.), Дж.Милль (1773-1836) ҳамда француз Шарль Монаскё (1689-1755 й.) ривожлантиради.

Бу назариянинг асосини янги китъаларни кашф этилиши ва улардан Европага қимматли металлларни оқиб келиши ва шу билан боғлиқ равишда нарх-навонинг кескин ошиб кетиши ташкил этади.

Ушбу назария намоёндаларининг фикрича:

- Пулнинг харид қобилияти бозорда ўрнатилади.
- Муомилада эмиссия қилинган барча пуллар юради.
- Пулнинг харид қуввати муомиладаги пул микдорига тескари пропорционалдир.
- Баҳолар даражаси пул микдорига тўғри пропорционалдир.

Бу назарияни микдорийлик дейилишига сабаб Ж.Боден баҳоларни ўзгариши муомиладаги пул микдори билан аниқланади деб тушунтирди.

Бу назария пулни фақат муомила воситаси эканлигини кўра олади. Уларнинг таъкидлашича пул ва товар массаларининг тўқнашиши натижасида баҳолар белгиланади ва пулнинг қиймати аниқланади.

Уларни яна бир хатоси шундаки, улар ҳамма пул массаси фақат муомилада бўлади деб қарашган. Аслида муомилага зарур бўлган пул микдори пул муомиласи қонунига биноан аниқланади.

Монитаризм назарияси ҳозирги замон назарияларидан бири бўлиб 1950 йиллар ўртасида пайдо бўлган. Бу назариянинг йирик намоёндаси бўлиб Чикаго Университетининг профессори, иқтисод соҳасида Нобель мукофоти лауриати М.Фредман ҳисобланади. Бу оқим тарафдорларига К.Бруннер, А.Мольцер, Д.Лейдлер, Ф.Кейген ва бошқалар киради.

Бу назария ҳам аслида микдорийлик назариясини тарғиб этгани ҳолда, микдорийлик назарияси бўйича юқорида қайд этилган ғояларга қуйидагиларни қўшимча равишда тавсия этади:

- Банк фоиизи даражаси
- Инфляция суръатлари муомиладаги пул микдорига таъсир этади деб таъкидлашади.

Уларга биноан:

1. фоииз даражаси пасайса қарзга олувчи кўпаяди, ишлаб чиқариш кенгайиб даромадлар ошади ва у пул микдорини ошишига олиб келади ва аксинча.
2. инфляция пул микдорини тўғридан-тўғри оширади.

Уларнинг фикрича иқтисодиётни тартиблаш учун пул микдорини ўзгартириб уни нормал ҳолга келтириш зарур, бу ишни Марказий банк амалга ошириши керак дейди. Улар иқтисодиётга амалий жиҳатдан ёндашиб пул массасини йилига ўртача 3 % оширишни тавсия этишади. Ўзбекистонда 2004-йилда инфляция даражаси 3,7 фоизни, 2005 йилда 7,8 фоизни ташкил этган. Бу кўрсаткич 2005 йилда Россияда 10,8 фоиз, Украинада 10,3 фоиз бўлган.

XIX – асрнинг иккинчи ярмига келиб немис иқтисодчиси К.Кейнс (1821-1898 й.) металллик назариясини химоя қилиб чиқиб (Германия) уни янги шароитга мослади. У пул сифатида фақатгина метални эмас, балки марказий банк банкноталарни ҳам эътироф этди. Кейнс фикрича пул муомиласи метал билан таъминланган банкнот (Марказий банк томонидан векселларни ҳисобга олиш йўли билан чиқарилган – векселни бир тури) ва метал монеталарга асосланиши шарт.

Бу назариялардан ташқари пулни меҳнат назариясининг моҳияти пулни қиймати бошқа товарлар каби сарфланган меҳнат харажати билан ўлчанади – умумий эквивалент сифатида.

Булардан ташкари пулни олтин танга, куйма олтин ва олтин девиз стандартлари каби оқимлари мавжуд.

Олтин танга стандарти (олтин монометализми) XVII – асрда Англияда, XIX – асрда бошқа мамлакатларда жорий этилган. Бу металл назариясининг бир йўналиши бўлиб инфляцияни инкор этади. Бу тизим биринчи жаҳон урушигача ҳукм сурди.

Қўйма олтин стандарти – 1920 йилларга тўғри келиб у олтин тангадан фарқ қилиб, муомиладаги банкноталар 12-12,5 грамм олтин қўймаларига алмаштирилган. Унга айлантириш учун Англияда 1700 Ф.Стерлинг, Францияда 215 минг франк талаб қилинган. Бу билан олтин муомиладан халқаро айланивга чиқарилди. Ички айланишда эса бундай имкониятга фақатгина йирик фирмалар ва пулдорлар эга бўлдилар.

Олтин девиз стандарти. Қўйма олтин стандартига кирмаган мамлакатлар ўз кредит пуллари олтин стандартга кирувчи мамлакатларнинг валюталарига алмаштирилган. Бу бир мамлакат валютасини иккинчи мамлакат валютасига боғлиқликни келтириб чиқариб олтин девиз номини олди.

Бунинг шартларидан бири АҚШ долларигагина олтин билан алмаштирилиши бу стандартдан фойдаланиш ҳукуқини фақатгина чет эл эмиссион банклари учунгина сақлаб қолинган эди. 1971 йил декабридан АҚШ долларини олтин паритети бекор қилиниши билан у ўз кучини йўқотди.

Мавзунини мустақил ўзлаштириш бўйича саволлар:

1. Пул келиб чиқишининг иқтисодий асослари нимада?
2. Пулнинг моҳияти ва у қандай хусусиятларга эга?
3. Пулнинг қиймати ва истеъмол қиймати нима?
4. Пулни пайдо бўлиши қандай тарихга эга?
5. Пулни пайдо бўлиши қийматнинг қандай шакллари билан боғлиқ?
6. Пул тараққиётида қандай босқич ва шакллар бўлган?
7. Қимматли металлarnи пул вазифасини бажаришининг сабаблари?
8. Қоғоз пуллар муомиласини ташкил этишда айрим шахсларни ўрни нимада?
9. Нима учун бозор иқтисодиёти шароитида пулнинг аҳамияти ортади?

10. Пул қандай функцияларни бажаради?
11. Иқтисодиётни ривожлантришда пул барқарорлигини таъминлашнинг ўрни нимада?
12. Пулнинг барқарорлигига қандай омиллар таъсир этади?
13. Пул тўғрисида қандай назариялар мавжуд, уларни ғоя ва камчиликлари нимада?
14. Пул тўғрисида қандай оқимлар мавжуд?

2- Мавзу: Пул тизими ва пул муомиласи

Режа:

1. Пул тизими ва унинг элементлари. Пул тизимининг турлари.
2. Ўзбекистон Республикасининг пул тизими ва унинг ривожланиш тарихи.
3. Халқаро валюта муносабатлари. Валюта тизими ва унинг элементлари.
4. Валюта курси, уларни турлари ва унга таъсир этувчи омиллар.
5. Инфляция, унинг келиб чиқиш сабаблари, шакллари, оқибатлари ва ундан чиқиш йўллари.
6. Муомиладаги пул массаси ва уни бошқариш. Пул муомиласини барқарорлаштириш йўллари

Таянч тушунчалар

Пул тизими. Пул тизими элементлари. Пул тизими турлари. Валюта.

Валюта тизими ва валюта муносабатлари. Валюта тизимининг турлари. Валюта курси ва паритети. Валюта курсининг турлари. Инфляция ва унинг турлари. Инфляциядан чиқиш ва унга қарши курашиш чоралари. Инфляциянинг иқтисодиётга таъсири. Муомиладаги пул массаси. Пул массасига таъсир этувчи омиллар. Касса айланмаси хомчўти. Аҳолини даромадлари ва харажатлари баланси. Пул агрегатлари. Пул муомиласини бошқаришда Марказий банк томонидан қулланиладигн усуллар. Пул муомиласини барқарорлаштириш йўллари.

Адабиётлар: 6, 17, 22, 23, 25, 26, 27, 37, 57^а

1. Пул тизими ва унинг элементлари. Пул тизимининг турлари

Пул тизими деганда мазкур мамлакатда пул муомиласини қонуний ва мутоносиб равишда ташкил қилишда қулланиладиган услублар мужмуаси тушунилади.

Хозирги пул тизими XVI-XVII асрларда ишлаб чиқаришнинг капиталистик усулининг юзага келиши муносабати билан шаклланган, бироқ унинг айрим элементлари бундан олдинроқ пайдо бўлган.

Пул тизими қуйидаги асосий элементлари ўз ичига олади.

1. Пул бирлиги, сўм, рубль ва бошқалар.
2. Баҳо масштаби-дастлаб у пул бирлигининг олтинга тенг қисми сифатида, ҳозир жаҳон пуллариға нисбати.
3. Пулнинг турлари. Қийматни ўзида ифодаланишиға кўра пуллар икки турға ҳақиқий ва ҳақиқий пулни ўрнини босувчи пулларға бўлинади.

Ҳақиқий пуллар номинал қийматини узида ифодаловчи реал қийматға эға бўлган метал пуллар бўлиб улар ҳар хил шаклларда чиқарилган. Қоғоз пуллар ҳақиқий пулларнинг вакили бўлиб пулнинг муомила функцияси ривожланиши натижасида юзаға келган.

Умуман пуллар қўйидаги турларға бўлинади

1. Қоғоз пуллар
2. Кредит пуллар. Кредит пуллар қоғоз пуллардан фарк қилиб улар бир вақтни ўзида қийматни ифодалайди ва у кредит ҳужжат бўлиб, кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги иктисодий муносабатни акс эттиради. Кредит пулларға давлат банки билетлари, вексел, банкнот, чек, кредит карточкаси ва бошқалар қиради.
3. Тангалар асосан некель ва бронзадан тайёрланади. Тарихий маълумотларға кура биринчи тангалар бундан 26 аср олдин Лидия ва Хитойда, VII асрларда ҳозирги Марказий Осиё давлатларида, IX-X асрларда Киев русида зарб қилинган. Дастлаб тангалар олтиндан, кейинчалик улар бошқа металлда зарб қилинган.

Қоғоз пуллар тарихий манбаларға кура XII-асрда Хитойда, 700-йилларда кумуш тангалар чиқарилгунға қадар Бухоро давлатида

қоғоз пулдан фойдаланилган. Америка ва Европада қоғоз пуллар XVII-XVIII асрларда чиқарилган

4. Эмиссия тизими - Бу муомиладаги банк билетлари, хазина билетлари, қоғоз пулар ва қимматли қоғозларни чиқаришдир. Буни Марказий банк амалга оширади. Қимматли қоғозларни уларни эмитентлари - давлат, банклар, хиссасдорлик жамиятлари чиқаради.

5. Муомиладаги пул массасини тартибга солувчи давлат муассаси- Марказий банк.

Пул тизимининг тарихан 2 тури мавжуд.

1. Металл пуллар тизими.

2. Кредит ва қоғоз пуллар тизими.

Металл пуллар тизими биметализм (олтин ва кумушни қонуний тартибда умумий эквивалент эканлиги) ва монометализм (фақат уларни бирини умумий эквивалентлиги) турларига бўлинади.

Муомиладаги пулларнинг асосий қисмини қоғоз пуллар ташкил қилади. Қоғоз пуллардан фойдаланилишига сабаб:

а) Қимматбаҳо металллар, хусусан олтин танга пулларни реал ва номинал қийматлари ўртасидаги фарқни вужудга келиши. Масалан. 10 граммлик танга фойдаланилиши туфайли 7 граммга келган.

б) Баъзи мамлакатларда пулни реал ва номинал қийматлари тўғри бўлмаган қалбаки тангаларни чиқарилиши.

в) Металл пулларни бўзилиши, йўқолиши давлат хазинасига қимматга тушади. Қоғоз пулни чиқариш бунга нисбатан арзонга тушади.

Равожланган мамлакатларнинг пул тизими қуйидаги элементларни ўз ичига олади.

1. Пул бирлиги.

2. Валюта курсини белгиловчи қондалар.

3. Баҳо масштаби.

4. Пул кўринишлари – кредит билетлари, қоғоз пул ва танга.

5. Эмиссия тизими

6. Давлат ёки кредит аппарати.

Равожланган мамлакатларнинг замонавий пул тизими қуйидаги хусусиятларга эга.

- Олтинга алмашилмайдиган, кейинчалик қоғоз пул айланадиган, кредит пулларга ўтиш.

- пулни муомиллага нафақат хўжаликларни банклар томонидан кредитлаш, балки давлат харажатларини қоплаш учун чиқариш.

- пул муомиласида нақд пулсиз айланишнинг устунлиги

- пул муомиласини давлат томонидан тартибга солишнинг кучайиши.

Шу каби ривожланаётган мамлакатларнинг, ҳатто айрим мамлакатлар пул тизими ўзига хос хусусиятларга эга.

2. Ўзбекистон Республикасининг пул тизими ва унинг ривожланиш тарихи

Қар бир давлат ўзининг пул тизимига эга бўлганидек Ўзбекистон мустақил пул тизимига эга. Республикамизда мустақил пул тизимини ташкил топишининг I-босқичи 1992 йилни ноябр ойида «сўм-кўпон» ларни муомилага чиқарилиши ҳисобланади. Пул тизимининг иккинчи босқичи 1994 йилнинг 1-июлидан муомилагача миллий валюта «сўм»ни чиқарилишидир.

Ўзбекистон республикасининг пул тизимининг элементлари:

1. Пул бирлиги - сўм
2. Пул бирлигининг турлари - қоғоз ва метал пуллар
3. Уларни муомилага чиқариш қоидалари.
4. Пул, кредит валюта бошқарувини амалга оширувчи давлат органлари.
5. Нақд пулсиз тулов айланиши ва кредит пуллар муомиласининг олиб боришда давлат томонидан белгиланган шартлар.
6. Миллий валютани четга олиб чиқиш ва четдан олиб келиш қоидалари.
7. Халқаро ҳисоб - китобларни ташкил қилиш асослари.
8. Миллий валютани чет эл валютасига алмаштириш тартиби ва давлат томонидан белгиланган валюта курси.

Ўзбекистон миллий пул тизимининг асосий элементи бўлмиш сўм жамият манфатларига хизмат қилади. Шунинг учун пул тизимининг асосий вазифаси миллий пулимизнинг кадрини мустаҳкамлашдан иборат. Бу жуда маъсулиятли ва осон бўлмаган вазифа. Ўзбекистоннинг ўз иқтисодини бозор талабларига мос равишда ривожлантиришга қаратиши, бозор иқтисодиётига ўтишда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларига эга эканлиги миллий валютанинг барқарор бўлишини тақозо этади. Зеро мустақил пул тизимига эга бўлмасдан иқтисодий жиҳатдан мустақил давлат бўлиши мумкин эмас. Шу боисдан Республикамиз Президенти И.А.Каримов – « бугунги энг муҳим вазифа валютамизни бақувват,

дунёда обрўли валютага айлантиришдир у, юксак ва катта кучга эга бўлиши лозим» - деган эди.

Юқоридагилардан келиб чикиб республикамизда 2003 йилни 15 октябридан жорий халқаро операциялар бўйича сўмнинг эркин алмаштирилиши жорий этилди.

Республикамизда миллий валютани хорижий валюталарга эркин алмаштиришга эришилганлиги мамлакатимиз иқтисодиёти янги юксалишларга эришаётганлигидан, уни жаҳон иқтисодий ҳамжамиятдаги интеграция жараёни янада тезлашаётганлигидан далолат беради.

Республикамиз Президентининг 2005 йил 5 августдаги ПК-147 сонли «Банклардаги депозит ҳисоб варақаларидан нақд пул туловларини ўзликсиз таъминлаш тўғрисида» ги қарори асосида банкларга бўлган ишончнинг таъминланиши натижасида 2005 йил январ - июл ойида банк кассаларига тушган ўртача ойлик нақд пул тушумлари 344 млрд. сўмни ташкил этган бўлса, маскур қарор қабул қилингандан сўнг август – декабр ойларида бу кўрсаткич 515 млрд. сўмни ташкил қилди ёки 49,7 % га ошди.

Агар 1996-2002 йиллар мобайнида нақд пулларнинг банк кассаларига қайтиши 80-93 фоиз оралиғида бўлган бўлса, бу кўрсаткич 2005 йилда 96,3 фоизни ташкил этди. Хусусан, 2005 йилда банк кассаларига тушган нақд пуллар 2004 йилга нисбатан 38,6 фоизга, шу жумладан савдо тушумлари 47,2 фоизга ошди.

3. Халқаро валюта муносабатлари. Валюта тизими ва унинг элементлари

Миллий доирада амал қилувчи, кадр – қиймати шу мамлакат бойлиги билан таъминланган пул валюта дейилади. Валюталар бир-бирига айрибошланганда валюта муносабатлари пайдо бўлади. Бундай муносабатлар жисмоний шахслар, фирмалар, банкларнинг валюта ва пул бозоридаги халқаро ҳисоб китобларни амалга оширишда содир бўлади. Валюта муносабатларининг баъзи бир элементлари қадимий Римда векселлар асосида ва бир мамлакат савдогарларининг пулини иккинчи бир мамлакат савдогарларига алмаштириб бориш заминида вужудга келган. Валюта муносабатларининг кейинги босқичи қадимий Лионда ва бошқа гарбий Европа мамлакатларида ўтказиладиган тратта операцияларининг ривожланиши ҳисобланади. Ишлаб чиқариш

кучларининг ривожланиши, жаҳон бозорининг барпо бўлиши, Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва жаҳон хўжалик тизимининг ривожланиши халқаро валюта муносабатлари ривожланишининг асосидир. Валюта муносабатлари халқаро иқтисодий муносабатларнинг бир бўлаги ҳисобланиб, унинг ҳолати миллий ва жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш даражасига, сиёсий ҳолатга, мамлакатнинг иқтисодий потенциалига, унинг жаҳондаги мавқеига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Валюта тизими давлатлараро битим ёки миллий қонунларга мувофиқ валюта муносабатларини ташкил қилиш ва бошқариш шакллари ўз ичига олади. Валюта тизими икки элементдан – валюта механизми ва валюта муносабатларини ўз ичига олади.

✓ Валюта механизми деганда валюта билан боғлиқ миллий ва халқаро даражадаги ҳуқуқий меъёрлар ва муассасалар тушунилади. Валюта муносабатларига савол бошида тухталинди.

Валюта тизимининг қуйидаги турлари мавжуд.

1. Миллий
2. Жаҳон
3. Минтақавий

Миллий валюта тизими алоҳида олинган давлатнинг валюта муносабатларини қонун асосида ташкил қилиш ва бошқариш муносабатларини ўз ичига олади. Миллий валюта тизими мамлакат пул тизимининг асосий қисмини ташкил этиб миллий валюта, валюта разERVлари ҳажми ва тартиби, валюта паритети, мамлакат валюта муносабатларини бошқарувчи миллий маҳкамалар ва ташкилотлар статуси, валюта ва олтин миллий бозорларининг фаолият юритиш шартлари, валюта назорати, валютавий чекланишлар қоидалари, халқаро кредит воситаларини миллий пул айланишида қўллаш қоидалари ва бошқаларни ўз ичига олади.

✓ Жаҳон валюта тизими халқаро тўлов воситаларининг маълум қисми сифатида валюта курслари ва валюта паритети конвертирлаш шартлари, халқаро ҳисоб – китоб шакллари, халқаро валюта ва олтин бозорлари режими, халқаро ва миллий банк ташкилотлари, халқаро кредит воситаларини муомилада қўллаш қоидалари, валютавий чеклашларни давлатлараро бошқариш усуллари ва бошқаларни ўз ичига олади.

Минтақавий валюта тизими ривожланган мамлакатларнинг жаҳон валюта тизими чегарасида ташкил этилади. Унинг асоси бўлиб, халқаро меҳнат тақсимоти, ташқи савдо ҳисобланади.

Минтақавий валюта тизимига мисол сифатида Европа валюта тизими ва бошқаларни курсатиш мумкин.

Минтақавий валюта тизимларига баъзан улар сиёсий иттифок билан бирлашмаган бўлса келажаги йўқ деган қарашлар ҳам мавжуд. Жумладан, 1865 йилдан 1914 йилгача Франция, Белгия, Италия, Швеция, Греция ва Болгариялар кирган монетор иттифок биринчи жаҳон уруши бошланиши билан тугади.

Шу каби Буюк Британия ва Ирландия, Бельгия ва Люксембург ҳам ўзоқ вақт ягона валютадан фойдаланишган. Бунда ҳам валюта иттифоқи сиёсий интеграцияга олиб келмаган. (Ж. ЭО. 2002. №1-2. 66 стр)

Ўзбекистон мустақилликга эришгач халқаро муносабатлар субъектига айланди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1991 йил 31 августдаги қабул қилинган давлат мустақиллиги тўғрисидаги баёнотда «Ўзбекистон Республикаси Халқаро ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиб, халқаро (ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиб, халқаро муносабатларда суверен давлат халқаро ҳуқуқ субъекти бўлиб чиқади» - дейилган.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов Конституциянинг 11 йиллиги муносабати билан 2003 йил декабрдаги нутқида «Ташқи сиёсатда биз ўзоқ ва яқин қўшниларимиз билан умумий тил топишимиз улар билан дўстлик ва қўшничилик муносабатларини мустаҳкамлашимиз, АҚШ ва Европа Иттифоқи, Россия, Хитой, Япония ва Жанубий Корея ва бошқа жаҳоннинг етук давлатлари билан тенг ҳуқуқли муносабатларни ривожлантириш, ўзаро манфаат йўлида уларни имконияти ва бизга бўлган эътиборидан фойдаланиш» деган эди.

Мамлакатимиз 2005 йилда 130 дан ортиқ мамлакатлар билан ташқи савдо операцияларини амалга оширди. Мамлакатимиз жами савдо айланмасининг (9500 млн АҚШ доллори) 57,3 фоизи Европа мамлакатлари, 38,2 фоизи Осиё давлатлари, 4,2 фоизи Америка қитъаси давлатлари билан, 0,3 фоизи Африка ва Австралия қитъаси давлатларига тўғри келади.

Ўзбекистон Республикасининг валюта қонуниятларига «Валютани тартибга солиш тўғрисида» ги қонун (Тошкент 2003 йил), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 15 августдаги «Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда валюта операцияларини эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги 355-сонли қарори ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

4. Валюта курси, уларни турлари ва унга таъсир этувчи омиллар

Миллий доирада амал қилувчи, кадр – қиймати шу мамлакат бойлиги билан таъминланган пул валюта дейилади.

Бир мамлакатнинг валютаси иккинчи бир мамлакатнинг валютасига айрибошлаш уларни шу муддатга бўлган курси асосида амалга оширилади. Бошқача айтганда пулни пулга сотилиши валюта курси дейилади.

Валюталар орасидаги нисбат валюта паритети ҳам деб аталади. Масалан, АҚШ долларининг 2006 йил 20 июнига бўлган сўмнинг курси 1223 сўм, 78 тийинга тенг, уларни паритети эса 1:1237,78 га тенг.

Валюталарнинг қуйидаги курслари мавжуд:

1. Тижорат банклари учун марказий банк белгилаган расмий курс.
2. Банкларни валюталарни сотиш ва сотиб олиш курслари
3. Валютани биржа курси
4. Тулов қобилияти паритети, инфляция ва бошқа баҳо индекслари асосида ҳисобланган реал курслар
5. Валюта операцияси турлари бўйича белгиланган спот, фарвард ва бошқа курслар
6. Валюталар савдоси асосида ҳисобланган кросс = курслар
7. Юқоридаги валюталар курслари асосида ҳисобланган ўртача ойлик, чораклик ва йиллик курслар
8. Норасмий валюта бозоридаги курс

Халқаро миқёсда пулнинг кадр – қийматига қараб валюталар:

1. Конвертирланган валюта – бошқа мамлакатлар валютасига эркин алмаштириладиган пул
2. Конвертирланмаган валюта – бу ички конвертирланган бўлиб жаҳон бозорига чиқишга тусқинлик қилади.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов – 1996 йилни 1-июлидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тўла қийматли миллий валюта – ягона қонуний тулов воситаси бўлган сўмнинг муомилага киритилиши ҳақиқатдан ҳам инқилобий ходиса бўлди. Сўнгра сўмни ташқи валюта бозорида конвертациялаш зарур бўлади» - деган эди ва унга республикаимиз 2003 йилни 15 октябридан 76 – мамлакат бўлиб эришди.

Конвертирлантирган валюта ишончли равишда экспорт – импорт операцияларини утказишнинг кафолатидир.

Валюта курси куйидаги омилларга боғлиқ:

1. Тулов балансининг ҳолати. Республикамиз тулов баланси 1989 йилда 125.1 млн. S, 2000 йилда 317,3, 2003 йилда 760,8, 2004 йилда 1 млн S, 2005 йилда 1317.5 млн S ижобий салдога эга, 2006 йил режасига кўра у 1445 млн \$ га етади.

2. Инфляция даражаси. Республикамизда 2005 йилда инфляция даражаси 7,8 фоизни ташкил этди. Бу курсаткич Россияда 10,9 фоиз, Украинада 10,3 фоизни ташкил этган.

3. Мамлакатлар ўртасидаги миграция даражаси.

4. Сиёсий ва ҳарбий ҳолат ва бошқалар

Пулнинг конвертациясига эришиш ўзоқ жараён бўлиб, унга ҳар бир мамлакат ўз миллий иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва жаҳон молия ҳамжамияти билан ҳамкорликга тайёргарлик даражасига боғлиқ. Жумладан, Хитой ўз валютасининг конвертациясига иқтисодий ислохатларни иккинчи ун йиллиги охирида, Жанубий Корея 1988 йилда ислохатларни 30 йилидан кейин, Италия ислохатларни 25 йилдан кейин эришган. (журн. РДК 2001. №1. 9 стр).

5. Инфляция, уни келиб чиқиш сабаблари, шакллари, оқибатлари ва ундан чиқиш йўллари

Инфляция латинча *infectio* сўзидан олинган бўлиб шиш, буртиш, кўпчиш маъносини англатади.

Инфляция сўзи XIX аср ўртасидан бошлаб иқтисодий термин сифатида

қўллана бошлаган, унгача тиббиётда хафли усма касалини ифодалашда қўлланилган.

Лекин ҳақиқатда ҳам хавфли, у умумиқтисод учун хавфли.

Инфляция сўзининг иқтисодий маъноси-муомилада мавжуд бўлган товарлар ва уларнинг баҳосига ва миқдорига нисбатан кўп пул чиқариш демакдир.

Инфляция сўзи пул муомиласи соҳасида АҚШнинг Шимолий ва Жанубий штатлари ўртасида гражданлар уруши бўлганда муомилага жуда кўп миқдорда (450 млн грин бек) коғоз доллар чиқарилган вақтидан бошлаб қўлланила бошлаган.

Уларни сотиб олиш қобилияти икки йилдан кейин 50 фоизга тушиб кетган.

Тарихга кўра уруш ва бошқа офатлар сабабли давлат харажатларининг ошиб кетиши, инфляция билан ўзвий боғлиқ. Масалан, Англияда кучли инфляция XIX асрнинг бошида Наполион билан уруш даврида, Францияда францўз революцияси даврида, Россияда XIX асрнинг ўрталарида номоён бўлган. Германияда жуда юқори суръатлардаги инфляция 1923 йилларда бўлиб, муомиладаги пул массаси 496 квинтиллион маркага етган ва пул бирлиги триллион маркага қадрсизланган. Олдинги инфляцияларнинг хусусияти шундаги, улар маълум даврда номоён бўлади. Қозирги давр инфляцияси одатда доимий (хроник) характерга эга бўлиб, хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олиш билан, пул, омилларидан ташқари бошқа иқтисодий омилларга таъсир қилиши билан фаркланади.

Инфляциянинг асосий сабаблари.

- а) Жамғарма ва истеъмол ўртасидаги.
- б) Талаб ва таклиф ўртасидаги
- в) Муомиладаги пул муассаси ва хўжаликларнинг нақд пулга бўлган талаби ўртасидаги номутоносибликлардир.

Булардан ташқари пул талабининг товар таклифидан ошиши натижасида пул муомиласи қонуннинг бўзилиши, ишлаб чиқариш харажатларининг ўсиши натижасида товарлар баҳосининг ошиши ва шу сабабли пул массасининг ортиб бориши, ишлаб чиқаришни қисқариши, баъзан бюджет дефицитини қоплаш учун қўшимча пул чиқариш ва бошқалар ҳам сабаб бўлади.

Инфляцияни юзага келтирувчи омилларни ички ва ташқи сабабларга бўлиш мумкин.

Ички омиллар мамлакатни монетар – пул сиёсати ҳамда хўжалик фаолияти билан боғлиқ (номутоносиблик, баҳолардаги давлатни якка ҳокимлиги, нотўғри кредит сиёсати, пул муомиласи қонунининг бўзилиши ва бошқалар).

Ташқи омилларга жаҳон иқтисодида бўлган инқирозлар (хомашё, ёқилғи, валюта буйича), давлатнинг валюта сиёсати, давлатнинг бошқа давлатлар билан бўладиган ноқонуний операциялари ва бошқалар кирази.

Юқоридагилардан келиб чиқиб инфляция деб ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишида юзага келувчи диспропорциялар сабабли товарлар ва хизматлар баҳосининг умумий ва тўхтовсиз ўсиши ва натижада пул муомиласи қонунининг бўзилиши оқибатида пул бирлигининг қадрсизланишига айтилади.

Инфляция куйидаги шаклда номоён бўлади.

1. Товар ва хизматлар баҳосининг ўзлуксиз ва тартибсиз ўсиб бориши натижасида пулнинг қадриزلаниши ва уни сотиб олиш қобилиятининг тушиб кетиши.

2. Чет эл валютасига нисбатан миллий валюта курсининг тушиб кетиши.

3. Миллий пул бирлигида олтин нархининг ошиб бориши ва бошқалар.

Халқаро амалиётда инфляциянинг куйидаги турлари мавжуд.

1. Судралувчи инфляция. Баҳоларнинг ўртача йиллик ўсиши 5-10

фоиздан ошмайди. Инфляциянинг бу тури кўпроқ ривожланган мамлакатларга хос бўлиб, малакавий иқтисодий ривожланиш даражасига қадар баҳолар ошиши 3-4 % атрофида ҳам бўлиши мумкин. Бу инфляция аксинча ишлаб чиқаришни янада ривожлантиришни такомиллаштирувчи омил сифатида номоён бўлади.

2. Сўзиб юрувчи инфляция. Бунда нарх наво тезроқ ўса бошлайди. Иқтисодий ўсиш суратлари пасаяди, ишсизлик кўпая боради. Инфляция йилига 8-12 % атрофида бўлади.

3. Шиддатли. Бунда баҳоларни ўртача йиллик ўсиши 10-100 % (баъзида 200 % гача) бўлиши мумкин. Инфляциянинг бу тури ривожланаётган мамлакатларга хос.

4. Гиперинфляция. Баҳоларнинг ўсиш суръатлари йилига 200 фоиздан ошиб кетади. Бу инфляция мамлакатлар иқтисодий ривожланишининг инқирозли даврига мос келади ва у иқтисодиёт таркибий қисмларини ўзгариши билан боғлиқ.

Адабиётларда шу каби стагфляция (инфляцияни иқтисодий танглик билан биргаликда юз бериши), локал (бир мамлакат ёки жаҳон миқёсида), ички (бир мамлакат ичида), очиқ (қачонки баҳолари ўсиши сезилган ҳолда), ёпик (секретий – товар ва хизматлар сифатини баҳо ўзгармаган ҳолда ёмонлашуви, товар дефицити содир бўлганда) инфляция тушунчалари мавжуд.

Инфляциядан фарқлироқ дефляция нарх-наво пасайишини, пул қадрини ортишини билдиради. У сабабли инфляциядан ютказишлар дефляция ёрдамида қопланишлар содир бўлади.

Инфляциядан чиқиш учун:

1. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш, уни ривожланишини рағбатлантириш (солиқ тизими, паст фоизли кредитлар ва бошқалар билан).
 2. Рақобатбардош товар ишлаб чиқариш ва уни жаҳон бозорига чиқариш.
 3. Муомиладаги пул муассасини чеклаш ва бошқалар.
- Хозирги шароитда инфляцияга қарши курашиш чоралари.
1. Иш хаки ва ижтимоий туловларни индексациялаб бориш.
 2. Тижорат банклари кредитлари бўйича фоизларини кайта кўриб чиқиб туриш.
 3. Пулнинг банкдан ташқарига ҳаракат қилишига йўл қуймаслик (касса аппаратларини жорий этиш ва бошқалар).
 4. Қимматли қоғозлар бозорини кенгайтириш ва бошқалар.
- Инфляциянинг иқтисодиётга таъсири.
1. Ишлаб чиқаришни стихиялиги кучаяди, тармоқлар мутоносиблиги бўзилади.
 2. Бўш маблағларни ишлаб чиқариш соҳасидан муомила (савдо) соҳасига оқиб ўтишига сабаб бўлади.
 3. Товарларни нормал ҳаракати бўзилиб бозордан бозорга кучиб юриши содир бўлади.
 4. Олиб сотарликга кенг йўл очилади.
 5. Истеъмол ва эҳтиёжни издан чиқаради. Қадрсизланган пулдан қочиш учун керакли, кераксиз товарлар сотиб олинади.
 6. Товарларни кредитга сотиш қисқаради.
 7. Банк фоизлари ошади, ўзоқ муддатли кредит бериш барҳам топади.
 8. Аҳоли маблағларини жамғармага жалб этиш қийинлашади.
 9. Бартер муносабатлари вужудга келади.
 10. Бюджет тақчиллиги содир бўлади, эмиссияга зўр берилади ва у инфляцияни янада кучайтиради.

6. Муомиладаги пул массаси ва уни бошқариш. Пул муомиласини барқарорлаштириш йўллари.

Маълумки, бозор иқтисодиёти товар-пул муносабатларига асосланган.

Товар муомиласини таминлаш пул миқдорига кўп жихатдан боғлиқ.

Пул муомиласи қонуни - муомила учун зарур бўлган пул миқдорини белгилайдиган, товар-пул муносабатларини ўзида акс эттирадиган ҳужжатдир. Бу қонунга кўра муомила даврида муомилага зарур бўлган пул миқдори барча товарлар сўммасига тўғри пропорционал пул бўлиши тезлигига таскари пропорционал ўзгаради.

Ҳозирги шароитда муомила учун зарур бўлган пул миқдорига қуйидаги омиллар таъсир этади.

1. Сотиладиган товарлар миқдори (кўп бўлса кўп ва аксинча)
2. Товарларни баҳо даражаси (юқори бўлса кўп ва аксинча)
3. Кредитни ривожланиш даражаси (ривожланган бўлса нақд пул кам талаб этилади.)
4. Нақд пулсиз ҳисоб китобларни ривожланиш даражаси
5. Пулни айланиш тезлиги

Муомила учун зарур бўлган пул миқдорини юқоридаги омилларни ҳисобга олган ҳолда қуйидаги формулада ифодалаш мумкин.

$$\text{МУЗБПМ} = \frac{\text{СТВХМ} - \text{ШКВНПХКБ} + \text{МБТМ} - \text{ШББКТМ}}{\text{ПМВТВСУАТ}}$$

Бунда: МУЗБПМ – муомила учун зарур бўлган пул миқдори
СТВХМ – сотиладиган товар ва хизматлар миқдори
ШКВНПХКБ – шундан кредитга ва нақд пулсиз ҳисоб – китоблар бўйича
МБТМ – мажбуриятлар бўйича туловлар миқдори
ШББКТМ – шундан бир – бирини қоплайдиган туловлар миқдори

ПМВТВСУАТ – пулнинг муомила ва тулов воситаси сифатида ўртача айланиш тезлиги.

Муомила учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлашда касса айланмаси хомчўти ҳамда аҳоли даромадлари ва харажатлари балансидан ҳам кенг фойдаланилади.

Касса айланмаси хомчўти 1991 йилдан бошлаб мамлакатда кредитни ривожлантириш ва касса режалари ўрнига тузила бошланди. Уни тўзишдан мақсад нақд пулга бўлган эҳтиёжни бутун республика ва банк муассалари бўйича аниқлаш ҳамда пул муомиласини барқарорлаш тадбирларини ишлаб чиқишни амалга оширишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси МБ-нинг 2005 йил 20 августдаги қарори билан қасса айланмаси хомчўти қуйидаги асосий

кирим маблағлари ва нақд пуллар чиқими йўналишари буйича тўзилади.

2

I-кирим

1. Истеъмол товарларини қайси каналлар орқали сотилишидан қатъий

назар, уларнинг сотишдан тушган савдо тушумлари.

2. Темир йўл ва хаво транспортдан пул тушуми

3. Маҳаллий транспортдан пул тушуми.

4. Коммунал ва турар жой туловлари бўйича тушумлар

5. Томошагоҳ ташкилотларидан тушган тушумлар

6. Майиший хизмат курсатиш корхоналаридан тушум

7. Солиқ йиғимлари, бож туловлари ва бошқа мажбурий тўловлардан тушумлар

8. Қишлоқ хўжалик фаолияти билан шугулланувчи субъектлардан

тушумлар

9. Омонатлардан тушган тушумлар

10. Почта алоқаси корхоналаридан тушум

11. Банк пластик карточкаларидан тушумлар

12. Микрокредитлар қайтарилишидан тушумлар.

13. Бошқа тушумлар (армия, ички ишлар, МХХ ва ФВВ, партия ва бошқа ташкилотлар).

Жами кирим.

Чиқимнинг киримдан ошиши

II-Чиқим

1. Иш ҳақиға (шу жумладан стипендия ва хизмат сафари харажатлари) берилган нақд пуллар

2. Нефт маҳсулотларини сотиб олиш учун берилган нақд пуллар.

3. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олиб тайёрлаш учун берилган нақд пуллар

4. Қишлоқ хўжалик фаолияти билан шугулланувчи субъектларга берилган нақд пуллар

5. Пенсия, нафақа тўловлари ва суғурта товонларни тўлаш учун берилган нақд пуллар

6. Банк пластик карточкалари буйича берилган нақд пуллар
 7. Бошқа мақсадлар учун берилган нақд пуллар
 8. Микрокредитларга берилган нақд пуллар
 9. Омонатлар бўйича берилган нақд пуллар
 10. Почта алоқаси корхоналарига берилган мадад пуллари
- Жами чиқим

Киримнинг чиқимдан ошиши.

Ушбу хомчўтти банк бўлинмалари барча корхона ва ташкилотлардан йиғиб Марказий банк топшириғига биноан кутилаётган квартал бошланишига 30 кун олдин йиғилади.

Марказий банк ушбу маълумотларни чуқур ўрганиб пулни муомилага кўшимча равишда чиқариш ёки муомиладан олиш бўйича таклифларни ишлаб чиқади.

Пул муомиласини ташкил этишда аҳолини даромадлари ва харажатлари баланси ҳам урганилади ва у қуйидаги шаклга эга.

I-Даромадлар ✓

1. Иш хақи
 2. Жамоа хўжалиги ва шахсий таморқадан даромад.
 3. Пенсия, стипендия ва нафақалар
 4. Молия-кредит тизимидан тушумлар
 5. Дивидендларни олиш ва бошқа тушумлар
- Жами.

II-Харажатлар ✓

1. Товарлар учун туловлар
 2. Хизматларга туловлар
 3. Мажбурий туловлар ва ихтиёрий бадаллар
 4. Қўйилмаларга ўтказиш
 5. Акция, облигацияларни харид қилиш ва кечиктирилаётган туловлар
 6. Бошқа хизматлар.
- Жами.

Ушбу балансда аҳоли даромад ва харажатларининг таркиби ижтимоий

гуруҳлари: ишчи ва хизматчилар, ходимларнинг бошқа гуруҳлари бўйича кўрсатилади.

Ушбу балансни тўзишдан мақсад аҳолининг бўлиши мумкин бўлган пулли даромад ва харажатларининг иқтисодий асосланган прагнозлар қилишдан иборат.

Балансда даромадни харажатлардан кўпроқ бўлиши аҳолини кўлида нақд пул қолдиғини ошиқлигини, унинг акси эса аҳоли кўлидаги, нақд пул қолдиғининг камайганлигини билдиради. Бу шунга яраша муомилага товарлар чиқариш, хизматлар кўрсатиш корхоналари фаолиятини ривожлантириш буйича тадбирлар ишлаб чиқишга ундайди. Даромадларни асосий қисмини иш хақи, харажатларнинг асосини товарлар учун туловлар ташкил этилади.

Аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари баланси ва касса айланмаси хомчўти пул муомиласини ташкил этишда асосий режалардан ҳисобланади. Бу иккала режа пул айланишини асосини ташкил этиш билан бирга улар ўртасидаги қуйидаги фарқлар ҳам мавжуд.

1. Касса айланмаси хомчўтида фақат нақд пул айланиши кўрсатилса аҳолини даромадлари ва харажатлари балансида аҳоли амалга оширадиган нақд пуллик ва нақд пулсиз айланиш тўлиғича кўрсатилади.
2. Аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари балансида касса айланиши прагнозидан фарқлироқ аҳолининг шахсий томорқа хўжалиги, хунармандчилик ва бошқа курсатадиган хизматлари буйича олинадиган даромадлари ва амалга оширадиган харажатлари курсатилади.
3. Аҳолининг пул даромадлари касса айланмаси хомчўтининг харажат қисмида, аҳолининг харажатлари касса айланмаси хомчўтининг даромад қисмида курсатилади ва бошқалар.

Пул муассаси пул муомиласининг муҳим курсаткичи ҳисобланади. Пул

массаси хўжалик айланишидаги нақд пулли ҳисоб-китобларни, яъни аҳоли корхоналар, ташкилот ва муассаларга тегишли харид тулов воситаларининг ялпи ҳажмини ўзида ифодалайди.

Пул муомиласининг белгиланган муддат ва давр учун, миқдорий узғаришларини билиш учун, шунингдек пул массаси, ҳажми ва ўсиш суръатларини тартибга солиш буйича тадбирларни ишлаб чиқиш учун турли хил кўрсаткичлар (пул агрегатлари) фойдаланилади.

Ўзбекистонда пул массаси қуйидаги таркибий қисмларидан (пул агрегатлари тўпланади) иборат.

M_0 = нақд пуллар

$M_1 = M_0 +$ счетлардаги пул колдиги + маҳаллий бюджет маблаглари + бюджет, жамоа ва бошқа ташкилот маблаглари.

$M_2 = M_1 +$ халқ банкидаги муддатли жамғармалар

$M_3 = M_2 +$ сертификатлар + мақсадли заём облигациялари + давлат заём облигациялари + хазина мажбуриятлари.

Пул агрегатлари $M_1 + M_2$ нинг бир – биридан фарқи M_2 нинг таркибига яқин орада пулга айланиши мумкин бўлган «квази пуллар» ни (депозит сертификатлари, инвестиция фондларининг акциялари ва бошқалар) олишдадир.

1995 йилда номинал пул муссаси M_2 пул массасининг 1994 йилдаги ўсиш даражасидан 1,5 марта кам бўлган.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов 2003 йил 17 февралдаги Вазирлар Маҳкамасининг йиғилишида «Молиявий пул муомиласи мутоносиблигини таъминлаш масалаларида ижобий натижалар қўлга киритилди.... Пул массасининг ўсиш суръати анча камайди, унинг ҳажми 2001 йилда ЯИМ га нисбатан 14 фоизни ташкил этган бўлса, ўтган йили бу кўрсаткич 12,5 фоиздан иборат бўлди» деган эди.

Ўзбекистон Республикасида пул муомиласини бошқаришда Марказий банк қуйидаги усуллардан фойдаланади.

1. Мажбурий резерв ставкаси нормасини белгилаш.
2. Тижорат банкларини очик бозорда қатнашиши
3. Марказлашган кредитлар учун қайта молиялаштириш ставкасини белгилаш.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисидаги қонуннинг 28 моддасига биноан мажбурий резерв миқдори тижорат банкининг йиғилган ресурсларига нисбатан фоизда белгиланади. Тижорат банклари ресурсларининг Марказий банкда сақланиши лозим бўлган ушбу қисми жамғарма турига, унинг ҳажмига, банкнинг жойлашган ўрнига боғлиқ бўлган ҳолда турли мамлакатларда турлича.

Масалан, Японияда минимал резерв ставкаси 2,5 %, АҚШ да 12% Германияда 12,1%, Португалияда 17 %, Ўзбекистонда 20 % ни ташкил этади. Ўзбекистонда бу резерв 1.05.94 га 30%, 1.07.96 га 25 % га 2006 йилдан 15 % га тенг.

Марказий банк тижорат банкларга кредитлар буйича қайта молиялаштириш ставкасини белгилаб беради. Бу ставка тижорат

банклари берадиган кредитларнинг баҳосини аниқлаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Бу ставкалар марказий банкнинг кредит сиёсатидан келиб чиқиб кейинги йилларда қуйидагича бўлган: 1,01,94 дан 225 %, 1.03.95 дан 300 %, 1.07.96 дан 60 %, 2000 йил йилига 32.%, 2003 йил 27,1 %, 2005 йилдан 16% ни ташкил этади.

Ҳозирги кўпгина давлатларда пул муомиласини тартибга солишда очиқ бозорда операциялар ўтказиш усулидан фойдаланилмоқда. Бу ҳозирги кўп қўлланиладиган мониторинг сиёсатни бир усули бўлиб, у тижорат банкларининг ликвидлик даражасига тез таъсир ўтказадиган эгилувчан (мосланувчан) амалий ва оператив усул ҳисобланади. Бу усулни бошқалардан фарқи шундаки, уни заруриятга қараб ва ҳоҳлаган миқдорда ўтказиш мумкин. Бу механизм бозорни ривожланиш тенденциясига қараб пул муомиласини барқарорлаштира олиши мумкин. Бунда олди-сотди объекти давлат қимматли қоғозлари ва марказий банк чиқарган қарз мажбуриятлари бўлиши мумкин.

1996 йилни март ойида чиқарилган қисқа муддатли давлат облигациялари (КМДО) тижорат банклари ва корхоналарнинг маблағларини хавф-хатардан сақлаш ва даромад олиш имконини беради.

КМДО ларнинг бирламчи бозори Марказий банк валюта биржасида тижорат банклари иштирокида амалга оширилади. Зурур бўлса, облигация эгаси иккиламчи бозорда уни сотиши мумкин.

Ривожланган давлатларда асосан очиқ бозорда операциялар ўтказиш усулидан фойдаланилади.

Шундай қилиб Марказий банк пул муомиласини барқарорлаштириш, уни тартибга солиш борасида барча ваколат ва ҳуқуқий норма ваколатларга эга.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисидаги қонуннинг 3-моддасида таъкидланганидек Ўзбекистон Республикаси марказий банкининг бош мақсади – миллий валюта барқарорлигини таъминлашдир. Валюта барқарорлиги пул массаси, нарх – наво ва миллий валюта курсининг барқарор бўлиш тушунчасини ўз ичига олади.

Миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қуйидаги асосий вазифаларни бажаради.

1. Монетор сиёсатни ва валютани бошқариш сиёсатини шакллантириш, қабул қилиш ҳамда амалга ошириш.
2. Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини ташкил қилиш ва таъминлаш.
3. Банклар фаолиятини тартибга солиш ва улар фаолияти устидан назорат қилиш.
4. Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин валюта захирасини сақлаш ва уларни бошқариш.
5. Молия вазирлиги билан биргаликда давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этиш.

Марказий банк пул муомиласини барқарорлаштириш учун баъзи ҳолларда қуйидаги усуллардан ҳам фойдаланади.

1. Нуллизация — бунда қадрсизланган пул батамом бекор қилиниб муомилага янги пуллар чиқарилади. Бу усул инфляция даражаси ўта юқорилаб кетган ҳолларда қулланилади. Бу усул СССР да 1922 - 1924, 1947, 1997, 1961 йиллардаги пул ислоҳати, Ўзбекистонда 1994 йилда бўлиб ўтган пул ислоҳатида қулланилган.

2. Револвация — лотинча қадрини ошиши маъносини англатиб бу миллий валютанинг чет эл валютасига нисбатан қадрини ошишини билдиради. Масалан 1\$= 1110 сўмга тенг бўлди. Ушбу тадбирдан кейин 1005 сўмга тенг бўлади. Бу усул 1922-1928 йилларда Англияда, 1961, 1969, 1971 йилларда Германияда қулланилган.

3. Деволвация — лотинча қадрини тушиши маъносини англатади. Бу усул давлат томонидан миллий валюта курсини бошқа валюталарга нисбатан пасайтирилиши бўлиб у бозор учун кураш кучайган шароитда экспортни рағбатлантириш, тўлов мувозанатини яхшилаш учун қулланилади. Бунинг асосий сабаблари бўлиб инфляцияни кучайиши ва мамлакат тулов баланснинг салбий қолдиқга эга бўлишидир.

Бу усул АҚШ да 1971 йилда 7,89 % га, 1973 йилда 10 % га доллар курсини пасайтириш билан қулланилган.

4. Деноминация — пул миқдорини бир неча маротаба қисқартириш ҳисобланади ва у пулни қадри юқори даражада тушганда, муомиладаги пул ҳажми ошганда қулланилади. Бу усул Россия федерациясида 1921-1922 йиллардаги пул ислоҳатида 1000:1, 1923 йилда 100:1, 1999 йилда 1000:1 ҳолида, Бухоро шуро халқ республикасида бу усул 1922 йилда 100:1, Ўзбекистон Республикасида 1994 йилда 1000:1 ҳолида қулланилган.

Мавзуни мустақил ўзлаштириш бўйича саволлар

1. Пул тизими, унинг турлари ва элементларига нималар киради?
2. Ўзбекистон республикаси пул тизимининг хусусиятлари нималардан иборат?
3. Валюта тизими ва унинг элементларига нималар киради?
4. Валюта тизимига нималар киради?
5. Валюта курси ва унинг турлари нима?
6. Валюта курсига қандай омиллар таъсир этади?
7. Инфляциянинг асосий сабаблари нималардан иборат?
8. Инфляцияга қарши курашиш ва ундан чиқиш чораларига нималар киради?
9. Инфляция иқтисодиётга қандай таъсир кўрсатади?
10. Муомиладаги пул массасига қандай омиллар таъсир этади?
11. Касса айланиш хомчутининг таркибий қисмларига нималар киради?
12. Аҳоли даромадлари ва харажатлари балансининг таркибий қисмларига нималар киради?
13. Касса айланмаси хомчути ва аҳоли даромадлари ва харажатлари балансининг умумийлик ва фарқлари нималар?
14. Пул агрегатлари ва унинг турларига нималар киради?
15. Марказий банк томонидан пул муомиласини бошқаришда қандай усуллардан фойдаланилади?
16. Миллий валютани барқарорлаштириш бўйича Ўзбекистон Марказий банкининг вазифалари нималардан иборат?
17. Пул муомиласини барқарорлаштиришда қандай йуллардан фойдаланилади?

3 – Мавзу: Пул айланиши ва унинг тўзилиши

Режа:

1. Пул айланиши, унинг моҳияти ва тўзилиши
2. Нақд пул айланиши ва унинг хусусиятлари
3. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг зарурияти ва аҳамияти
4. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг ташкил этилиши ва таъминоти
5. Нақд пулсиз ҳисоб – китоблар шакли ҳақида тушунча ва унинг тўлов топшириқнома шакли

6. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг тўлов талабнома шакли
7. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг аккредитив шакли
8. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг инкассо топшириқнома шакли
9. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг ҳисоб – китоб чеки шакли
10. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларда пластик карточкалардан фойдаланиш
11. Ҳисоб – китоб ва тўлов интизоми юзасидан назорат

Таянч тушунчалар

Пулнинг нақд пуллик ва нақд пулсиз айланиши. Пул айланишини айрим белгилари бўйича гуруҳланиши. Монетар ва фискал сиёсат. Нақд пул айланиши субъектлари. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг зарурияти ва аҳамияти. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларни ташкил этилиши. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг унсурлари. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг тамойиллари. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг тўлов топшириқнома, тўлов талабнома, аккредитив, инкассо топшириқнома, ҳисоб – китоб чеки, мемориал ордер шакллари. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг пластик – карточка шакли. Пластик карточкаларни айрим белгилари бўйича гуруҳланиши. Ҳисоб – китоб ва тўлов интизоми усидан назорат ва у бўйича қулланиладиган чоралар.

Адабиётлар: 8, 13, 16, 23, 25, 27, 29, 38, 57^а

1. Пул айланиши, унинг моҳияти ва тўзилиши

Пул айланиши – бу нақд пуллик ва нақд пулсизлик олиб бориладиган ҳисоб – китобларнинг йиғиндисидир.

Пул айланиши асосан икки белгига:

1. Жами ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш
2. Пулни функцияларига кўра таркибий қисмларга бўлиш мумкин

Жами ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда пул айланиши: товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, капитал қурилиш билан боғлиқ айланишга, ҳамда товар ва уларнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган айланишга бўлинади.

Товар ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнидаги пул айланишиги ишлаб чиқаришга тегишли ишлаб чиқариш воситаларини сотиш олиш, маҳсулотни сотиш, тегишли ташкилотлар билан ҳисоб-китоблар олиб бориш киради, иккинчисига капитал курилиш ва таъминлаш соҳасидаги ҳисоб – китоблар киради. Товар ва уларни ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган айланишга миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ тўловлар ва бошқа товар ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган тўловлар киради.

Пул функцияларига ва тўлов турига кўра пул айланиши нақд пуллик ва нақд пулсиз айланишга бўлинади.

Умуман пул айланиши қуйидаги белгилари бўйича гуруҳланади:

1. Пуллик муносабатларнинг турига кўра:

а) Товар – моддий қийматларни айрибошлаш жараёнидаги пул айланиши

б) Товар характериға эға бўлмаған ҳисоб – китоблардаги пул айланиши

2. Тўлов усулиға кўра:

а) Нақд пуллик

б) Нақд пулсиз

3. Пул муносабатлари иштирокчиларининг ҳудудий жойлашишиға кўра:

а) Бир ҳудуд микёсидаги пул айланиши

б) Ҳудудлараро пул айланиши

4. Пулни тўлов жараёнидаги иштирокиға кўра:

а) Актив пул айланиши – тўлов жараёнида бевосита иштирок этаётган пул массаси

б) Пассив пул айланиши – маълум давр ичида, вақтинча муомилада иштирок этаётган пул массаси (жамғармадаги, ҳисоб – варақлардаги бўш пул маблағлари).

Пул айланиши ҳолатини тартибға солиш бўйича ҳукумат органлари тегишли тартибда монетар ва фискал сиёсатини олиб боради.

Монетар сиёсат – мамлакатда пул массаси ва пул бозорини тартибға солишдир. Монетар сиёсатнинг бош ғояси – иқтисодий ўсишни бозор механизми таъминлайди. Бу механизмнинг асосий воситаси пул. Давлат ялпи талабға муомиладаги пул миқдорини тартибға солиш билан таъсир этиши керак. Бунга кўра

муомиладаги пул миқдори = Ялпи миллий маҳсулот

Пул айланиши сони

ҳолида аниқланади.

Монетар сиёсат: ҳаракатдаги пул миқдорини белгилаш, ун қатъий назорат қилиш; тижорат банклари фаолиятини кўзатиб бориш: кредит эмиссиясини бажариб бориш; давлат олтин – валюта захирасини яратиш ва фойдаланишни кўзда тутати.

Давлат харажатлари ва солиққа тортиш бўйича чора – тадбирлар кўриш орқали мамлакатдаги ижтимоий – иқтисодий муаммоларни ечишга қаратилган сиёсат фискал сиёсат дейилади.

Фискал сиёсатнинг асосий вазифаси иқтисодий сиёсатни амалга ошириш учун давлат пул фондларини марказлашган тарзда ташкил этиш ва ишлатиш орқали иқтисодий барқарорликни таъминлаш.

Фискал сиёсат автоматик ва дискрецион сиёсатга бўлинади. Автоматик деганда ҳукумат томонидан кўшимча чора – тадбирлар белгиламай мавжуд иқтисодий механизм орқали иқтисодий ўзгаришларга мослашувчан сиёсат тушунилади. Солиқ тўзилмаларини иқтисодий конъюктура ўзгаришига боғлиқлиги ва бошқалар.

Дискрецион (лотинча *discrecio* – ўз қарорига қараб амал қилувчи) сиёсат давлат томонидан ялпи миллий маҳсулотнинг реал ҳажмига, бандлик, инфляция ва иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатиш мақсадида давлат томонидан аниқ чора – тадбирларни белгилаш тушунилади. Доимий амал қилувчи қонунлар, қоидалар, меъёрларга қўшимча равишда ёки уларни ўзгартириш бўйича тезкор тарзда мажбурий чора – тадбирлар кўрилади (солиқ реформаси ва бошқалар).

Умуман олганда фискал сиёсат ижтимоий ҳимоя усулларини, бюджет даромадлари ва харажатларини режалаштириш, иқтисодий ривожланиш суръатларини ошириш сиёсати, нарх – навони пасайтиришга таъсир кўрсатиш каби чора – тадбирларни ўз ичига олади.

2. Нақд пул айланиши ва унинг хусусиятлари

Маълумки, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш босқичлари пуллик муносабатлар орқали амалга ошади. Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурсларни сотиб олиш, уларни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш ва етиштирилган маҳсулотларни сотиш жараёни одатда корхона ва ташкилотлар ўртасида олиб бориладиган пуллик муносабатларга боғлиқ.

Корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ўртасидаги в. хўжаликларни ўз ходимлари билан бўладиган ҳисоб – китоб муносабатлари нақд пуллик ва нақд пулсиз шаклда олиб борилади.

Нақд пуллик ҳисоб – китобларга келганда нақд пулнинг ҳаракати банкдан бошланади. Нақд пул банкдан чиққач корхона ва ташкилотлар кассаси орқали аҳоли кулига утади. Олди – сотди в. тўлов ҳаракатлари бажарилгач у яна банкга қайтади.

Мамлакатимизда нақд пул қулланиладиган пул айланиши асосан куйидаги субъектлар ўртасида бўлади.

1. Давлат ва корхона, ташкилотлар, муассасалар ўртасида (иш хақи, товар сотиб олиш, хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар ва бошқалар)

2. Давлат ва аҳоли ўртасида (пенсия, нафақа, бюджетга солиқ тўловлари ва бошқалар)

3. Кредит тизими ва аҳоли ўртасида (қарз олиш, уни қайтариш пулни жамғармага қўйиш ва олиш, ютуқларни олиш ва бошқалар)

4. Корхона, ташкилот ва муассасалар ўртасида чекланган ҳолдаги нақд пул бўйича ҳисоб – китоблар, чунки улар ўртасидаги ҳисоб – китоблар асосан нақд пулсиз амалга оширилади.

Пулнинг нақд айланиши – бу нақд пул ёрдамида амалга ошириладиган тўловлар йиғиндисидир. Бу айланиш пул ўзининг тўлов ва муомила воситаси функцияларини бажариши билан боғлиқ.

Нақд пуллар муомила воситаси сифатида аҳоли билан корхона, ташкилотлар ўртасида ҳамда аҳоли ўртасидаги товарлар сотиб олинганда ва сотишда қулланилади.

Пул тўлов воситаси сифатида иш хақи, нафақалар, мукофотлар, яқка тартибдаги қурилиш ва бошқа мақсадларга бериладиган кредитлар, суғурта тўлов ва қопламаларини амалга оширишда намоён бўлади.

Ундан ташқари нақд пулнинг айланиши:

- коммунал ва маиший хизматлар учун тўловларда
- солиқ ва бошқа йиғимлар тўловида
- «Ўзбекистон почтаси» хизматлари бўйича тўловларда
- Темир йул, ҳаво йули ва маҳаллий транспортга тўловларда
- савдода товарларни сотишда
- Қуйилмаларни қуйиш ва олишда
- меҳнат хақи, пенсия ва нафақалар тўловини амалга оширишда ва бошқа ҳолатларда амалга оширилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, пулни нақд ва нақд пулсиз айланиши бир – бири билан ўзвий боғлиқ, чунки пул нақд пул айланишидан нақд пулсиз айланишга ва аксинча айланиб доимий аракатда бўлиб, умумий пул айланишини таъминлайди.

Корхона, ташкилот ва муассасаларнинг банклардаги ҳисоб акамлиридаги пул маблағлари қуйидаги ҳолларда нақд пулга айланади:

- Ишчи, хизматчиларга иш ҳақи беришда
- Кўрсатилган хизмат ва ишлар учун нақд пул тўловида
- Пенсия, нафақа, ҳар хил мукофотлар, суғурта қопламаси тўловида

- Аҳолидан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари сотиб олинганда
- Давлат заёмлари ва лоторея билетлари бўйича тўловларда
- Аҳоли банклардан ўз жамғармаларини талаб қилганда ва бошқа ҳолларда

Ўз навбатида нақд пуллар қуйидаги ҳолларда нақд пулсиз айланишга тушади:

- Уй– жой ва коммунал хизматлар учун тўловларда
- Қар хил солиқ ва йигимлар, бож ва жарималар тўловларида
- Алоқа ташкилотларига тўловларда
- Давлат заёмлари, лоторея ва бошқа уйинлардан тушумлар рақали

- Аҳолини яқка тартибдаги банклар билан қурилиш ва бошқа кредит муносабатлари бўйича тўловларда
- Болалар муассасаларидан фойдаланиш бўйича тўловларда
- Дам олиш уйлари ва бошқа соғломлаштириш муассасаларидан фойдаланиш бўйича тўловларда ва бошқа ҳолларда

Пулнинг нақд пуллик айланишга ўтиш жараёни пул муомиласи учун хатарлироқ эканлиги туфайли Марказий банк томонидан у аттик назорат қилинади.

Марказий банк томонидан назоратни оширилиши туфайли 1996–2002 йилларда нақд пулларни банк кассаларига қайтиши 80 – 93 оиз оралиғида бўлган бўлса, 2005 йилда у 96,3 фоизга етди.

Нақд пуллик муносабатларнинг хусусиятлари яна шундаки, бир пул белгиси бир неча марта тўловларни амалга оширишда иштирок этади. Муомилада бўлган нақд пул массаси маълум бир даврда (ой, йил, йилларда) ўзгармас бўлиб турган ҳолда нақд пул айланиши пулни айланиш тезлигига кўра муомиладаги нақд пул миқдоридан бир неча марта кўп бўлиши мумкин ва аксинча.

Пул айланишида тўлов айланиши билан нақд пулсиз айланишлар ўртасидаги фарқни билиш лозим. Тўлов айланиши деф пулнинг тўлов воситаси сифатида ҳаракати туфайли вужудга келган пул айланишига айтилади. Нақд пулсиз айланиш тўлов айланишининг таркибий қисми бўлиб нақд пулсиз айланиш ва нақд пул айланишининг пулнинг тўлов воситаси функцияси туфайли юзати келувчи қисми ҳисобланади.

3. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг зарурияти ва аҳамияти

Мамлакатимизда пул айланишининг асосий қисми нақд пулсиз ҳисоб – китобларга тўғри келади.

Нақд пулсиз ҳисоб – китоблар деганда корхона ва ташкилотлар томонидан товар айирбошлаш, хизматлар кўрсатиш ва товарси операциялар бўйича бир – бирига бўлган талаб ва мажбуриятларини нақд пул ишлатмасдан пул маблағларини счётадан – счётага ўтказиш орқали амалга оширилиши тушунилади.

Мамлакат иқтисоди ривожланиб борган сари пул оборотида нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг улуши ортиб боради.

Шу асосда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви томонидан 1998 йил 27 – июнда №60 сон билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб – китоблар тўғрисида» Низом қабул қилинган ва унга 2002 йилни 12 январиди айрим ўзгартиришлар киритилган.

Ушбу Низом Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги, Ўзбекистон Республикаси корхоналари тўғрисидаги Қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Ўзбекистон ҳудудида нақд пулсиз ҳисоб – китобларни тартибга солишчи бошқа меъёрий ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқилган ва Республика маконида ҳисоб – китобларни ўзлуксиз бажарилишини таъминлашга мувофиқланган.

Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг зарурияти қуйидагилар билан белгиланади:

1. Ялпи ички маҳсулот ва миллий даромад ҳажмининг ортиб бориши;
2. Товар айланиши ҳажмини ўсиши;
3. Ҳўжалик субъектлари ўртасида ҳисоб – китоб муносабатларининг ошиши;

4. Банк кредитининг айирбошлаш жараёнидаги ролини ўсиши;
5. Иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда ва ҳисоб – китобларда электрон ҳисоблаш техникасидан, компьютерлардан кенг қўламда самарали фойдаланишни ошириши;
6. Нақд пулнинг купрок миқдорда олди – сотди билан шуғулланувчи ишбилармонлар қўлига ўтиб кетганлиги;
7. Пулнинг давлат газнасидан чиқиб яна қайтиб келиши жараёнларида узилишларнинг пайдо бўлиши;
8. Давлатнинг нақд пул етишмаслиги муаммосига дуч келиши ва бошқалар

Нақд бўлмаган пул ҳаракати ҳажмининг доимий ўсиб бориши халқ ҳўжалигида муҳим аҳамиятга эга ва у қуйидагилар билан белгиланади:

1. Хўжалик субъектларининг нақд пулга бўлган эҳтиёжи кескин қисқаради;
2. Ўзаро ҳисоб – китобларни амалга ошириш жараёнидаги муомила ҳаражатлари тежалади;
3. Муомиладаги пул маблағларининг хавфсизлиги камаяди;
4. Ҳисоб – китобларни банклар орқали амалга оширилиши уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан қонунийлигини таъминлайди.
5. Хўжалиқ ҳисоб варағига пул маблағларининг келиб тушиши, улар яратган маҳсулот ёки курсатган хизматларнинг ижтимоий таъминлини таъминланади;
6. Хўжаликлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлайди, товар – пул маблағлари ҳаракатини тезлаштиради;
7. Нақд пулга бўлган талабни ва шу билан бирга қоғоз пуллар миссияси ва уларни сақлаш билан боғлиқ ҳаражатларни камайтиради;
8. Ҳисоб – китобларни банклар орқали ўтиши лозим бўлган оликлар миқдорини тўғри аниқлаш бўйича назоратни таъминлайди;
9. Муомилада нақд пул миқдорини камайтириши унинг инфляция қаражасини пасайтиради ва бошқалар

4. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларни ташкил этилиши ва таъминлари

Нақд пулсиз ҳисоб – китобларни ташкил этиш ва амалга оширишни банклар олиб боради. Махсус банклар халқ ҳўжалиги

тармоклари корхоналарига ҳисоб — китоб хизматини курсатади. Марказий банк бу ҳисоб — китобларни юритиш бўйича тартиб қоидаларни ишлаб чиқади.

Нақд пулсиз ҳисоб — китоблар қуйидаги унсурларни ўз ичига олади:

1. Нақд пулсиз ҳисоб — китобларни олиб бориш ва амалга оширишнинг асосий тамойиллари;
2. Ҳисоб — китоб шакллари;
3. Ҳисоб — китоб ҳужжатлари;
4. Тўлов тури;
5. Тўлов навбати ва манбалари;
6. Ҳисоб — китоб қатнашчилари;
7. Ҳисоб — китоб қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва бошқалар

Нақд пулсиз ҳисоб — китоблар қуйидаги асосий тамойилларга асосланади:

1. Корхона ва ташкилотлар ўз пул маблағларини (қарз олганларини ҳам) банкларда сақлаши зарур;
2. Барча нақд пулсиз ҳисоб — китобларни банк орқали ўтиши;
3. Хўжалик субъектлари ҳисоб — китоблар шакллари эркин танлашлари ва уни шартнома орқали мустаҳкамлаб қўйишлари.
4. Хўжалик субъектларининг ҳисоб — китоблар бўйича шартномавий муносабатларига банкни аралашмаслиги;
5. Товарлар ва хизматлар учун тўловлар тўловчининг розилиги билан амалга оширилиши;
6. Тўловлар хўжалик субъектларининг ҳисоб варақасидаги маблағлари ҳисобидан, баъзида (агар корхона кредит олиши мумкин бўлса) банк кредити ҳисобидан амалга оширилиши.
7. Мол етказиб берувчининг ҳисоб варағига пул маблағларини ўтказиш мазкур маблағларнинг мол сотиб олувчининг ҳисоб варағидан чиқарилгандан кейин амалга оширилади;
8. Тўловчи тегишли ҳуқуқга эга бўлса тўловни қисман ва тули рад этиши.

Хўжалик субъектлари пул маблағларини сақлаш ва ҳисоб — китоблар олиб бориш, касса операцияларини амалга ошириш учун тегишли банк бўлинималарида ўзларининг ҳисоб варақларини очади.

Бюджет ҳисоб варақлари бюджет кассасини ижро этиш операцияларини бажариш, тўловларнинг тушуми ва харажатларни акс эттириш учун очилади.

Ссуда ҳисоб варақлари маълум тартибда расмийлаштириладиган ссудалар (кредитлар) бўйича очилади.

1997 йилдан ҳисоб – китоб ва жорий ҳисоб варақлари урнига депозит ҳисобварақлари, яъни талаб килиб олинадиган депозит ҳисоб варақлари жорий этилган. Депозит – банк муассасаларида сақлаш учун қуйилган пул маблағлари ёки қимматли қоғозлар маъносини билдиради.

5. Нақд пулсиз ҳисоб – китоблар шакли ҳақида тушунча ва унинг тўлов топшириқнома шакли

Ҳисоб – китоблар шакли деганда ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган ҳисоблашув ҳужжатларининг тури ва ҳужжат айланиши тартиби билан фарқ қиладиган маблағларни нақд пулсиз утказиш шартлари тушунилади.

Ҳисоб - китоб операциялари банклар томонидан корхона учун очилган ҳисоб варақларидан мижоз билан ҳисоб – китоб хизмати курсатиш юзасидан тўзилган шартномага асосан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг 2002 йил 12 январдаги 60 – сонли «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб – китоблар тўғрисида Низом»га асосан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб – китоблар қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- тўлов топшириқнома	- №0505411002;
- тўлов талабнома	- №0505411001;
- аккредитивга ариза	- №0505411009;
- инкассо топшириқнома	- №0505411013;
- ҳисоб – китоб чеки	- №0505411005;
- мемориал ордер	- №0505411008;
- пластик карточкалар билан ҳисоблашиш	

Корхоналар ўзига қўлай бўлган ҳисоб – китоб шаклини эркин танлаши мумкин. Ҳисоб – китобларнинг қайси шаклини қўллаш мумкинлигини, тўловнинг тўлаш тартиби, тўловчи билан маблағ олувчи ўртасида тўзиладиган шартномада курсатилади.

Юқоридаги шакллар бўйича қўлланиладиган ҳужжатлар Марказий банкнинг қуйидаги талаблари ва андозаларига мос келиши лозим:

- ҳисоб-китоб ҳужжатининг рақами;
- ҳужжат тўлдирилган сана, ой, йил;

- тўловчининг номи;
 - тўловчининг ҳисоб варақ рақами;
 - солиқ тўловчисининг идентификация рақами (чек ва аккредитивларда курсатилмайди);
 - тўловчи банк номи;
 - тўловчи банк коди;
 - олувчининг номи;
 - олувчининг ҳисоб рақами;
 - олувчи банк номи;
 - олувчи банк коди;
 - тўлов сўммаси миқдори (ёзувда ҳам кўрсатилади);
 - тўловнинг мақсади (чекларда кўрсатилмайди);
- Булардан ташқари ҳисоб-китоб чекларида қўшимча равишда қуйидагилар курсатилади;

- чекнинг серияси ва рақами;
 - жисмоний шахс паспортининг серияси ва рақами;
 - чекнинг охирига амал қилиш санаси
- Шу каби аккредитив бўйича аризада қуйидагилар қўшимча равишда курсатилади;
- амал қилиш муддати;
 - аккредитив очилаётган шартнома рақами ва санаси;
 - буюртма рақами;
 - буюртма санаси;
 - товар ёки хизматнинг номи;
 - аккредитив бўйича тўловни амалга оширишда асос бўлган ҳужжатнинг тури;
 - қўшимча шартлар

Ҳужжатлар имзо қуйиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахсларнинг ўз қўли билан қўйган имзоси ва корхона муҳри мавжуд бўлганда қабул қилинади.

Ҳужжатларни буяш, чизиш ва тозалашга йул қуйилмайди.

Нақд пулсиз ҳисоб – китоб шаклларининг муҳим турларидан бири тўлов топшириқнома ҳисобланади.

Тўлов топшириқнома мижоз ўз ҳисобварагидан унга хизмат курсатувчи банкка маълум бир сўммани бошқа мижознинг ҳисобварагига ўтказиш тўғрисидаги топширигидир.

Топшириқномалар билан товарлар, иш, хизматлар ва бошқа тўловлар бўйича ҳисоб – китоблар амалга оширилади.

Ўзбекистон Почта ва телекоммуникация агентлиги орқали (пенсиялар, алиментлар ва бошқалар) маблағларни олувчиларга тўлов топшириқномалари билан жунатишда илова қилиниши лозим бўлган барча ҳужжатлар (жунатмалар рўйхати, маълумотномалар ва бошқалар) миждозлар томонидан бевосита Ўзбекистон Почта ва телекоммуникация агентлиги корхоналарига тақдим этилади.

Топшириқномалар банк томонидан тўловчи ҳисоб варағида маблағлар бўлгандагина (агар шартнома ва бошқа меъёрий ҳужжатларда бошқалар кўзда тутилган бўлмаса) қабул қилинади.

Тўлов топшириқномалари банкга тўловчи ва олувчига битта банк хизмат қилса 3 нусхада (банк учун, тўловни олувчи ва тўловчига) тақдим этилади, агар ҳар хил банклар хизмат қилса 4 нусхада тўзилади.

Электрон тўловлар тизими орқали олинган электрон тўлов топшириқнома маблағларни олувчи банкда 2 нусхада қабул қилинади:

- бир нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатларига тикилади.
- иккинчи нусхаси маблағлар олувчининг шахсий ҳисоб варағидан олинган кучирмага илова қилинади.

Тўлов топшириқноманинг санаси уни банкка тақдим этилган сана билан бир хил бўлиши керак, улар мос келмаган ҳолда тўлов топшириқнома ижро учун қабул қилинмайди (бюджетга ва бюджетдан ташқари фондлар бўйича фондлар бўйича тўловлар бундан мустаносно).

6.Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг тўлов талабнома шакли

Тўлов талабнома – бу маблағ олувчининг бегиланган сўммани тўловчи томонидан банк орқали тўлаши тўғрисидаги талабини ўз ичига олган ҳисоб – китоб ҳужжатиدير.

Талабномалар юклаб жунатилган товарлар, бажарилган ишлар, курсатилган хизматлар, шунингдек томонлар шартномасида кўзда тутилган бошқа тўловлар учун қуйилиши мумкин.

Талабномалар томонлар ўртасида тўзилган шартномага асосан акцептли ва акцептсиз бўлиши мумкин.

Банк томонидан тўловчиларга талабномаларни қуйидаги акцептлаш тартиби ва муддати белгиланган:

- Бир ҳудуд ичида жойлашган миждозлар учун – талабномаларни банка келиб тушган кунидан ташқари 3 иш кунидан

- Бошқа ҳудудларда жойлашган мижозлар учун талабномалар банкка келиб тушган кунидан ташқари 5 иш кунида

- Тўловчининг асосли илтимосига кўра 10 иш кунигача

Белгиланган муддатда корхона ёзма равишда акцептлашни рад этмаса талабнома акцептланган ҳисобланади.

Тўловчининг ҳисобварағида маблағлар етарли бўлмаганда талабнома тўловини банк қисман амалга оширади. Қолган сўммада талабнома 2 – картотекага жойлаштирилади, бунда талабноманинг орқа томонида тўланган сўмма ёзиб кўрсатилади.

Талабнома акцептлашдан қисман бош тортганда тўлов томонидан акцептланган сўмма бўйича тўловлар амалга оширилади. Маблағлар бўлмаганда эса 2-картотекага жойлаштирилади. Талабноманинг дастлабки сўммаси айланага олинади ва ёни тўловчи акцептлаган талабнома сўммаси қуйилади. Бунда банк тўловчи томонидан акцептлашни қисман рад қилганлиги тўғрисида маблағлар олувчининг банкига ёзма равишда хабар бериши шарт.

Акцептсиз туланадиган тўлов талабномалари тўловчиларнинг ҳисоб варақларидан маблағларни акцептсиз ҳисобдан чиқаришда қуйидаги ҳолларда амалга оширилади.

а) Электр ва иссиқлик энергияси учун ҳисоб – китобларда. Банк ҳолда талабнома ажратилган электр ва иссиқлик энергияси учун маҳсулот етказиб берувчи томонидан бевосита истеъмолчига хизмат курсатувчи банкка қуйилади.

б) Қарздор томонидан талабнома даъво сўммаси таъин олинганлиги ҳақида жавоб хатининг асл нусхаси илова қилинганда

в) Қонунчиликда тўғридан – тўғри кўзда тутилган бошқа ҳолларда

Улчов асбоблари курсаткичлари ва амалдаги тарифлар асосида ёзилган электр ва иссиқлик энергияси учун ҳисоб – китобларда «Тўлов мақсади» графасида «Улчов асбоблари кўрсаткичлари» ёки «тариф асосида» деган ёзув курсатилади.

Талабноманинг юқори бурчагига «Акцептсиз» деган сўз ёзилади ёки ёзув ёзилган муҳр қўйилади. Банк илова қилинган ҳужжатларнинг талабномада кўрсатилган реквизитларига мослигини текширади.

Тўловчининг банкида амалиёт (операцияон) куни давомида келиб тушган акцептсиз туланадиган талабномалар шу куннинг ўзидаёқ туланади. Юқорида таъкидланганидек, агар тўловчининг ҳисоб варағида маблағлар мавжуд ёки етарли бўлмаса талабноманинг

тўланмаган сўммаси иккинчи картотекадаги ҳисобварақларга жойлаштирилади.

7. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг аккредитив шакли

Аккредитив – мижознинг топширигига кўра шартнома бўйича унинг контрагенти фойдасига берилаётган банкнинг шартли пул мажбуриятидир.

Унга кўра аккредитив очган банк (банк имитент) унинг контрагенти - маблағларни олувчи фойдасига тўловни амалга ошириш ёки бошқа банкка бу турдаги тўловни бажариш учун ваколат бериш мажбуриятини маблағлар олувчи томонидан хужжатларни тақдим этган ва аккредитивда назарда тутилган бошқа шартларни бажарган тақдирда олади.

Аккредитивларнинг қуйидаги турлари очилиши мумкин:

- қопланган (депонентланган);
- қопланмаган (кафолатланган).

Аккредитивлар банк томонидан кўзда тутилмаган ҳолатларнинг алоҳида ҳисоб варақларида ва 22602 – «Мижозларнинг аккредитивлар бўйича депозитлар» ҳисоб варағида ҳисобга олинади. Қар бир маблағларни олувчи учун унга хизмат курсатувчи банкда аккредитивлар бўйича алоҳида депозит ҳисоб варақлари очилади.

Қопланган (депонентланган) аккредитив очилган тақдирда, банк эмитент уни очиш вақтида мижознинг ўз маблағларини ёки унга берилган кредитни банк – эмитентнинг мажбуриятлари амал қилиб турадиган бутун муддатга ижрочи банк ихтиёрига утказиши шарт.

Қопланмаган аккредитив очилган тақдирда банк – эмитент ижрочи банкка аккредитивнинг бутун сўммасини банк – эмитентнинг ижрочи банкида юритилаётган ҳисоб варагидан қучириш ҳукуқини беради.

Қопланган ва қопланмаган аккредитивлар чақириб олинadиган ва чақириб олинмайдиган бўлиши мумкин.

Чақириб олинувчи аккредитив банк – эмитент томонидан маблағларни олувчи билан олдиндан хабардор қилмаган ҳолда ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Аккредитивларни чақириб олиш банк эмитент зиммасига маблағларни олувчи олдида бирон – бир мажбурият юкламайди. Тўловчи чақириб олинadиган аккредитивнинг шартларини ўзгартириши ва бекор қилиниши ўғрисидаги барча курсатмаларни маблағлар олувчига фақат банк –

эмитент орқали бериши мумкин, ушбу банк маблағларни олувчи банки (ижрочи банк) ни, у эса маблағ олувчини хабардор қилади.

Агар ижрочи банк операцияларни бажариш пайтига аккредитивнинг ўзгартирилганлиги ёки у бекор қилинганлиги ҳақи билдиришнома олмаган бўлса у чақириб олинадиган аккредитив бўйича тўловни ёки бошқа операцияларни амалга ошириши шарт.

Маблағлар олувчининг розилигисиз, уни фойдасига очилган чақириб олинмайдиган аккредитив ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас.

Ижрочи банк – эмитент билан шартнома асосида чақириб олинмайдиган аккредитивни тасдиқлаши мумкин. Бундай ҳолда чақириб олинмайдиган аккредитив тасдиқланган аккредитив бўлади.

Тасдиқланган аккредитив бўлганда ижрочи банк банк эмитентни аккредитив шартларига мувофиқ тўловни амалга ошириш мажбуриятлари бўйича ўз зиммасига қўшимча равишда мажбуриятлар олади.

Тасдиқланган аккредитив ижрочи банкнинг розилигисиз ўзгартирилиш ёки бекор қилиниши мумкин эмас.

Тўловчи аккредитив шаклдаги ҳисоб – китобларда банк аккредитивга ариза тақдим этади.

Аккредитивга аризада аккредитлар бўйича маблағларни олиш учун маблағларни олувчи тақдим этиши лозим бўлган аккредитив шартлари руйхати тўлиқ бўлмаса тасдиқловчи ҳужжатларнинг аниқ таснифи ва уларни расмийлаштиришга доир талаблар мавжуд бўлмаса, банклар аккредитив учун аризани тўловчига қайтариб бериш ва аккредитив ҳисоб варақларини очмаслиги керак.

Аккредитивга ариза банк – эмитентга икки нусхада тақдим этилади:

- биринчи нусхаси тўловлар амалга оширилгандан кейин банкнинг кунлик ҳужжатларига тикилади.

- иккинчи нусхаси маблағлар тўловчининг шахсий ҳисоб варағидан олинган кўчирмага илова қилинади.

Маблағлар олувчининг банкида аккредитив қуйидаги ҳолларда ёпилади:

а) Аккредитив муддати тамом бўлгач

б) Маблағлар олувчининг аккредитивнинг амал қилиш муддати тамом бўлгунча ундан фойдаланишдан воз кечиши ҳақидаги ёзма аризасига кўра, агарда бу аккредитив шартларида курсатилган бўлса тасдиқланади.

в) Тўловчининг аккредитивни тўлиқ ёки қисман чақириб олиш ҳақидаги ёзма талабига кўра, агар бу аккредитив шартларида кўзда тутилган бўлса, аккредитив банк – эмитентдан хабар етиб келган кунни ёпилади ёки камаяди, лекин 22602 – «Мижозларнинг аккредитивлар бўйича депозитлари» баланс ҳисоб варағидаги қолдик сўммадан кўп бўлмаган ҳолда.

Ижрочи банк аккредитив ёпилганлиги тўғрисида банк эмитентга хабар беради. Фойдаланилмаган сўмма тўловчининг банкига маблағлар қайси ҳисоб варақдан депонент қилинган бўлса шу ҳисоб варақга утказилади.

Ҳисоблашувларнинг аккредитив шаклини устунлиги маблағ олувчи учун ишончли, унинг шартлари оддий;

Камчилиги – тўловчининг пули шу даврга муомиладан чиқади, аҳсулот жунатувчи банкида кутади.

8. Накд пулсиз ҳисоб – китобларнинг инкассо топшириқнома шакли

Инкассо топшириқномаси – маблағлар олувчининг ҳисоб варағига тўловчининг ҳисоб варағидан сўзсиз тартибда маблағларни собдан чиқариш тўғрисидаги банкка топширигини англатади.

Инкассо топшириқномаларини қуйидагилар тақдим қилиши мкин:

- Солиқ идоралари – солиқлар ва давлат бюджетига бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек Ўзбекистон Республикаси бюджетидан ташқари пенсия жамгармасига мажбурий тўловларга оид тўловлар ва боқимандаларни ундириб олишда

- Ўзавтодор концерни органлари – Республика йўл фондига қўйиладиган дати ўтиб кетган тўловлар бўйича маблағлар ундиришда

- Божхона органлари – ўз муддатида тўланмаган божхона тўловлари ва жарималарни ундиришда

- Суд ижрочилари ва ундирувчилар - ижро ҳужжатлари бўйича маблағларини ундиришда

- Қонунчиликка мувофиқ бошқа органлар

Ижро ҳужжатлари деб қуйидагилар тан олинади.

а) Судлар тамонидан берилган ижро варақалари

б) Суд буйруқлари

в) Алиментлар тўлаш тўғрисидаги нотариал тарзда тасдиқланган келишувлар.

г) Натариусларнинг ижро устхатлари.

д) Меҳнат низолари бўйича комиссия қарорлари асосида бериладиган гувоҳномалар

е) Маъмурий буйруқбозлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш ваколатига эга органлар. (мансабдор шахслар) чиқарган қарорлар

ж) Суд ижрочиларининг қарорлари

з) Қонунчиликда кўзда тутилган ҳолларда бошқа органларнинг ҳужжатлари

Банк томонидан ижро ҳужжатлари асосан қуйилган ҳисоб варақларидан пул маблағларини ундириш учун инкассо топшириқномаларини фақат ижро ҳужжатининг асл нусхаси ёки унинг дубликати илова қилинган ҳолда қабул қилинади. Ҳужжатларнинг нусхалари бўйича тўловчиларнинг ҳисоб варақларидан маблағларни ҳисобдан чиқариш тақиқланади.

Инкассо топшириқномаси банка қуйидаги тартибда тақдир этилади:

1. агар тўловчи ва маблағлар олувчига битта банк хизмати кўрсатса – турт нусхада. Бунда топшириқноманинг дастлабки нусхалари банкада ижро учун қолдирилади, туртинчи нусха ҳужжатларни қабул қилиш санаси қўрсатилган ҳолда бухгалтерия томонидан имзоланиб ва банкни унга бириктирилган штампи билан тасдиқланиб маблағларни олувчига қайтарилади.

2. Бир ҳудуд ичида ҳисоб – китоблар юритишда инкассо топшириқномаси бевосита тўловчининг банкига уч нусхада тақдим қилинади.

3. Бир ҳудуд ичида, ҳудудлараро ҳисоб – китобларда тўланган ҳамда электрон тизими орқали олинган электрон инкассо топшириқномаси маблағлар олувчининг банкида икки нусхада чиқарилади.

Тўловчининг ҳисоб варағида маблағлар бўлмаганда инкассо топшириқномаси 2 – картотекада жойлаштирилади ва қонунчиликда ўрнатилган тартиб навбатида тўланади.

Банк айби билан инкассо топшириқномалари ижро қилинмаган ёки нотўғри ижро қилинган ҳолларда амалдаги қонунчилик асосида ва ҳажмда банк жавобгар ҳисобланади.

9. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг ҳисоб – китоб чеки шакли

Ҳисоб – китоб чеки – бу миқдорнинг хизмат курсатувчи банкка чек берувчининг ҳисоб варағидан чек қабул қилувчининг ҳисоб варағига маълум миқдордаги маблағларни утказиб бериш учун банкнинг махсус бланкасида банкка берган топшириғидир.

Чек бланкалари тижорат банклари буюртмасига кўра уларнинг болияти учун етарли бўлган миқдорда Марказий банк қошидаги «Давлат белгиси» (Госзнак) корхонасида белгиланган шаклда тайёрланади. Бунда чек рақами ва серияси, банк – эмитентнинг номи ва фирма белгиси типография усулида ёзилади.

Ҳисоб – китоб чеклари факат товарлар, иш ва хизматлар учун ўзалик субъектлари ва жисмоний шахслар, яқка тартибдаги адбиркорлар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб – китобларда қўлланилади.

Ҳисоб-китоб чекининг максимал сўммасини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўрнатади, минимал сўммани эса тижорат банклари тамонидан мустақил равишда белгиланади.

Банк чек берганда жисмоний шахснинг аризасига асосан чек сўммасига 200206 - «Жисмоний шахсларнинг талаб қилиб олинган депозитлари» баланси ҳисобварағига алоҳида қўйилган ҳисобварағи очади ва тўловларни шу ҳисоб варақдан қилишга оширади.

Чек омонат қувчи жисмоний шахснинг депозит ҳисоб варақларида сақланаётган маблағлар ҳисобига ёки топширилган нақд пул ҳисобига берилади.

Чек икки қисмдан: ҳисоб-китоб чеки ва милк (қорешок) дан иборат. Милк ҳисоб – китоб чекида курсатилган сўммаларни тасдиқлаш учун белгиланган назорат рақамларини ўз ичига олади. Чекнинг амал қилиш муддати тижорат банклари тамонидан мустақил равишда белгиланади.

Агар чек амал қилиш муддатида банкка тақдим қилинмаган бўлса, чек сўммаси 29842 – «Харакатсиз депозит мажбуриятлари» баланси ҳисоб варағида ҳисобга олинади. Чек эгаси амал қилиш муддати тугаган чек билан банкка мурожат қилган тақдирда банк қўрилишсиз чек эгасининг паспорти ёки унга тенглаштирилган қўжат асосида чекни қабул қилади ва тўлаб беради.

Чекни беришда тегишли реквизитлар тўлдирилгач банк масъул ходими ҳисоб-китоб чекига имзо қуяди ва ҳисоб-китоб чеки милкини назорат рақамлари жойлашган қисми бўйича кирас ажратади ва муҳр билан тасдиқлайди.

Ҳисоб-китоб чекини олганлиги ҳақида милкга имзо қуйилади. Алоҳида дафтарга ҳисоб-китоб чекининг серияси ва рақамини, қисмига ёзилган шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми ва сўммаси ёзиб қуйилади.

Кассир банкнинг масъул бажарувчисидан барча зурури ҳужжатларни олгач уларни текширади ва имзолайди, ҳисоб-китоб чекини олувчидан чек бериладиган сўммада нақд пулларни ва қисмонат дафтарчасини топширади, чек милкини амалиёт куни охирида банк кассири чек милкининг масъул бажарувчига топширади.

Агар ҳисоб-китоб чеки варағини тўлдиришда хатога қўйилса унда ушбу варақ бўзилган деб ҳисобланади ва унинг ўрнига янги чек варағи тўлдирилади.

Ҳисоб-китоб чекини қабул қилиш ваколотига эга бўлган ташкилот ходими маҳсулот тўлови учун ҳисоб-китоб чекини қабул қиланиётган ҳисоб-китоб чеки белгиланган намунадаги балангка тўлдирилганлиги, учуриб тўзатишлари йўқлиги, назорат рақамлари чекда ёзилган сўммага мувофиқлиги, чек муддати ўтмаганлиги, унинг банк бўлими муҳрининг аниқ изи ва имзолар мавжудлигини текширади. Шундан сўнг шахсиятини тасдиқловчи паспортни кўрсатади.

Текширувдан сўнг чек маҳсулот учун тўловга қабул қилинади. Ташкилот ходими ҳисоб — китоб чекининг тескари томонида ташкилотнинг штампини ва мансабдор шахснинг имзосини қуяди.

Агар сотилаётган товар, иш ёки кўрсатилган хизматнинг қиймати ҳисоб — китоб чеки сўммасидан паст бўлса, у ҳолда чекни қабул қилувчи ташкилот ушбу чек сўммасининг 25 фоизидан ошмаган миқдорда қиймат қайтимини нақд пулда беради.

Товар, иш ва хизматлар тўлови учун қабул қилинган чекларнинг қабул қилувчи ташкилотлар томонидан уларга хизмат кўрсатувчи банк муассасаларига пул тушуми билан бирга инкассатор қални белгиланган тартибда топширилади.

Банк томонидан қабул қилинган чеклар қуйидаги тартибда қабул қилинади:

а) чек берувчи ва чек қабул қилувчига битта банкда хизмат кўрсатилганда чек сўммаси чекни қабул қилувчи ташкилотнинг ҳисоб кўрсаткичи билан бирга қабул қилинади.

вараги кредитига ва «инкассо килинган пул тушумлари ва чеклар» ҳисобвараги орқали чек берувчининг ҳисоб вараги дебетига утказилади. Чекни асл нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатларига тикилади.

б) чек берувчи ва чек қабул қилувчига турли банклар хизмат курсатса:

- чек қабул қилувчининг банки чекда курсатилган сўмма иқдоридagi маблағларни қабул қилган ва чекга асосан чек қабул қилувчини ҳисоб варагига киритади.

- тижорат банкларнинг электрон ҳисоб – китоб чеклари электрон асоси орқали чек берувчининг банкига жунатилади. Чекнинг асл нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатларига тикилади.

- чек берувчининг банкида чек сўммаси олинган электрон ҳисоб рақ чек асосида дастурий йул билан автоматлаштирилган тарзда чек берувчининг иккиламчи ҳисобварагидан ҳисобдан чиқарилади.

Фойдаланилмаган чек банкка тақдим қилинганда банк ходими:

- тақдим этилаётган чекнинг ҳақиқийлигини ва унинг эгасини текшириб олишда асос бўлган ҳужжат бўйича текшириб ишонч ҳосил қилади.

- чекни юз томонида қуйидаги мазмунда устхат ёзилади.

«.....» сонли ҳисобварага сўммани утказинг.

- чекни банкнинг бош бухгалтерига беради, тасдиқловчи ҳужжат эса эгасига қайтарилади.

Чек йўқотилган тақдирда банк йўқотилган чек бўйича маблағларни ҳисобдан чиқаришга жавоб бермайди.

Чек шаклидан фойдаланишни устунликлари қуйидагилар:

- ҳисоблашувни тез бўлиши;
- ҳисоб - китобни кафолатланганлиги;
- дебиторлик қарзларни камайиши;
- маблағлар айланиши тезлашуви.

Чек шаклининг камчиликлари қуйидагилар:

- чекларни йирик ҳисоб – китобларга расмийлаштирилмаслиги;
- уларни расмийлаштиришдаги мураккабликлар;
- чек орқали товарларни номинал қийматида сотиб олиб бўлмаслиги.

Ҳисоб – китобларнинг **мемориал ордер** шакли банк тўловчи билан қатнашганда қулланилиб мемориал ордерлар банк раҳбари томонидан баҳгалтери имзоси билан тасдиқланади, қолган ҳолларда эса

мемориал ордер бош бухгалтер ва ушбу банк ҳисобвараги юритувчи бухгалтернинг имзоси билан тасдиқланади.

Мемориал — ордерлар билан бажариладиган операцияларни қонуний бажарилиши банк раҳбари ва бош бухгалтерга юклатилади.

Фуқароларнинг ёзма топшириқлари бўйича тадбиркор фаолиятини амалга оширишлари билан боғлиқ бўлмаган маблағларини нақд пулсиз ўтказишни амалга ошириш учун банк мемориал ордерлардан фойдаланишлари мумкин. Бу ҳолда тўлиқ амалга оширилгандан кейин топшириқнома мемориал ордер билан бирга банкнинг кунлик ҳужжатларига тикилади.

10. Нақд пулсиз ҳисоб — китобларда пластик карточкалардан фойдаланиш

Пластик карточкалар тегишли банкда карточка эгасининг ҳисобвараги мавжудлигини тасдиқловчи ва нақд пулсиз товарлар, иш ва ёки хизматларни сотиб олиш ҳуқуқини берувчи, шахси белгиланган банк томонидан чиқарилган тўлов воситасини ўзида ифода этади.

Пластик карточкалар жисмоний шахслар, юридик шахслар, яъни тартибдаги тадбиркорлар бир томондан, маҳсулотни сотувчи, яъни бажарувчи ёки хизмат курсатувчи юридик шахслар ёки яъни тартибдаги тадбиркорлар иккинчи томондан, ўртасида бўладиган нақд пулсиз ҳисоб — китобларда, шунингдек нақд пул бериш пунктлари (терминал) ва банкоматлардан нақд пул олиш қўлланилади.

Пластик карточкалар бўйича хизмат кўрсатиш шартномасида амалга оширилиб, шартнома қуйидагиларни ўз ичига олади:

- томонларнинг номлари
- шартнома мавзуси
- томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари
- томонларнинг жавобгарлиги
- ҳисоб — китобларни ўтказиш шартлари
- шартноманинг амал қилиш муддати ва уни бекор қилиш шартлари
- низоларни ҳал қилиш тартиби
- томонларнинг юридик манзили

Пластик карточкалар қуйидаги белгилари бўйича гуруҳланади:

1. Алоқадорлиги бўйича

а) шахсий — бу жисмоний шахсга бериладиган пластик карточкалар

б) оилавий — бу шахсий карточка эгасининг ишончномаси асосида оилада фойдаланувчига бериладиган пластик карточка

в) корпоратив — бу юридик шахсларга хизмат курсатиш учун мўлжалланган пластик карточка бўлиб улардан иш хақи ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган бошқа тўловларни, шунингдек нақд пулларни тўлашда фойдаланиш таъкикланади.

2. Бажарадиган вазибаларига кўра:

а). Дебет — карточкасидан фойдаланиш унинг эгасига эмитент билан мижоз ўртасида тўзилган шартнома шартларига мувофиқ шунинг карточкасидаги пул маблағларидан товарлар, ишлар, хизматлар ҳақини тўлаш ёки нақд пул маблағларини олишда (корпоратив карточкалардан ташқари) фойдаланиш имконини беради.

б). Кредит — карточкасидан фойдаланиш унинг эгасига, эмитент билан тўзилган шартнома шартларига мувофиқ эмитент томонидан товарлар, ишлар, хизматлар ҳақини тўлаш ёки пул маблағларини олиш учун (корпоратив карточкалардан ташқари) берилган кредит лимити микдорида операцияларни амалга ошириш имконини беради.

в). Электрон ҳамён — жисмоний шахсларнинг карточкаси бўлиб билан фойдаланиш унинг эгасига пластик карточкадаги колдик маблағлар доирасида товарлар, ишлар ва хизматларга ҳақ тўлаш ёки пул маблағларини олишга имкон беради.

Пластик карточкаларни тегишли шахсларга бириктиришда шунингидеги реквизитлар бўлиши шарт:

- идентификация белгилари (картани рақами, серияси ва карточкалар)

- банк — эмитентнинг коди

- ҳисобварақ рақами ва карточка эгасининг фамилияси, исми, шунинг исми (ташкилотнинг номи)

- карточканинг амал қилиш муддати

Пластик карточкалардан фойдаланиб операцияларни амалга оширишда тўзилган ҳужжатлар реквизитлари пластик карточкалар реквизитлари билан карточка эгасининг банк ҳисоб варақлари, шунингдек корхона идентификаторлари, нақд пул бериш пунктлари, хизматлар ва ташкилотларнинг банк ҳисоб варақлари картасидаги мувофиқликни белгилашга имкон берувчи томонлар ўртасида бўлиб олинган белгиларни ўз ичига олиши керак.

Карточкалар бўйича банклараро ҳисоб – китоблар технологияси куйидаги вариантлари кўзда тутати:

а). Ҳисоб – китобларни амалдаги электрон тўловлар тизими орқали ялпи ҳисоб – китоб асосида утказиш

б). Ҳисоб – китобларни ҳисоб – китоб қатнашчилари томонидан ташкил этилган жараён марказларидан кун давомида утказилиб якуний мажбуриятлар ҳисобланган ҳолда тижорат банкларининг вакиллик ҳисоб – варақларидан якуний ҳисоб – китоблар сўммасини ўтказиш.

Жараён марказлари орқали ҳисоб – китобларни утказиш куйидаги тартибда амалга оширилади:

а) кун давомида карточкалар бўйича барча транзакциялар, ҳисоб – китоблар қатнашчилари томонидан тасдиқланган тартибда жараён маркази орқали утказилади ва ҳисоб – китобларда қатнашувчи ҳар бир банк учун алоҳида очилган шахсий ҳисоб варақларда акс эттирилади.

б) ҳисоб – китоблар қатнашчилари келишувига асосан ҳисоб – китоблар бўйича якуний сўммалар (мажбуриятлар) тижорат банкларининг Марказий банкнинг ҳисоб – китоблар марказида очилган вакиллик ҳисоб варақлари орқали шартномада кайд этилган даврийликда утказилади

в) банклар жараён марказида олинган маълумотларга асосан карточкалардан фойдаланилган ҳолда амалга оширилган операциялар бўйича маблағларни мижозларнинг ҳисоб варақларига киритадилар ёки чиқарадилар.

2005 йилда тижорат банклари томонидан чиқарилган пластик карточкаларнинг умумий сони 2 млн 99 мингтани ва пластик карточкалар орқали ҳисоб – китобларни амалга оширувчи терминаллар сони 11 мингтани ташкил этиб улар орқали амалга оширилган транзакциялар сони 143 млрд сўмни ташкил этди.

11. Ҳисоб – китоб ва тўлов интизоми юзасидан назорат

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият курсатаётган банклар ҳисоб – китоб ва кредит операцияларини бажариш бўйича амалдаги қонунчилик ва Марказий банк томонидан белгиланган банк операцияларини амалга ошириш қоидаларига асосан жавобгардирлар.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўловларни ўз вақтида ўтказилиши ва тижорат банкларини вакиллик ҳисоб

варақлари (тижорат банкларини Марказий банкни ҳудудий бўлинмаларида очилган счётлари) ҳолатини назорат қилади. Банк вакиллик ҳисоб варағида маблағ йўқлиги сабабли корхоналарнинг ҳисоб варақларидан тўловларини ўтказилишини доимий равишда ушланиб қолишига йул қўювчи тижорат банкларининг бўлинмаларига нисбатан қонунчиликда белгиланган тартибда чора кўради.

Шартнома шартлари бўзилган ёки талаб даражасида бажарилмаган ҳолларда томонлар қонунчиликда белгиланган тартибда жавоб берадилар.

Низомда белгиланган қоидаларга амал қилмаслик ёки сифатсиз бажарилган ҳолларда банк ва уларнинг мижозлари амалдаги қонунчилик ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг меъёрий ҳужжатларида белгиланган тартибда жавоб берадилар.

Жумладан, Марказий банк тўғрисидаги қонуннинг «Марказий банк томонидан қулланиладиган чорва ва «..... (санкция) лар» моддасида – Агар банк томонидан амалга оширилган операция ва йўл қўйилган камчиликлар омонатчига ва кредиторлар манфаатига путур етказадиган бўлса:

- банклар устав фонди минимал миқдорининг бир фоизи миқдорида жарима ундириш

- банкларга айрим операцияларни бажаришдан 1 йилга марҳум этиш

- банк операцияларини амалга ошириш бўйича лицензияни чиқариб олиш

- банк филиаллари томонидан тўловларни ўз вақтида амалга оширмаганда ва вакиллик ҳисобварақлари ҳолатини қониқарсизлиги учун марказий банк филиални шу фаолиятдан олган фойдасини олиб қўйиш ва шунча миқдорда жарима солиш.

Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банклар фаолияти» тўғрисидаги қонуннинг 39 – «Банкларнинг ўз мижозлари олдидаги жавобгарлиги» моддасида – «Банклар ўз мижозлари олдида маблағларни сақланиши ва бошқа олган мажбуриятларини бажарилиши, шу жумладан тўловларни бир банкдан иккинчи банкка ўз вақтида ўтиши ва уларни корхона ва ташкилотларни счётларига ўз вақтида ёзилишига эришиш учун жавобгар» - дейилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 январдаги «Тўлов интизомини ва ўзаро ҳисоб – китоблар тизимини мустаҳкамлаш тўғрисида»ги фармонида – тижорат банкларининг

рахбарлари корхона ва ташкилотлар билан бир қаторда хўжалик субъектларининг муддати ўтган дебеторлик ва кредиторлик қарзлари пайдо бўлишига шахсий живобгардирлар» - дейилган.

Агар тўловлар кредитлар ҳисобига амалга оширилган бўлса бўйича шартнома шартларини бажарилмаслиги жарима солинишига, фоизларни оширилишига, кредит муддатини қисқартириш каби чораларга сабаб бўлади. Бу чоралар ёрдам бермаганда қарз берувчи молиявий талабларни хўжалик суди орқали амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 5 августдаги «Банклардаги депозит ҳисоб варақларидан нақд пул тўловларини узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида» ги қарориди «Аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга депозит ҳисоб варақларидан нақд пуллар узлуксиз берилиши тижорат банкларининг чорак, ярим йиллик ва йиллик иш якунларини сарҳисоб қилишда улар фаолияти самарадорлиги ва ишончлилигини баҳолашнинг энг муҳим мезонларидан бири деб ҳисоблансин» - дейилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банкларининг иш якунларини кўриб чиқиш вақтида аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга банкларнинг депозит ҳисоб варақларидан нақд пулларни кечиктирмай тулаш борасида урнатилган тартиб бир неча марта (ойига уч мартадан кўпроқ) бузилган тақдирда тижорат банклари ҳудудий бўлимлари ва филиалларининг раҳбарлари эғаллаб турган лавозимидан озод қилиниши лозимлиги таъкидланган.

Шу каби қарорда «Марказий банк нақд пул маблағлари беришни мунтазам кечиктириш ҳоллари мавжуд бўлганида тижорат банкларига нисбатан каттиқ жавобгарлик чоралари, ҳатто банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берадиган лицензияни қайтариб олиш чораларини қўлласин» - дейилган.

Мавзунинг мустақил ўзлаштириш учун саволлар

1. Пул айланишининг моҳияти ва белгилари нимада?
2. Монетар ва фискал сиёсат нима?
3. Нақд пул айланишининг моҳияти ва хусусиятлари нимада?
4. Нақд пул айланиши субъектлари нималар?
5. Нақд пулларни банк кассаларига қайтиб тушишидаги ўзгаришлар нималар билан боғлиқ?
6. Нақд пулсиз ҳисоб – китоблар нима?

7. Накд пулсиз ҳисоб – китобларнинг зарурияти ва аҳамияти нималар билан боғлиқ?
8. Накд пулсиз ҳисоб – китоблар тўғрисидаги Низом ва ундаги кейинги ўзгаришлар нималар билан боғлиқ?
9. Накд пулсиз ҳисоб – китоблар ташкил этилишининг асослари ва тамойиллари нималарни ўз ичига олади?
10. Накд пулсиз ҳисоб – китоблар шаклининг моҳияти ва унинг қандай турлари мавжуд?
11. Тўлов топшириқнома шаклидан фойдаланишнинг асосий хусусиятлари нимада?
12. Тўлов талабнома шаклидан фойдаланишнинг асосий хусусиятлари нимада?
13. Аккредитив шаклидан фойдаланишнинг асосий хусусиятлари нимада?
14. Ҳисоб – китоб чекидан фойдаланишнинг асосий хусусиятлари нимада?
15. Инкассо топшириқномасидан фойдаланишнинг асосий хусусиятлари нимада?
16. Накд пулсиз ҳисоб – китобларда пластик карточкалардан фойдаланишнинг зарурияти нимада?
17. Пластик карточкалардан фойдаланишнинг асосий хусусиятлари нимада?
18. Ҳисоб – китоб ва тўлов интизоми юзасидан назоратни қайси раҳбар органлар олиб боради?
19. Ҳисоб – китоб ва тўлов интизоми бўзилиши юзасидан раҳбар органлар томонидан қандай чоралар қўлланилади?

4-мавзу: Халқаро ҳисоб китоб муомилалари.

Режа:

1. Халқаро ҳисоб китобларни ташкил этилиши ва уларни ташқи иқтисодий алоқалардаги ўрни.
2. Халқаро ҳисоб – китобларнинг шакллари, уларни қўлланиши ва ҳисоб китобларни амалга оширилиши.
3. Халқаро савдо ва ҳисоб-китоб баланслари.
4. Тўлов баланси, унинг асосий қисмлари ва бўлимлари.
5. Тўлов балансининг актив ва пассив қолдигини аниқлаш ҳамда уни валюта тушум ва чиқимлардаги ўрни.

Таянч тушунчалар:

Халқаро ҳисоб-китобларнинг ҳуқуқий ва меъёрий асослари. Импорт ва экспорт операциялари. Ҳалқаро ҳисоб-китобларнинг шакллари. Халқаро ҳисоб-китобларда банкларни ўрни. Халқаро савдо ва ҳисоб-китоб баланслари. Тўлов балансини моҳияти ва таркибий қисмлари. Тўлов балансининг актив ва пассив қолдиғи.

Адабиётлар: 21,23,32,33,41,55,57^{а,ж}

1. Халқаро ҳисоб – китобларнинг ташкил этилиши ва уларни ташки иктисодий алоқалардаги ўрни

Ўзбекистон мустақилликка эришгач халқаро муносабатлар субъектига айланди. Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг 1991 йил 31 августда қабул қилинган давлат мустақиллиги тўғрисидаги баёнотида «Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиб, халқаро муносабатларда суверен давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти бўлиб майдонга чиқади» дейилган.

Қисқа вақт ичида Ўзбекистон иктисодий ҳамкорликнинг нуфузли халқаро ташкилотлари – Халқаро валюта фонди, Халқаро тараққиёт ва тикланиш банки, Осиё тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банки, халқаро меҳнат ташкилоти, Европа тараққиёт ва такланиш банки, Халқаро молия корпорацияси, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, Бирлашган миллатлар ташкилоти ва бошқа кўплаб ташкилотларга қабул қилинди, кўплаб мамлакатлар билан экспорт ва импорт операциялари йўлга қўйилди.

Ҳозирги вақтда республикамизнинг ташки савдодаги асосий ҳамкорлари бўлиб, (ялпи ташки савдодаги улуши) Россия 16 фоизни (2004 йилни II чораки), АҚШ 6 %, Буюк Британия – 5,8%, Туркия – 5,1%, Хитой – 4,9%, Қозоғистон – 4,4%, Эрон – 4,2%, Германия – 3,2%, Швеция – 3,2% ва бошқа мамлакатлар ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида экспорт а импорти таркиби ўзгарди. Масалан, 1995 йилда пахта толасининг мамлакат экспортидаги салмоғи – 48,4 фоизни, рангли ва қора металл – 4,7%, машина ва ускуналар 2,0 фоизни ташкил этган бўлса, у 2004 йилни II чорагига келиб, мутаносиб равишда 9,1; 8,8; 5,1 фоизни ташкил этди.

Шу даврда импорт озик-овкат бўйича 18,2 %, кимё махсулоти 9,3 %, хизматлар 5,0 % ни ташкил этган бўлса, 2004 йилни иккинчи чорагига келиб, мос равишда 7,0; 14,8; 13,6 фоизни ташкил этди.

Малакат экспортида 1995 йилда Буюк Британиянинг улуши 6,4 %, МДХ мамлакатлари 34,5 %, Россия 15,7%, АҚШ 0,3 фоизни ташкил этган бўлса 2004 йилни II чорагига келиб мос равишда 10,7 %; 30,5%; 13,2%; 3,4 фоизни ташкил этди.

Импорт операцияларида 1995 йилда Буюк Британиянинг улуши 9%, МДХ мамлакатлари 43,5%, Россия 24,9 %, АҚШ 3,1 фоизга тенг бўлган бўлса, 2004 йили II чорагига мос равишда 3,9 %; 41,1 %; 24,9 %; ва 4,9 фоизга тенг бўлди.

2. Халқаро ҳисоб-китобларнинг шакллари, уларни кулланилиши ва ҳисоб-китобларни амалга оширилиши

Халқаро ҳисоб-китоб шакли деганда етказиб берилган товар (махсулот), кўрсатилган хизмат, бажарилган иш учун ҳақ тулашнинг халқаро тижорат муомиласида, шу жумладан банк амалиётида таркиб топган усуллари тушунилади.

Халқаро ҳисоб-китобларда кенг қўлланилаётган шаклларга қуйидагилар қиради:

- 1. Инкассо бўйича ҳисоб китоблар.** Бу энг кун қулланиладиган шакл бўлиб, унда экспортчи банкка тақдим этилган товар тақсимлаш ҳужжатларига қура, етказиб берилган товар учун импортчидан тўлов суммасини олишни топширади ва бу суммани экспортчига утказишни сўрайди. Инкассо бўйича ҳисоб – китоблар, ҳужжатлар тақдим этилиши билан боғлиқ бўлгани сабабли улар ҳужжатли инкассо ҳам дейилади.
- 2. Аккредитив-** бу банкнинг топшириқнома бўйича ва импортчи ҳисобидан экспортчига, ҳужжатларда қузда тутилганига қура, ҳамда аккредитивни барча шартларига риоя этиб тўлов утказиш юзасидан пул мажбуриятидир. Бу шакл импортчига камроқ фойдали, чунки, у аккредитив очиш харажатларини кутаради, бу иш учун инкассо операциясига қура қупроқ воситачилиқ суммаси олинади, бундан ташқари аккредитивга қўйилган маблағ шу муддатда муомиладан чиқазиб қуйилади.
- 3. Банк чеки** – бу банкнинг хорижий банк корреспондентга маълум миқдордаги пулни чек эгасига унинг шу банкда

мавжуд булган корреспондентлик варакасида тўлаш тўғрисидаги ёзма буйруғи ҳисобланади.

4. Банк ўтказмаси – асосан бўнак беришда, кредитларни тўлашда қўлланилади. Унинг моҳияти бир банк иккинчи банкдан маблағ олувчига шартномада кўзда тутилган суммани почта ёки телеграф оркали ўтказиб беришни топширади. Айни вақтда вакил банклар кўрсатилади. Бу бўйича ҳисоб-китоб тез ва ишончли бўлишига қарамай амалиётда кам фойдаланилади.
5. Очиқ ҳисоб варақ – бу шакл ҳам амалиётда кам фойдаланиладиган шакллардан бири бўлиб, унда харидор номига товарни ва товар таксимлаш ҳужжатларини бевосита юборилади. Бунга ҳам ҳақни шартномада қўрсатилган муддатда тўлаш лозим.

Кейинги йилларда халқаро ҳисоб-китобларда кредитнинг лизинг ва бошқа шакллардан ҳам фойдаланилмоқда.

Халқаро ҳисоб-китобларни амалга оширишда халқаро банкларнинг хизмати катта. Улар ўзларининг тизимлари оркали халқаро ҳисоб-китобларни амалга оширади. Турли мамлакатларнинг йирик банклари ўзаро вакиллик муносабатларини ўрнатади, яъни улар бир-бирларида «Лоро» (махаллий банкда чет эл банки ҳисоб варағини очиш) ва «Ностро» (ушбу мамлакат ҳудудидаги банкнинг чет эл банкида вакиллик ҳисоб варағини очиш) ҳисоб варақларини очади. Бу банклар халқаро молия тармоғини ҳосил қилиб, вакил банклардаги улкан вакиллик ҳисоб варақлари тизими оркали исталган мамлакатда катта суммадаги пулларни осонгина ўтказди.

Банклар тарихан савдогар ва сەҳнатчилар учун бир валютани иккинчисига алмаштириб бериш йўли билан халқаро савдо тараккиётига шароит яратиб берган. Тарихан банклар аввал ўз мамлакатларида, сўнгра унинг чегарасидан ташқарида бўлиналари, ваколатхоналари, филиаллари, қўшма корхоналар, чет эл компаниялари оркали молия хизматларини кўрсатишган.

Банк бўлиналари - халқаро банклар фаолиятининг бошқа давлатлар ҳудудида энг кенг тарқалган ташкилий шакли бўлиб, улар асосий идора каби тўлиқ хизматлар турини кўрсатади. Банкларнинг чет эл бўлиналари юридик шахс ҳисобланмайди, балки факат банк корпорациясининг бош офиси ўз мамлакатида жойлашади.

Филиаллар - аҳамияти жихатидан навбатидаги ташкилий шакл ҳисобланади. улар ўз сармоясига эга бўлган ва операцияларни мустақил равишда амалга оширадиган юридик шахсдан иборат. Хорижий банклар ўз фаолиятларини бошқа давлат ҳудудида янги банк таъсис қилиш ёки мавжудларини сотиб олиш йўли билан ташкил қилишлари мумкин.

Ваколатхоналар – ташкилий шакллар ичида энг оддийси бўлиб, уларнинг асосий вазифаси – банкнинг бош компанияси, унинг исталган бўлинмаси ёки филиали хизмат кўрсатаётган мижозлар билан алоқаларни сақлаб туриш, шунингдек янги мижозлар топишдир.

3. Халқаро савдо ва ҳисоб-китоб баланслари

Халқаро иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар тегишли давлатнинг халқаро ҳисоб-китоб балансларида ўз аксини опади.

Халқаро ҳисоб-китоб баланслари – бир мамлакатнинг бошқа мамлакатга нисбатан пул мажбуриятлари ва талаблари, тушумлари ва тўловлари нисбатидир.

Бундай балансларнинг асосий турлари бўлиб ҳисоб-китоб баланси, қарздорлик баланси ва тўлов баланси ҳисобланади.

Ҳисоб-китоб баланси – мазкур давлатнинг, тулов муддатидан қатъий назар, бошқа давлатларга нисбатан узаро тулов ва мажбуриятларнинг маълум вақтдаги нисбатидир. Бундай талаб ва мажбуриятлар товар ва хизматларни экспорт (импорт) қилиш, кредит, заём бериш (олиш) натижасида вужудга келади.

Ҳисоб-китоб балансининг актив моддалари – бу тегишли қилишув давридаги бир давлатнинг бошқа давлатларга, янги талаблари (даъволари ва инвестициялари) йиғиндисидир. Балансининг пассив моддалари янгидан вужудга келган мажбуриятлар ва шу давлатга хориждан қилинган инвестициялари миқдоридир.

Давлатнинг халқаро ҳисоб-китоблар бўйича ҳолатини билиш учун йил охирига ёки бошига (йил давомидаги баланслар эмас) бўлган баланслар муҳим ҳисобланади. У узаро талаб ва мажбуриятларни қилиб чиқиш муддатидан мустақилоқ тарзда умумий суммани тавсифлайди. Балансни актив сальдоси давлатнинг бошқа давлатларидан кредитни ва инвестицияни жалб этишга нисбатан уларга қупрок, кредит берганини, инвестиция қилганини

(сарфлаганлигини) билдиради. Пассив сальдо эса давлатнинг қарздорлигидан далолат беради.

Халқаро ҳисоб-китобларда тулов балансининг таркибий қисми бўлган савдо балансининг аҳамияти катта.

Тарихан ташқи савдо иқтисодий алоқаларни олиб бориш ва ривожлантиришнинг бошланғич нуктаси ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ташқи савдо тулов балансида асосий уринни эгаллайди. Товарларни экспорт ва импорт қилиш жараёни ташқи савдо балансида уз аксини топади. Алоҳида олинган давлатнинг ташқи савдо баланси актив ёки пассив бўлиши мумкин. Бу ҳол мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражасига, мамлакатнинг жаҳон бозоридаги мавқеига, унинг экспорт қудратига ва бошқа сабабларга боғлиқ бўлади.

Баъзи Япония, Германия каби ривожланган мамлакатларнинг ташқи савдо балансини актив қолдиғига эга бўлиши бу давлатларнинг бошқа хорижий давлатлар заминида иқтисодининг ривожланишига асос бўлмоқда. Савдо балансини тузилиши 4-саволда тулов баланси таркибида берилган.

Халқаро қарздорлик баланси ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар статистикасида кенг қўлланилиб, у ҳисоб-китоб балансига ухшайди, аммо ундан моддалари ва турли мамлакатлардаги хиоблаш услублари билан фарқ қилади. Масалан, АҚШ да қуйидаги моддалардан иборат халқаро инвестициялар баланси ишлатилади (млрд, доллар):

Баланс моддалари	1981й	1992й
АҚШнинг хорижий активлари, расмий олтин валюта захиралари.	719.6	1253.7
Бошқа давлат активлари (узоқ ва қисқа муддатли заёмлар билан биргаликда)	68.7	85.5
АҚШнинг хориждаги хусусий активлари	620.8	1120.4
Шу жумладан тўғри инвестициялар	228.3	326.9
Портфель инвестициялар	63.1	156.8
АҚШ нобанк корпорацияларининг хорижий активлари.	35.9	32.9
АҚШ банкларининг хорижий активлари	293.5	603.8

Активлар жами	1738.5	3096.3
Хорижий инвесторлар олдида АҚШнинг мажбурияти	578.7	1786.2
Хорижий ҳукумат куйилмалари (асосан АҚШ қимматли қоғозларига)	180.4	322.1
Бошқа мажбуриятлар (асосан хусусий)	398.3	1464.1
Шу жумладан тўғри инвестициялар	108.7	328.9
Портфель инвестициялар	93.6	490.2
АҚШ нобанк корпорацияларининг мажбуриятлари (хорижий)	30.6	35.5
АҚШ банкларининг хорижий мажбуриятлари	165.4	609.5
Пассивлар жами	1353.4	4217.4
АҚШ халқаро инвестициялар баланси	140.9	-532.5

Жадвал маълумотларига кўра, АҚШ 80-90 йилларда кредитордан нетто қарздорга айланган. Кўпчилик ривожланаётган давлатлар ҳам нетто – қарздордир. Аммо “иссиқ пуллар” (бўлар бир мамлакатдан бошқасига осон ўтказиладиган, валюта курси ва фоиз ставкаси ўзгариши натижасида фойда олиш мақсадидаги маблағлар) оқими сабабли эмас, балки чет эл қарзлари ва заёмларига кўп муурожаат қилиш натижасидир. Бу шу гуруҳ давлатларда ташқи қарз муомиласининг чуқурлашувига олиб келди. 90-йиллар бошида шу давлатларнинг қарзида 1.5 трлн, долларни ташкил этди.

4. Тўлов баланси, унинг асосий қисмлари ва бўлимлари

Халқаро ҳисоб-китоб баланслари ичида марказий ўринни тўлов баланси эгаллайди. У мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг масштаби, таркиби ва хусусияти тўғрисида миқдор ва сифат тавсифини беради.

Тўлов баланси – аниқ бир вақт мобайнидаги чет элдан келган тушумлар ва чет элга килинган тўловлар миқдорининг нисбатидир.

Халқаро иқтисодий алоқалар натижасини баҳолаш ва қўламини ҳисоблашга уринишлар XIV аср охирига тўғри келди.

XX аср бошларида АҚШ ва Англияда тўлов балансини тузиш усуллари кенг ривож топди. 1923 йилда АҚШда 1922 йилги кўрсаткичлар натижалари бўйича тўлов балансини тузиш ва унга эълон қилишга ўриниш бўлган. 1943 йили Америка иқтисодчиси Х.Лэри АҚШнинг 1919-1939 йилги тўлов балансини тузди. Унинг асосида иккинчи жаҳон урушидан кейин тўлов баланси тузилди. 1946 йилдан бошлаб квартал ва йиллик тўлов баланслари ҳисоботлари АҚШ савдо вазирлиги журнали "Сервей оф каррент бизнес" да чоп этила бошланди.

1947-йил БМТ хужжати сифатида тўлов баланси схемаси яратилди. У ХВФнинг тўлов балансини тузиш шакллари ва тамойилларини ишлаб чиқишига асос бўлди.

Хозирги тўлов баланси даврли ва фурсатли бўлади. Даврли тўлов баланси аниқ бир вақт (йил, ой, чорак) оралиғида тушумлар ва тўловларнинг ўзгаришини ва давлатнинг ташқи иқтисодий фаоллиги соҳасидаги ўзгаришлар ва иқтисодий ҳолати, ривожланишини ифодалайди. Фурсатли (аниқ бир муддатдаги) тўлов баланси статистик кўрсаткичларни чоп этиш шаклида эълон қилинмаса ҳам, маълум бир вақтда бажарилиши лозим бўлган кунлик тулов ва тушумлар нисбатини ифодалайди.

Тўлов баланси ҳисоб-китоб балансидан қуйидагилар билан фарқ қилади:

- тўлов балансида мамлакатнинг валюта тушумлари ва тўловлари ўз ифодасини топади, ҳисоб балансида эса давлатнинг ташқи иқтисодий алоқалари бўйича тўлов ва мажбуриятлари ҳисобга олинади.

- тўлов балансида ҳисоб-китоб балансида ўз ифодасини топган ҳали «узилмаган» берилган ва олинган кредитлар ҳисобга олинмайди.

- тўлов баланси фақат реал тушум ва тўловларни ифодалайди, ҳисоб китоб баланси эса ҳали тўланмаган қарз ва мажбуриятларни ҳам ўз ичига олади.

- тўлов ва ҳисоб-китоб балансларининг охириги сальдолари актив ва пассив бўлиши моҳияти жиҳатидан мос келмайди ва қарама қаршидир. Чунки кредитор давлатларнинг ҳисоб-китоб баланслари асосан актив, тўлов баланслари эса пассив (АҚШ, Германия, Япония ва бошқалар) бўлиши мумкин. Қарздор мамлакатларда эса пассив ҳисоб-китоб баланси сальдоси баъзи вақтларда актив тўлов баланси сальдосига тўғри келади.

- тўлов баланси фақат тўланган экспорт ва импорт операцияларини ўз ичига олади, ҳисоб-китоб баланси эса тўланмаган, кредитга берилган товар айланишини ҳам ўз ичига олади. Шундай қилиб, тўлов ва ҳисоб – китоб баланслари орасидаги фарқ халқаро кредит муносабатларининг ривожланиши билан аникланади.

Тўлов баланси қуйидаги қисм ва бўлимларга эга:

Тўлов баланси

Тушумлар (+)	Тўловлар (-)
I. Жорий операциялар баланси	
IA Савдо баланси	
I. Товарлар экспорти	I. Товарлар импорти
IB Хизматлар ва нотижорат тўловлари баланси	
а) Нофактор хизматлар бўйича тушумлар	а) Нофактор хизматлари бўйича тўловлар
б) Юк ташиш ва суғурта	б) Юк ташиш ва суғурта
в) Сафарлар	в) Сафарлар
г) Бошқа нофактор хизматлар	г) Бошқа нофактор хизматлар
д) Фактор даромадлари тушумлари	д) Фактор даромадлари тўлови
е) Трансферт тушумлар	е) Трансферт тўловлари.
II. Капиталлар ва кредитлар ҳаракати баланси.	
а) Бевосита инвестициялар келиши	а) Бевосита инвестициялар кетиши
б) Мажмуа инвестициялар келиши	б) Мажмуа инвестициялар кетиши.
с) Ссуда капиталининг келиши	с) Ссуда капиталининг кетиши.
III. Мамлакат олтин ва валюта захираларидаги I ва II баланслар ўрнини тўлдирувчи ўзгаришлар.	
Олтин ва валюта захираларининг камайиши (соф чиқиб кетишининг ўрнини тўлдириш "+").	Олтин ва валюта захираларининг кўлайиши (соф маблағ келишининг ютилиб кетиши "-").

Тўлов баланси таркибида савдо баланси асосий ўринни эгаллайди, чунки у билан мамлакат ташқи иқтисодий ахволига бах берилади. Агар мамлакатнинг экспорти маълум даврда импортдан ортиқ бўлса, савдо баланси актив (мусбат сальдо), унинг акси пассив (манфий сальдо) бўлади. Бу албатта ташқи ва ички омилларга ҳам боғлиқ. Жумладан пахтанинг нархи дунё бозорида сезиларли даражада ортиб шу даражада барқарор турса, республиканинг экспортида (чунки уни ва бошқаларни салмоғи юқори) савдо балансини мусбатлиги таъминланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг савдо баланси 1999 йилда 125,1 млн \$, 2000 йилда 317,3 млн \$, 2001 йилда 33,5 млн \$, 2002 йилда 276,4 млн \$, 2003 йилда 760,8 млн \$, 2004 йилда 1 млрд \$ ва 2005 йилда 1.3 млрд \$ микдоридagi мусбат қолдиққа эга. 2006 йил режасига кура бу курсаткич 1,445 млрд \$ ни ташкил этади.

Тўлов балансидаги фактор хизматларига мамлакатнинг чет элga тадбиркорлик ёки ссуда капитали шаклидаги инвестициялардан тушумлар ва тўловлар киритилади.

Нофактор хизматлар оқимига саёҳлик, транспортда йўловчилар ва юклар ташиш, сугурта, телекоммуникациялар учун тушум ва тўловлар қиради.

Хизматлар баланси муддатлари бўйича ҳаракатини кўпинча “кўринмас операциялар” ҳам дейилади.

Келажақда мамлакатимиздаги диний ва маданий ёдгорликларни ҳисобга олган ҳолда хизматлар баланси ҳам тўлов балансининг асосий бўлимларидан бири бўлиб қолади.

Трансферт тўловлари — кам таъминланган аҳоли гуруҳлари, ногирон, қария ва бошқаларга (ишсизларга) нафақа тўлаш бўйича тушум ва тўловлардир (Ё.Абдуллаев “Бозор иқтисодиёти асослари” Тошкент 1997 йил 309-бет).

Капиталлар ва кредитлар ҳаракати баланси халқаро капитал ва кредит шаклида валюта маблағларининг келиши ва чиқиш кетишининг нисбатини акс эттиради. Капитални ҳаракати тадбиркорлик ва ссуда инвестициялари шаклида юз бериши мумкин. У облигациялар, акциялар, бошқа қарз мажбуриятларини олиш-сотиш жараёнида амалга оширилади. Агар Ўзбекистоннинг давлат акциялари чет мамлакатлардаги инвесторлар томонидан сотиб олинса, чет эл капитали келган бўлади ва унинг акси. Бунда ҳам ушбу баланс манфий ва мусбат қолдиққа эга бўлади.

Жорий операциялар баланси ва капиталлар ҳаракати баланси умумий тақчиллигининг урнини тўлдирувчи муҳим таркибий қисм бўлиб тўлов балансининг “мамлакат олтин ва валюта захираларидаги ўзгаришлар” бўлими ҳисобланади. Агар тўлов балансининг актив сальдоси жорий операциялар балансининг манфий сальдосини қопламаса, ёки аксинча жорий операциялар балансининг актив сальдоси капитал маблағлар ҳаракати баланси манфий сальдосини қопламаса ва ниҳоят мазкур балансларнинг иккаласи ҳам манфий соф қолдиққа эга бўлса, мамлакатда илгари жамғарилиб қўйилган валюта захиралари ташқи қарзни қоплаш учун ишончли манба бўлиб хизмат қилади.

5. Тўлов балансининг актив ва пасив қолдиғини аниқлаш ҳамда уни валюта тушум ва чиқимлардаги ўрни.

Тўлов балансининг қолдиғи аниқланганда, унинг моддалари асосий балансловчи моддаларга бўлинади. Асосий моддаларга тўлов баланси сальдосига таъсир этадиган ва нисбий бўлган жорий операциялар ва узоқ муддатли капитал ҳаркати бўйича операциялар киради.

Балансловчи моддаларга мустакилликка эга бўлмаган, ёки чекланган мустакилликка эга операциялар киради. Буларга тўлов баланси сальдосини тугатиш манбалари ва воситалари:

- валюта захиралари ҳаракати;
- қисқа муддатли активларнинг ўзгариши;
- хорижий ёрдамнинг баъзи бир турлари;
- ташқи давлат заёмлари ва бошқалар киради.

Асосий ва балансловчи моддаларнинг якуний кўрсаткичлари бир-бирини қоплайди, яъни тўлов баланси расман мувозанатланади.

Агар тўловлар тушумлардан ошса, дефицит анъанавий манбалар ва усулар, яъни заём ва тадбиркорлик капиталини киритишдан фойдаланилади. Шунинг билан бирга бу вақтинчалик усулдир, чунки қарздор давлат фоиз, дивидент ва заём суммасини тўлаб бериши лозим.

Пассив сальдо балансини қоплашнинг усулларида бири бу марказий банкларнинг миллий валютада берадиган своп (валюта алмаштириш шартномаларидан бири. Масалан, долларни маркага своп шартида сотиш ва шу заҳоти уни сотиб олиш бўйича муддатли

шартномани тузиш ёки унга тескари операция долларни маркага сотиб олиш своп шартномаси ва уни сотиш бўйича муддатли шартномани тузиш киради) келишуви бўйича қисқа муддатли кредитидир.

Тўлов балансининг вақтинчалик дефицитини қоплаш учун ХВФ аъзо давлатларга резерв (шартсиз) кредитини беради (квотани 25 % и чегарасида).

Ривожланган давлатлар ўз тўлов баланси дефицитини қоплаш учун банк консарциумлари кредитлари, облигацияли заёмларидан фойдаланилади.

Тўлов баланси дефицитини қоплаш усулларига, шунингдек "хорижий ёрдам" линиясидан олинган имтиёзли кредитлар ҳам киради.

Тўлов балансини баланслашнинг сўнгги усули бўлиб, бу расмий олтин валюта захираларидан фойдаланишдир. Тўлов балансини якуний баланслашда чет эл конвертерланадиган валюта захиралари ҳам киради.

70-йиллардан бошлаб тўлов баланси дефицитини қоплаш учун хорижий валютани сотиб олишда СДР дан фойдаланила бошланди. 1979 йилдан бошлаб ЕВТ давлатлари бу мақсадда ЭКЮдан ҳам фойдаланади. Тўлов баланси дефицитини қоплашнинг манбаларидан бири бу субсидия ва инъомлар тарзидаги хорижий ёрдам хисобланади.

Шу каби тўлов балансини мувозанатлашнинг ёрдамчи усулларга чет эл ва миллий қимматли қоғозларни чет эл валютасига сотиш киради. Масалан, АҚШ тўлов балансини пассив сальдосини қоплаш мақсадида хазина облигацияларини хорижий давлатлар марказий банкларида сақлайди.

Тўлов балансини актив сальдосини таъминлашда экспортни рағбатлантириш, импортни чеклаш, чет эл капиталини жалб этиш, капитални чиқиб кетишини чеклаш каби усуллардан (девальвация, валюта чеклашлари, молия ва пул кредит сиёсати ҳамда унинг асосий моддаларини ташиш этиш чоғида тўлов балансига таъсир этишнинг махсус усуллари) фойдаланилади.

Тўлов баланси давлат бошқарувини талаб қиладиган объектлардандир. Тўлов баланслари табиатига кўра доимий актив ва пассив бўлаолмаса ҳам уларнинг ўзгариши валюта курси (бинобарин, валюта тушуми ва чиқими таъсир этади) ва капитал оқими, айниқса "Иссиқ пуллар" оқимини бекарорлигини

кучайтиради. Бу ўз навбатида пул муомиласига, охир оқибатда эса иқтисодиётга салбий таъсир этади.

Мавзуни мустақил ўзлаштириш бўйича саволлар:

1. Халқаро ҳисоб-китобларнинг ҳуқуқий ва меъёрий асослари нималардан иборат?
2. Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдодаги ўрни?
3. Халқаро ҳисоб-китобларнинг шакли ва унинг турлари нима?
4. Халқаро ҳисоб-китобларни ташкил этишда банкларнинг ўрни нимада?
5. Халқаро ҳисоб-китобларда савдо ва ҳисоб-китоб балансларининг ўрни?
6. Тўлов балансини моҳияти ва тарихи нималардан иборат?
7. Тўлов баланси қандай қисм ва бўлимларга бўлинади?
8. Тўлов балансининг актив ва пасив қолдигини аниқлаш тартиби?

5-мавзу: Кредит ва кредит тизими Режа:

1. Кредитнинг моҳияти, зурурияти, функциялари ва унинг бозор иқтисодиётидаги ўрни.
2. Кредит муносабатлари ривожланишининг асосий босқичлари. Кредит ресурслари.
3. Кредитнинг асосий тамойиллари.
4. Кредитнинг шакллари ва турлари.
5. Молия-кредит ресурслари бозори. Фонд биржаси ва уларнинг операциялари.
6. Кредитнинг чегаралари. Кредит фоизи ва унга таъсир қилувчи омиллар.

Таянч тушунчалар:

Кредитнинг моҳияти, аҳамияти ва зарурияти. Кредитнинг имконияти. Кредитнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги ўрни. Кредит ривожланишининг асосий босқичлари. Кредитнинг функциялари. Кредит ресурслари. Кредитнинг асосий тамойиллари.

Кредитнинг асосий шакл ва турлари. Банк, истеъмол ва тижорат кредитининг турлари. Молия — кредит ресурслари бозори. Фонд биржаси. Биржа фаолиятининг асосий тамойиллари. Кредитнинг чегаралари. Кредит фоизи ва унга таъсир этувчи омиллар.

Адабиётлар: 4, 22, 23, 24, 25, 28, 48, 57 ^{б, д, е, ж}

1. Кредитнинг моҳияти, зурурияти, функциялари ва унинг бозор иқтисодиётидаги ўрни.

Маълумки, жамият фаолиятининг асосини ишлаб чиқариш ташкил этади. Ишлаб чиқаришни ўзлуксизлигини таъминлашда эса кредитнинг ўрни муҳим ҳисобланади.

Бошқача айтганда корхоналарнинг бозор иқтисодиёти шароитида иш юритишида ишлаб чиқариш жараёнининг ўзлуксизлигини таъминлаш, корхонанинг асосий ва айланма фондларининг айланишини тўхтаб қолишига йўл қўймаслик, корхоналарни молиявий ресурслари билан таъминлаш, корхоналар томонидан товар маҳсулотини сотганда, сотилган товар учун тўлов суммасини олиш ва бошқа объектив ва субъектив сабаблар кредитнинг зарурлигига олиб келади.

Кредит (лотинча — ишониш — верить, доверяться) деганда ўз эгалари қўлида вақтинча бўш турган айрим қиймат ёки пул маблағларининг бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқадиган муносабатлар тушунилади.

Кредит қадимдан маълум бўлиб, у дастлаб савдода алмашув жараёнида пайдо бўлган бўлиб, у аввал товарларни кредитга сотилиши билан боғлиқ. Бунга сабаб харидорни товар сотиб олишга ҳамиша ҳам нақд пули бўлмади, у товар сотилса тушади, товар сотувчи эса уни тушишини кутиб туrolмайди (шу даврда товарнинг қиймати тушиб кетиши, сифати пасайиши мумкин.). Шу ва бошқа олатлар товарларни кредитга сотишга олиб келган. Кредит товар ишлаб чиқаришнинг ва товар муомиласининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади ва унинг ривожланиши билан боғлиқ. Товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан пул шаклидаги кредит пайдо бўлди.

Кейинчалик кредит бериш мустақил фаолиятга айланиб, унинг асосий функцияси бўлиб пул эгалари ва унга вақтинча мухтож

бўлганлар ўртасидаги воситачиликдир. Қозир бу фаолият махсус малака ва техникага эга бўлган махсус ихтисослашган муассасалар-банклар томонидан амалга оширилмоқда.

Кредитнинг имконияти ва зарурлиги шу билан боғлиқки корхоналар маҳсулот сотишда, ходимларга меҳнат хаки ҳисобланганда, корхона ва жисмоний шахслар ўз пулларини банкларда сақлаши ва бошқа ҳолларда вақтинчалик бўш бўлган пул маблағлари бўлгани ҳолда бошқа корхона ва ташкилотларда ўз фаолиятларини ўзлуксизлигини таъминлаш учун тегишли пул маблағига эҳтиёж сезади. Бу ҳолат кишлоқ хўжалик корхоналарига ҳам тегишли бўлиб, бу ишлаб чиқаришни мавсумийлиги, маҳсулот ишлаб чиқариш вақти билан уни сотиш ҳажмини кўпчилик маҳсулотлар бўйича мос келмаслиги, сотилган маҳсулотларга пулни ўз вақтида келиб тушмаслиги ва бошқа ҳолатлар уларни кредитдан фойдаланишни тақозо этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг аҳамиятини ошириш куйидагилар билан боғлиқ:

1. Нақд пулдан фойдаланишни камайтириб, муомила харажатларини, пул эмиссиясини камайтиришни таъминлайди.
2. Корхоналар ва аҳолининг вақтинчалик бўш пул маблағлари кредит муассасаларида сақланиши туфайли улардан унумли фойдаланиш таъминланади.
3. Банк муассасаларига тупланган пуллар халқ хужалиги тармоқлари, корхоналарнинг асосий ва айланма маблағларининг тулдиришнинг қарзга олинган манбаи сифатида муҳим аҳамиятга эга.
4. Кредит туфайли хужаликлар ўртасидаги шартнома мажбуриятларининг бажарилиши таъминланади, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнининг ўзлуксизлиги таъминланади ва бошқалар.

Ижтимоий иқтисодий тизимда кредитнинг ўрни ва роли у бажараётган функциялар билан аниқланади. Кредитнинг функцияси — бу кредитнинг иқтисодиётдаги фаолиятининг муайян равишда намоён бўлишидир.

Кредитнинг функциялари:

1. Қарзга берилувчи қийматни вақтинча фойдаланишга бериш. Бунда кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги муносабат шундай аниқланадиги, кредитор қарз олувчига ресурсларни таклиф қилади,

қарз олувчи бу ресурсларни ишлатади ва бунда қарзга берилувчи қиймат кредитор ва қарз олувчи ўртасида айланади.

2. Қайта тақсимлаш. Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларига — таъминот, ишлаб чиқариш тақсимлаш, муомила ва истеъмолга хизмат килади.

Ушбу функция ёрдамида корхоналар, ташкилотлар, давлат ва шахсий секторнинг бўш пул маблағлари ва даромадлари ссуда капиталига айлантирилади ва вақтинча фойдаланишга, муайян тўлов асосида берилади. Бу функция ёрдамида ишлаб чиқаришдаги пропорциялар ва пул капитали ҳаракати бошқарилиб турилади.

3. Муомила ҳаражатларини тежаш. Бу функция ёрдамида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ривожлантирилиб, ҳисоб-китобларни тезлигини ва кам ҳаражатлилиги таъминланади. Капиталнинг муомилада бўлиш вақтини тежалиши унинг ишлаб чиқаришда бўлиш вақтини оширади ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, фойдани ортишига олиб келади.

4. Капитал тўпланишининг жадаллашуви ва марказлашуви. Капитал тўпланиши жараёни иқтисодий ривожланишнинг барқарорлашуви ва ҳўжалик юритувчи субъектнинг ўз мақсадига эришишининг муҳим шарти ҳисобланади. Бу ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун кредит ёрдамида катта ҳажмдаги маблағга эга бўлишга имкон яратади. Ушбу функция ҳозирги шароитда режали иқтисодиёт даврида ривожланмаган ва маблағлар билан таъминланмаган фаолият жабҳаларини молиявий маблағлар билан таъминлаш жараёнини сезиларли тезлаштиради.

5. Муомилага тўлов воситаларини чиқариш. Бу функцияни амалга ошириш жараёнида кредит фақатгина товар эмас, балки пул муомиласининг жадаллашувига, ундан нақд пулларни сиқиб чиқариб, тўловлар айланишининг тезлашувига ижобий таъсир кўрсатади. Кредит туфайли пул муомиласи доирасига вексель, чек, кредит карточкалари каби воситалар киритилиб, нақд пулли ҳисоб-китобларни, нақд пулсиз ҳисоб-китобларга алмаштиради. Бу эса ички ва ташқи бозордаги иқтисодий муносабатлар механизмини осонлаштиради ва тезлаштиради. Бу масалани ҳал этишда тижорат кредити замонавий товар алмашинишининг керакли элементи сифатида муҳим ўрин тутати.

Кредитнинг объекти - бу (кредитор) қарз берувчидан қарз олувчига бериладиган қийматдир. Бошқача айтганда кредит айнан қайси мақсад учун берилса, шу кредит объекти ҳисобланади. Қишлоқ

хўжалигида банклар деҳқончилик ва чорвачилик ҳаражатлари - минерал ўғит, ёқилғи ва мойлаш материаллари ва бошқа ҳаражатлар кредитланади. Кредит муносабатларининг субъектлари бўлиб (қарз берувчи) ва қарздор (қарз олувчи)лар ҳисобланади.

Бошқача айтганда кредитлаш субъектлари бўлиб давлат корхона ва ташкилотлари, қурилиш ташкилотлари, савдо ташкилотлари, фермер ва ширкат хўжаликлари, якка меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи тадбиркорлар, қўшма корхоналар, микро фирмалар, бирлашмалар, тижорат банклар ва бошқалар ҳисобланади.

Юқоридаги субъектлар кредит олувчи сифатида фаолият кўрсатса, тижорат банклари ёки бошқа кредит муассасалари кредит берувчи субъект сифатида намоён бўлади.

2. Кредит муносабатлари ривожланишининг асосий босқичлари. **Кредит ресурслари.**

Ўзининг тарихий ривожланишида кредит куйидаги босқичларни босиб ўтган:

Бошланғич шаклланиш. Бу босқичнинг асосий белгиси ссуда капитали бозорида махсус воситачиларнинг йўқлиги. Кредит муносабатлари, бўш пул маблағларининг эгаси ва қарз олувчи ўртасида бевосита амалга оширилган. Бу ерда кредит судхўрлик капитали сифатида намоён бўлади. Унинг ҳарактерли хусусияти бўлиб:

- Қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасида тўғридан тўғри келишувга асосланган қарз муносабатларининг тўлиқ марказлашмаганлиги.
- Маблағларни тақсимлашнинг чекланганлиги.
- Қарз маблағларидан фойдаланганлиги учун жуда юқори фоиз нормаларининг белгиланганлиги ва бошқалар.

Бу босқичнинг тугалланишига ишлаб чиқаришнинг тобора ривожланиб бориши туфайли қарз ресурсларига бўлган эҳтиёжни кескин ошганлиги ва алоҳида олинган судхўрлар капиталини бу талабларни қондиришга етарли бўлмаганлиги.

Таркибий жиҳатдан ривожланиш. Бу босқич ссуда капитали бозорида кредит-молия ташкилотлари каби махсус воситачиларнинг пайдо бўлиши билан ҳарактерланади.

Капитал судхўрлик ва саррофлик идоралари заминида вужудга келган дастлабки банклар кейинчалик кредит институтларига анъанавий бўлиб қолган қуйидаги функцияларни ўз зиммасига олди:

- бўш молиявий маблағларни ўз вақтида фоиз билан тўлаш мажбурияти асосида қарз олувчига бериш.
- юридик ва жисмоний шахслар учун ҳар хил тўлов ва ҳисоб-китоблар бўйича хизмат кўрсатиш (кейинчалик давлат учун ҳам).
- қатор махсус молиявий операцияларни ўтказиш (вексель ва бошқалар).

Бу босқичнинг асосий белгиси — иқтисодиётда кредит муносабатларини давлат томонидан марказлашган ҳолда бошқарилишидир.

Давлат миқёсида кредит муносабатларининг марказлашуви ҳар бир давлатнинг Марказий банки ёрдамида амалга оширилади. Дастлабки миллий давлат кредит институтларининг пайдо бўлиши нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш учун қўл келди, ҳамда тижорат банкларининг операциялари ва хизмат кўрсатиш қўламининг кенгайишига олиб келди.

Кредит муносабатларининг такомиллашуви. Бозор иқтисодиёти шароитида кредит муносабатлари янги сифат даражага кўтарилиб бу иқтисодиётда информацион технологиянинг ривожланиши, глобал банк тармоқларининг компьютер технологиялари ва маълумотлар базаларининг шаклланишининг, мижозга хизмат кўрсатишининг яхшиланиши ва кредит муносабатларини халқаро бозорга ҳам таркалиши ва бошқа сифат ўзгаришлар билан боғлиқ.

Кредитлашнинг асосий манбалари (ресурслари) бўлиб, қуйидаги вақтинчалик бўш пул маблағлари ҳисобланади:

1. Товарларни сотиш ва керакли моддий қийматларни сотиб олиш вақтларининг бир-бирига мос келмаслиги туфайли юзага келадиган бўш пул маблағлари.
2. Ҳисобланган иш хақи билан уни тўлаш вақтлари орасидаги вақтинча бўш пул маблағлари.
3. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган маблағлар.
4. Шахсий сектор даромадлари, жамғармалари.

5. Корхоналар фаолияти натижасида юзага келувчи таксимланмаган фойда ёки ундан фойдаланиш жараёнида пайдо бўлувчи бўш пул маблағлари (тўланмаган дивидент ва бошқалар) ва бошқа бўш пул маблағлари.

Кредитлашнинг кўлами ва ривожланиши кредит ресурсларининг ҳажмига боғлиқ.

3. Кредитнинг асосий тамойиллари

Кредит муносабатлари маълум тамойилларга асосланади. Иқтисодий категория сифатида кредит қуйидаги тамойилларга эга:

1. **Кредитнинг қайтарилиши.** Бу тамойил кредитнинг умумий белгиси ҳисобланади, лекин у ўз-ўзидан вужудга келмайди. У моддий жараёнларга, қиймат айланишининг тугашига асосланади. Аммо доиравий айланишнинг тугаши — бу қайтариб бериш эмас, қайтариб бериш учун замин тайёрлаш ҳисобланади. қайтариб беришлик объектив белги ҳисобланади ва бу тамойил бошқа иқтисодий категориялардан, шу жумладан молиядан фарқ қилади.

Кредитнинг бу тамойили амалиётда кредит ва ундан фойдаланганлик учун фоиз суммасини кредит берган муассаса ҳисобига кўчириш йўли билан тўланади. Шу йўл билан банклар кредит ресурсларини қайта тикланишини таъминлайди. Собиқ иттифок даврида «қайтарилмайдиган ссуда» тушунчаси мавжуд бўлиб, у кишлоқ хўжалигида ҳам кенг тарқалган эди. Бу банкларни корхоналар молиявий ахволини ҳисобга олмаган ҳолда берилиб, аслида у бюджет субсидиясининг қўшимча шакли сифатида намоён бўлади.

2. **Кредитнинг муддатлилиги.** Бу кредитнинг маълум муддатга берилишини аңлатиб, у қисқа ва узоқ мудатли кредитга бўлинади. Бу муддат қарздор учун хохлаган муддатда эмас, балки у шартномада белгиланган муддат ҳисобланади. Кредитни ўз вақтида қайтарилиши иккала томон учун ҳам муҳим ҳисобланади. Қарз берган томон учун кредитни ўз вақтида фоиз билан қайтарилиши уни яна кредитга бериш имкониятини яратади, қарздорни эса шартномада кўзда тутилган жазо чораларидан қутултиради.

Кредитнинг муддатлилиги келиб тушувчи бойликларни тежамли ва қайта ишлатиш муддатига, ишлаб чиқарилган маҳсулотни жўнатиш муддатига, товарларни сотиш муддатига ва пировард натижада айланма маблағларни доиравий айланишини тезлигига боғлиқдир.

3. Кредитни товар-моддий бойликлар билан таъминланганлиги. Бу тамойилнинг мохияти шуки, бунда ҳўжалик айланмасида иштирок этувчи банк маблағларининг бир сўмига муайян бойликларнинг ҳар бир суми қарама-қарши туриши керак. Берилган кредитлар товар-моддий бойликлари ва маълум қаражатлар билан таъминланган бўлиши керак. Таъминланмаган кредитларнинг берилиши кредитларни банкга қайтиб келмаслигига асос ҳисобланади.

Бунинг учун ҳозирги шароитда қарз олувчилар банкга товар ёки товар ҳужжатларини, мулкни гаровга қўяди. Кредит варрант (гаров учун хизмат қилувчи ҳужжат) ёки учинчи шахс қафолати асосида ҳам берилиши мумкин.

Кредитнинг бу тамойили қарз олувчи ўзига олган мажбуриятларини бузиш шароитида қарз берувчининг мулкдорлик манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди ва ўзининг амалий аксини кредитнинг бирор гаров ёки молиявий қафолат асосида беришда топади. Бу умумиктисодий баркамолиққа эришиш даврида муҳимдир.

4. Тўловлилик. Бу тамойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблағларини ҳисобланган фоизи билан тўлиқ ўтказадилар. Кредит учун ҳақ тўлашнинг иқтисодий мохияти қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги қўшимча олинган фойданинг тақсимланишини қайд қилишда намоён бўлади. Ҳозирги шароитда ссуда фоизи миқдори шартномада ўз аксини топади ва у кредитлашнинг ўртача нормаси ва банк маржасидан ташкил топади.
5. Кредитнинг мақсадлилиги. Бу шу билан боғлиқки, қарз олувчи олинган кредитни маълум мақсадга (товар моддий бойликлар сотиб олиш, ишлаб чиқариш қаражатларини коплаш ва бошқалар) йўналтирилган бўлиши зарур. Бу мақсадлар кредит берувчи ва кредит олувчи ўртасида тузилган шартномада ўз аксини топади. Корхона олган кредитни

фақатгина кредит шартномасида кўрсатилган ишни бажаришга (сотиб олишга ва бошқалар) сарфлаши керак.

6. **Кредитнинг самарадорлиги.** Бу тамойил нафақат кредит ва фоиз суммасини банкга қайтариб тўлашни, балки шу кредит ёрдамида кредитланадиган ёки молиялаштириладиган соҳа, тармоқ, корхона канча самарадорликка эришишини ифодалаш зарур. Шунинг учун ҳар бир лойиҳа кредит ҳисобига бажариладиган бошқа тадбирлар самара берадиган бўлсагина уларга маблағ ажаратилиши лозим.

Бинобарин самардорлик кредитнинг зарурий тамойилларидан бири бўлиб унга риоя қилиш кредитнинг бошқа тамойилларининг бажарилиши учун асос ҳисобланади.

4. Кредитнинг шакллари ва турлари

Жаҳон амалиётида кредитларни ягона, умумлашган таснифи йўқ. Чунки кредитларнинг турли хил шакллари ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, унинг урф-одатларига, аҳоли орасида кредитларни бериш ва қайтариш бўйича тарихан шаклланган (товар шаклида, пул шаклида, бошқа шакллар ва шартларда) усулларига боғлиқ бўлади.

Умуман кредитнинг шакллари унинг тури ва усулларига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Кредитнинг асосий турлари:

1. Банк кредити.
2. Давлат кредити.
3. Истеъмол кредити.
4. Тижорат кредити.
5. Лизинг кредити.
6. Халқаро кредит.

Иқтисодиётда кенг тарқалган кредит муносабатларининг бири банк кредитидир. Банк кредитини берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун Марказий банкдан махсус лицензия олган бўлиши зарур. Бунда кредит муносабатларининг асосини кредит шартномаси ташкил этади.

Банк кредитлари қуйидаги белгилари бўйича гуруҳланади:

1. Кредитлаш объектларининг иқтисодий моҳиятига кўра
 - а) Товар-моддий бойликлар учун бериладиган кредит.

б) Ишлаб чиқариш ҳаражатлари (хом-ашё ва бошқалар) учун бериладиган кредит.

2. Тўлаш муддатига кўра (қисқа, ўрта ва узоқ муддатли)

а) Муддатли

б) Муддати кечиктирилган

в) Муддати ўтган.

3. Кредитни тўлаш манбаларига кўра.

а) Қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобига.

б) Гарант маблағлари ҳисобидан

в) Янги кредитлар жалб қилиш ҳисобидан.

4. Таъминланганлик таъминлининг амал қилишига қараб.

а) Бевосита тўғри таъминланган (ўз мулки ва маблағи ҳисобига).

б) Билвосита таъминланган кредитлар (учинчи шахс кафолати)

в) Таъминланган кредитлар (суғурта ва юқори ташкилотлар)

5. Тўланадиган фоиз даражасига кўра

а) Паст фоиз ставкали.

б) Ўрта фоиз ставкали

в) Юқори фоизли

г) Фоизсиз (ҳукумат қарорига кўра айрим соҳаларни ривожлантириш ёки тадбирларни амалга ошириш учун).

Банк кредити қайтариш муддатига кўра қисқа, ўрта ва узоқ муддатли кредитларга бўлинади. Бу мезон турли мамлакатларда турли муддатни ўз ичига олади. Жумладан:

Муддати	Россия	АҚШ	Буюк Британия	Франция	Ўзбекистон
Қисқа	1 йилгача	1 йилгача	3 йилгача	1 йилгача	1 йилгача
Ўрта	1-3 йил	1-6 йил	3-10 йил	2-7 йил	1-3 йил
Узоқ	3 йилдан ортиқ	6 йилдан ортиқ	10 йилдан ортиқ	7 йилдан ортиқ	3 йилдан ортиқ

Қисқа муддатли кредитлар асосан айланма маблағларни молиялаштиришга, ўрта ва узоқ муддатли кредитлар асосий капитални молиялаштиришга берилadi.

Давлат кредитининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлатнинг бир томондан қарз берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида иштирок этиши, қарз берувчи вазифасини бажара туриб давлат давлат кредит институтлари, жумладан Марказий банк орқали иқтисодиётнинг ҳар хил соҳаларини кредитлашни ўз зиммасига олади. Бу марказлашган кредитлар иқтисодиётнинг устивор тармоқларини кредитлаш, давлат аҳамиятига эга бўлган аниқ тармоқ ва соҳаларга, агар бюджетдан молиялаштириш имконияти бўлмаганда вақтинча фойдаланишга маблағ ажратилиши мумкин.

Ундан ташқари тижорат банкларида банклараро кредитлар бозорида кредит ресурсларини ким ошди савдо йўли билан ёки тўғридан тўғри сотиш жараёнида давлат томонидан маблағлар вақтинча фойдаланиш учун берилиши мумкин.

Давлатнинг қарзлари кўпайган ҳолларда давлат бюджети камомадини молиялаштириш мақсадида давлат қарз олувчи сифатида давлат қарзларини жойлаштириш жараёнини амалга оширади.

Давлат хазина мажбуриятларини чиқариш, молия бозорларида давлат қимматли қоғозларини жойлаштириш, давлат заёмларини чиқариш ва сотиш йўли билан банкларнинг, аҳолининг ва бошқа молия-кредит институтларининг пул маблағларини йиғиши ва уларни давлат қарзи ва бюджет камомадини қоплашга сарфлайди. Давлат ўз қарзидан воз кечиши ҳам мумкин.

Бундан ташқари давлатни ички ва ташқи қарзлари, давлат кафил ва кредитор сифатида ҳам бўлиши мумкин.

Истеъмом кредитининг хусусияти у жисмоний шахсларга берилади. Кредитнинг бу шаклида кредит берувчи сифатида махсус кредит муассасалари билан бирга савдо ва хизматларни сотишни амалга оширадиган жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Истеъмом кредити икки шаклда: пул шаклида ва товар шаклида берилиши мумкин. Жисмоний шахсларга бундай кредитлар кўчмас мулкка эгаллик қилиш учун, ҳар хил товар ва хизматлар, уй жиҳозларини сотиб олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун берилади.

Ўзбекистонда ҳозирги вақтда бундай кредитлар уй-жой сотиб олиш ва қуришга, автомобил сотиб олишга ва бошқа мақсадларга берилмоқда. Мамлакатимизда 2001-2002 ўқув йилидан бошлаб талабаларга ўқиш хизмати учун «Олтин даврим» кредити берилмоқда.

АҚШда бу соҳага кам фоизли йилига 2500 доллар, охирги курсда 5000 доллар миқдорида кредит берилиб талаба уни ўқишни тугатиб ишлаш давомида узади.

Тижорат кредити иқтисодиётда кредит муносабатларининг вужудга келишининг дастлабки шаклларида ҳисобланади. Тижорат кредитининг объекти бўлиб сотиладиган товарлар, субъекти бўлиб мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи корхоналар ҳисобланади. Бу кредитнинг асосий мақсади товарларни сотишни тезлаштириш ва шу орқали фойда олишдан иборат.

Тарихан тижорат кредитининг қуйидаги усуллари мавжуд:

1. Вексел усули
2. Очиқ счёти орқали
3. Чегирма бериш.
4. Мавсумий
5. Консигнация

Вексел бу қарз мажбурияти бўлиб, қарз олувчи ўз зиммасига қарзни кўрсатилган сўммага, кўрсатилган шартларда, белгиланган муддатда тўлаш мажбуриятини олади.

Амалиётда векселни оддий ва ўтказма турлари мавжуд.

Оддий векселни қарз олувчи корхона қарз берувчи корхонага беради ва товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун унга тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Ўтказма векселда (бу ҳужжат тратта ҳам дейилади) кредитор томонидан белгиланган товар ва хизматлар сўммаси унинг топшириғига асосан учинчи шахсга ёки векселни кўрсатувчига ўтказилиши лозим ва ҳоказо.

Очиқ счёти орқали ҳисоблашилганда харидор товарга буюртма берилиши билан юклаб жўнатилади, тўлов эса ўрнатилган муддатларда келишилган сумма чегарасида вақти-вақти билан амалга оширилиб борилади. Бунда харидор ҳар гал товар олишда кредитни расмийлаштириб ўтгирмайди, яъни кредитга мурожаат қилмайди.

Чегирма бериш усулида харидор тўлов ҳужжатлари ёзилгандан сўнг, шартномада келишилган маълум давр ичида тўловни амалга оширса тўлов йигиндисида чегирма берилади. Агар ушбу даврда тўлай олмаса, унда белгиланган муддатда тўловни тўлиқ амалга оширади.

Мавсумий кредит одатда ўйинчоқлар, сувенирлар ва бошқа халқ истеъмол молларини сотишда қўлланилади. Масалан, ўйинчоқларни

вақтидан олдин олиб янги йил ўтгач январ-феврал ойида тўлайди. Буни ишлаб чиқарувчилар учун қулайлиги улар ўйинчоқларни омборларда сақлаш ҳаражатларидан холос бўладилар.

Консигнация усулида товарни сотиб олувчилар ҳеч қандай мажбуриятсиз сотиб оладилар, яъни товарлар сотилганидан кейин пули тўланади, агар у сотилмай қолса эгасига қайтариб берилади.

Хорижий мамлакатларда тижорат кредитидан кенг фойдаланилади. МДХ мамлакатлари амалиётида тижорат кредитидан кам фойдаланилади. Умуман жаҳон амалиётида ҳам тижорат кредитининг очиқ счёти, консигнация, чегирма бериш усуллари кенгрок фойдаланилади.

Тижорат кредитининг салбий томони бўлиб товарларни кредитга берган ташкилот унга пул тушгунга қадар маблағга мухтож бўлиши, уни ўзи кредитга мурожаат қилишга мажбур бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам корхоналарни тижорат кредитидан фойдаланиши банк кредитидан фойдаланишни инкор қилмайди.

Юқорида кўрсатилган камчиликларни ҳисобга олмаган ҳолда тижорат кредити товарлар сотиш жараёнини тезлаштиришда ва корхоналарнинг айланма маблағларини хўжалик фаолиятдан тезроқ бўшашини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Кредитнинг халқаро кредит шакли билан фаннинг «Халқаро кредит ва унинг ташқи иқтисодий муносабатларининг риюжлантиришдаги ўрни» мавзусида, лизинг кредити билан фаннинг «Банклар ва банк тизими» мавзуларида батафсил танишиш мумкин.

5. Молия-кредит ресурслари бозори. Фонд биржаси ва уларнинг операциялари

Молия бозори — бу аввало пул фондлари ва пул ресурсларини ташкил этиш, улардан фойдаланиш юзасидан вужудга келадиган муносабатлардир. Молия бозори таркибига қимматли қоғозлар бозори, валюта бозори, инвестиция бозори, ссуда капитали бозори кабилар киради.

Молия бозорини асосий қисмини қимматли қоғозлар бозори ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисида»ги қонунига мувофиқ «Қимматли қоғозлар — бу уларни чиқарган шахс билан уларнинг эгалари ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки қарз муносабатларини тасдиқловчи дивидент ёки

фоиз кўринишида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсга бериш имкониятини назарда тутувчи пул ҳужжатиدير».

Қимматли қоғоз немисча «Uertresht» сўзидан олинган бўлиб «қимматли ҳуқуқ» маъносини англатади.

Қимматли қоғозларга акция, облигация, ҳазина мажбуриятилари, депозит ва жамғарма сертификатлари, векселлар ва ҳосила қимматли қоғозлари киради.

Қимматли қоғозлар бозори — бу жисмоний ва юридик шахсларнинг қимматли қоғозларини чиқариш, уларнинг муомилада бўлиши ва сўндирилиши билан боғлиқ муносабатлар тизимидир.

Қимматли қоғозлар бозорининг иштирокчилари бўлиб уларни сотиш ва сотиб олишда молиявий воситачи вазифасини бажарувчи эмитентлар, инвесторлар, инвестиция институтлари, банклар ва бошқалар ҳисобланади.

Кредит ресурслари бозори молия бозорининг таркибий қисми бўлиб, унинг ҳолати ссуда капиталининг доиравий айланиш жараёни билан боғлиқ.

Ссуда капитали бозорининг асосий иштирокчилари бўлиб:

- Турли банкларда сақланувчи ссуда капиталига айланувчи бўш молиявий ресурсларнинг эгалари.
- Пул маблағларини бевосита жалб қилувчи, уларни ссуда капиталига айлантирувчи ва фоиз кўринишида ҳақ тўлаш ва қайтариш шarti билан вақтинчалик фойдаланишга қарз олувчига берувчи кредит молиявий ташкилотдир.
- Бўш маблағларни вақтинчалик фойдаланганлик учун тўлов тўлайоладиган давлат ташкилотлари, ҳуқуқий ва жисмоний шахс кўринишидаги қарз олувчилар ва бошқалар ҳисобланади.

Банклардан бериладиган кредит ресурсларнинг мақсадли йўналишидан келиб чиққан ҳолда ссуда капитали бозори қуйидаги асосий сегментларга бўлинади:

- **Пул бозори** — айланма маблағларнинг ҳаракатини таъминловчи қисқа муддатли кредит операциялари.
- **Капитал бозори** — асосий маблағлар ҳаракатини таъминловчи қисқа ва узоқ муддатли операциялар.

- **Фонд бозори** - қимматбаҳо қоғозлар бозорига хизмат қилувчи операциялар.

Фонд биржаси - қимматли қоғозлар олди-сотди қилинадиган биржа; Фонд биржаларининг асосий хусусияти тегишли савдо жойларининг мавжудлиги эмас, балки қимматли қоғозлар билан савдонинг ҳамма босқичларини аниқ йўлга қўйилганлиги бўйича ташкилий таркибнинг мавжудлиги, улар устидан ишончли назорат тизимини ва улар хатарини бошқаришни мавжудлиги.

Фонд биржаларининг келажаги – электрон фонд биржаларида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг «Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида» ги қонуннинг 3-моддасига кўра, «Биржа юридик шахс бўлиб олдиндан тайёрланган жой ва муайян вақтда, белгиланган қоидалар асосида оммавий ва ошкора биржа савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш орқали биржа товарлари савдоси учун шарт-шароит яратди».

Биржа фаолияти (4-модда) – биржа савдоларини ташкил этиш ҳамда талаб ва таклифнинг ҳақиқий нисбатини аниқлаш асосида биржа товарларининг нархларини чиқариш орқали биржа товарларининг бозорини яратишга қаратилган ҳаракатлар йиғиндисидан иборат.

Биржалар фаолияти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган тартибда тегишли ваколатли органлар томонидан амалга оширилади.

Қонуннинг 7-моддасига биноан биржа фаолиятининг асосий тамойиллари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- биржа савдоларини ошкора ва оммавий тарзда ўтказилиши
- биржа савдоларида нархларни эркин шаклланиши
- биржа битимларини тузишнинг ихтиёрийлиги
- биржа барча аъзоларининг биржа савдоларида иштирок этиши учун шарт-шароитларнинг тенглиги.

6. Кредитнинг чегаралари. Кредит фоизи ва унга таъсир қилувчи омиллар

Кредит муносабатларининг субъектларга ёки кредитларнинг турларига нисбатан аниқ кўрсаткичлар шаклида белгилаб қўйиладиган кредитдан фойдаланишнинг қатъий чегараси кредитлаш чегараси дейилади. Масалан, кредитнинг ҳажми ва ялпи ижтимоий маҳсулот ҳажми ўртасидаги нисбатдан фойдаланиб кредит чегарасини белгилаш мумкин. Бу кўрсаткичнинг оптимал даражаси корхонани кредитга лаёқатлигини ҳисобга олган ҳолда кредитлашдир. Бунга ҳар хил нормативларни қўллаш, бир мижозга бериладиган кредит миқдорини чеклаш каби тадбирларни киритиш мумкин. Кредитнинг қуйидаги чегаралари мавжуд:

1. **Кредитнинг ички чегараси** - кредитнинг турли шаклларга эга эканлигидан келиб чиқади (банклар, тижорат ва бошқалар). Кредитнинг ички чегараси миқдор жиҳатдан кредитнинг ҳар бир шаклига бўлган талабга, корхона ва халқ хўжалигининг эҳтиёжига ва кредит ресурсларининг мавжудлигига боғлиқ
2. **Кредитнинг қайта тақсимлаш чегараси** — иқтисодиётда мавжуд кредит ресурсларининг ҳажми билан белгиланади.
3. **Кредитнинг антиципациявий чегараси** — кредит ёрдамида пул жамғармаларини ҳосил қилиш имкониятларини сўғи чегараси антиципация деб юритилади ва бу имконият унинг барча шаклларида намоён бўлади.

Кредитнинг асосий шarti - бу қарз учун ҳақ тўлаш. Бу ҳақ қарз суммасининг йиғиндисига нисбатан фоиз ҳисобида олинганидан уни қарз фоизи ёки кредитнинг фоиз ставкаси деб юритилади. Фоиз миқдори кредитнинг тури, уни тўлаш муддати, олинган қарзни ўз вақтида узилишига боғлиқ. Масалан, тижорат кредитининг фоиз ставкаси одатда, банк кредитининг фоиз ставкасидан паст бўлади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банклар томонидан хўжалик субъектларини қисқа муддатли кредитлашни ташкил этиш тартиби тўғрисидаги Низомга биноан (Тошкент, 2001 й) фоиз ставкаси банк бўйича ҳисобот ойи бошига бўлган ўртача фоиз ставкасига Марказий банк томонидан тартибга солинадиган фойда нормасини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Ж

Адабиётларда кредитнинг номинал ва реал фоиз ставкалари тушунчалари мавжуд. Номинал фоиз ставкаси деганда кредит шартномаси- да кўзда тутилган фоиз ставкалари тушунилади.

реал фоиз ставкаси = номинал фоиз ставкаси - инфляция даражаси.

Бундан ташқари кредитнинг қатъий белгиланган ва сузиб юрувчи фоиз ставкалари тушунчалари ҳам мавжуд.

Қатъий белгиланган фоиз ставкалари кредит шартномаси бажарилгунга қадар ўзгармасдан қолади. Бунда банк ўзининг активларини маълум қисмини йўқотиши мумкин. Сузиб юрувчи ставкада фоиз ставкаларига тегишли ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда ўзгартиришлар киритиб борилади.

Халқаро кредитлар бўйича фоиз ставкалари жаҳон ссуда капиталлари бозорида аниқланиб, бу бозорларнинг асосий қисми Лондон, Токио, Нью Йорк, Франкфурт-на-Майне, Париж, Брюссель шаҳарларида жойлашган.

Умуман кредитлар бўйича фоиз ставкалари турли омиллар таъсирида ўзгариб туради. Шундай омилларнинг асосийлари бўлиб куйидагилар ҳисобланади:

1. Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси.
2. Пул бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбати. Талаб ошса, фоиз ортади, таклиф ошса у камаяди.
3. Қарзга олинадиган пулни ишлатишдан кутиладиган наф даражаси. Кўпроқ наф келтирса, фоиз юқори ва аксинча.
4. Қарзни тўлаш муддати ва шarti. Қарз узок муддатга берилиб уни аста-секин кичик қисмлар билан қайтарилса, қарздор юқори фоизга рози бўлади ва аксинча.
5. Қарзни қандай пул билан берилиши. Қарз эркин конвертирланган валютада берилса фоиз юқори ва аксинча.
6. Инфляция даражаси. Бунда фоиз даражаси инфляция даражасига нисбатан тўғри мутаносибликда ўзгаради.
7. Пулни қарз беришдан кўра бошқа йўсинда ишлатишдан тушадиган даромад. Бунда пул эгасининг афзал кўриши принципи амал қилади. Масалан, агар акция бўйича дивиденд юқори бўлса фоиз пасаяди ва аксинча.
8. Қарз беришнинг хатар даражаси. Агар қарзнинг қайтиб келиши кафолатланса фоиз паст, агар уни қайтиши шубҳали бўлса фоиз юқори бўлади ва бошқа омиллар.

Мавзуни мустақил ўзлаштириш бўйича саволлар:

1. Кредитни моҳияти ва аҳамияти нимада?
2. Кредитни имконияти ва зарурияти нимада?
3. Нима учун бозор иқтисодиёти шароитида кредитни роли янада ортади?
4. Кредит қандай функцияларни бажаради?
5. Кредитни объекти ва субъекти нима?
6. Кредит муносабатларини ривожланиши қандай босқичлардан иборат?
7. Кредит ресурслари нималардан иборат?
8. Кредитнинг қандай тамойиллари мавжуд?
9. Кредит қандай шаклда берилади?
10. Кредитни қандай турлари мавжуд?
11. Банк, истеъмол ва тижорат кредитлари қандай турларга бўлинади?
12. Молия – кредит ресурслари бозори нима?
13. Фонд биржаси нима ва у қандай операцияларни бажаради?
14. Биржа фаолияти қандай тамойилларга асосланади?
15. Кредитнинг қандай чегаралари мавжуд?
16. Кредит фоизи ва уни белгилаш тартиби?
17. Кредит фоизига қандай омиллар таъсир этади.

6 – Мавзу: Халқаро кредит ва унинг ташқи иқтисодий муносабатларнинг ривожланишидаги ўрни.

Режа:

Ташқи иқтисодий муносабатларда кредит, унинг турлари ва функциялари

Халқаро кредит муносабатларининг ривожланиш тарихи, гурухланиши ва ҳозирги замон муаммолари. Экспорт ва импорт операцияларини кредитлаш

3. Халқаро ва минтакавий молия, валюта ва кредит ташкилотлари
4. Баъзи давлатларнинг кредит тизими.

Таянч тушунчалар

Ташқи иқтисодий муносабатларда кредит. Халқаро кредитнинг функциялари. Халқаро кредит муносабатларининг ривожланиш тарихи. Халқаро кредитнинг айрим белгилари бўйича гурухланиши.

Импорт ва экспорт операцияларини кредитлаш Халқаро валюта фонди ва унинг раҳбар органлари. Халқаро валюта фондининг кредитлари. Жаҳон банки ва унинг таркиби. Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки. Халқаро тараққиёт ассоциацияси. Халқаро молия корпорацияси. Инвестицияларни кафолатлаш халқаро агентлиги. Европа қайта тиклаш ва тараққиёт банки. ЕКТТБ ва Ўзбекистон. Осиё тараққиёт банки. Ислон тараққиёт банки. Батзи давлатларнинг кредит тизими.

Адабиётлар: 5, 7, 23, 28, 32, 34, 35, 39, 41, 42, 46, 49, 50, 52, 54, 56, 57^a

1. Ташқи иқтисодий муносабатларда кредит, унинг турлари ва функциялари.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликга эришгач халқаро муносабатлар субъектига айланди. Ўзбекистон Республикаси Олий кенгаши 1991 йил 31 августдаги қабул қилган давлат мустақиллиги тугрисидаги баёнатида – «Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиб халқаро муносабатларда суверен давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти бўлиб, майдонга чиқади» дейилган.

Қисқа вақт ичида Ўзбекистон турли халқаро ва минтақавий молия, валюта ва кредит ташкилотларига аъзо бўлди ва самарали ҳамкорлик қилмоқда.

Жаҳон миқёсида ҳам ташқи иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши кўзатилмоқда. Жумладан, жаҳон статистикасининг маълумотларига кўра 1990-2003 йилларда жаҳон яппи ички маҳсулоти (жорий баҳоларда) 22,6 млрд. АҚШ долларида 36,1 млрд. долларга ёки 1,6 баробар ошган бўлса мамлакатнинг жами экспорт ҳажми 4,3 млрд. дан 9,2 млрд. АҚШ долларида ёки 2,2 мартага ошди. Тўғридан-тўғри инвестициялар 209 млрд. дан 560 млрд. АҚШ долларида ёки 2,7 марта ошди.

Халқаро муносабатларнинг маълум қисми халқаро кредит муносабатларига тўғри келади.

Халқаро кредит қуйидаги хусусиятларга эга:

- Қарз олувчи ва қарз берувчи сифатида давлат, ташкилот ва муассасалар, ҳуқуқий шахслар (банклар, компаниялар), халқаро валюта кредит ташкилотлари қатнашади.

- Қарзга олинган маблағлар қарз олувчи мамлакат томонидан даромад келтирувчи капитал сифатида ишлатилади.

- Қарз берувчи мамлакатга тўланадиган кредит фондининг манбаси қарз олувчи мамлакат аҳолиси томонидан яратилган миллий даромад ҳисобланади.

Халқаро кредит давлат ва халқаро институтлар иштирок этган муносабатларда пул (валюта) шаклида, ташқи савдо фаолиятида эса товар шаклида бўлиши мумкин.

Халқаро кредит халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида қуйидаги функцияларни бажаради:

- мамлакатлар ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишини таъминлайди.

- капиталнинг марказлашувига шароит яратади ва бу жараёни тезлаштиради.

- ҳар хил валюталарда халқаро ҳисоб-китобларни олиб боришда муомила харажатларини қисқартиради.

2. Халқаро кредит муносабатларининг ривожланиш тарихи, гуруҳланиши ва ҳозирги замон муаммолари. Экспорт ва импорт операцияларини кредитлаш

Халқаро кредит XIV-XV асрларда халқаро савдо муносабатлари асосида пайдо бўлган.

Халқаро кредит қуйидаги белгилари бўйича гуруҳланади:

1. Харақтерига кўра: давлатлараро, хусусий, фирма кредитлари.
2. Шаклига кўра: давлат, банк, тижорат.
3. Кўринишига кўра: товар шаклида (экспортердан импортерга), валюта (банкдан) шаклида.
4. Валюта турига кўра: қарздор мамлакат валютасида, кредитор мамлакат валютасида, учинчи мамлакат валютасида ва маълум ҳисоб бирликларида (ЭКО, СДР, Евро ва бошқалар).
5. Муддатига кўра: қисқа – 1 йилгача, ўрта – 1-5 йилгача ва ўзоқ муддатли – 5 йилдан ортиқ.

6. Таъминланганлигига кўра: таъминланган (товар – моддий қийматлар билан – кучмас мулк ва бошқалар), хужжатлар билан (товар хужжатлари, векселлар, қимматли қоғозлар ва бошқалар).
7. Ташқи савдодаги ўрни бўйича: экспортни кредитлаш, импортни кредитлаш.

Экспортни кредитлаш қуйидаги шаклларда олиб борилади:

1. Харидор бунаклари шаклида юзага келувчи кредит муносабатлари бўлиб, бунда харидор бунаклари бирор бир мамлакатга ёки экспортерга берилади. Харидор бунакларининг моҳияти: биринчидан, улар хорижий буюртмачининг буюртмасини таъминлашнинг асоси сифатида хизмат қилади, иккинчидан, бунак сўммаси экспортер капиталининг салмоғини оширади.
2. Банк томонидан кредитлаш шаклларида кўра: экспортёр мамлакат гарови остида кредит бериш, импортёр мамлакатдан товар хужжатлари ёки товарларини гаровга олган ҳолда кредит бериш.

Банк билан анча вақтдан бери бирга ишлаб келаётган ишончли йирик экспортёр фирмалар банкдан товарларни гаровга қуймасдан банк кредитини олишлари мумкин.

Импортни кредитлаш ҳам тижорат ва банк кредити шаклида берилади. Тижорат ёки фирма кредитлари иккига бўлинади.

1. Очиқ ҳисоб бўйича кредит (экспортёр юкланган товарларни импортёр қарзи сифатида унинг ҳисобига ёзиб қуяди, импортёр эса кредитни маълум бир муддатда тўлаш жавобгарлигини олади). Бунда қарздорлик даври тугатилиб борилади. Товар ҳам ўз навбатида мунтазам жунатилиб турилади. Бунда банклар савдо контр-агентлари ҳисоб-китобларида воситачи функциясини ўтайди.
2. Харидорнинг туловга лаёқатлик хатарини камайтириш бўйича ташқи савдога бериладиган кредитларни суғурталаш.

Импорт бўйича банк кредитлари вексел бўйича қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Акцептли кредит – акцепт ёки импортёр банкнинг экспортёр траттасини тўлаш розилиги билан берилади. Бунда импортёр тулов вақти келганда банкка қарз сўммасини маълум қилади, банк унинг экспортёр олдидаги жавобгарлигини ёпади.

2. Акцепт-ли-рамбурсли кредит — импортерга хизмат килувчи хорижий банк томонидан кафолатлаш шарти билан банк томонидан векселни акцептлаш оркали амалга оширилади.

Товарларни кредитга сотишда факторинг (факторинг компаниялари), форфейтинг операцияси (экспортер томонидан импортерга талаб ҳуқуқи банк форфейторига берилади, у эса ўз навбатида бу ҳуқуқни саклаши ёки халқаро бозорда сотиши мумкин) усулларида ҳам фойдаланилади.

3. Халқаро ва минтақавий молия, валюта ва кредит ташкилотлари

Халқаро ва минтақавий молия, валюта ва кредит ташкилотлари валюта-кредит ва молиявий муносабатларни назорат қилиш мақсадида давлатлараро келишувга биноан тузилган.

Бундай ташкилотларга Халқаро валюта фонди, Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки, жаҳон банки, Халқаро тараққиёт ассоциацияси, Халқаро молия корпорацияси, Европа қайта тиклаш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банки, Африка тараққиёт банки, Европа инвестиция банки, Халқаро ҳисоб-китоб банки, Инвестицияларни кафолатлаш халқаро агентлиги, Халқаро ривожланиш уюшмаси, Сармояга оид тортишувларни мувофиқлаштириш халқаро маркази ва бошқалар киради.

ХВФ — Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг махсулаштирилган муассасаси статусига эга бўлган валюта-кредит ташкилоти бўлиб валюта курсларини тартибга солиш ва уларга риоя қилинишини назорат этиш меъёрларини белгилаш, шунингдек тулов балансларининг бекарорлиги муносабати билан валюта қийинчиликлари вужудга келганда ўз аъзоларига валюта ресурсларидан бериш йўли билан халқаро савдо ва савдо ҳамкорлигини ривожлантиришга ёрдам беради.

ХВФ — АКШнинг Бруттон Вудс Халқаро валюта-молия конференциясида 1944 йилда тузилган бўлиб, 1947 йилдан фаолият кўрсата бошлаган. ХВФ бошқаруви бешта депортаментдан (Африка, Европа, Осиё, Урта Шарқ ва Ғарбдаги) тузилган. ХВФ капитали унинг мижозлари квотасига мос тўланадиган бадаллар ҳисобига шаклланади. Квота латинча Quota — қисм, ҳиссани билдириб у давлатлараро шартномаларга кўра айрим ёки бир гуруҳ товарлар юзасидан квота ўрнатиладики, унга мувофиқ мамлакатлар ёки

мамлакатлар гуруҳи фақат белгиланган миқдордаги товарларни ишлаб чиқариши ва четга сотиши мумкин. Квоталар ўрнатишдан мақсад бозордаги нархни маълум мақсад йўлида ўзгартириб туриш, чунки квота товар таклифини чегаралайди, бу билан нархга бинобарин фойда кўришга таъсир этади.

Квота мамлакатларнинг иқтисодий тараққиёти даражасига, жаҳон иқтисодиёти ва халқаро савдодаги ўрнига қараб белгиланади. 1947 йилда ХВФ га 49 мамлакат аъзо бўлиб улар квоталарнинг умумий сўммаси 7,7 млрд АҚШ долларини ташкил этган.

1991 йилнинг ўрталарига келиб ХВФ аъзолари 155 тага ва унинг капитали 90 млрд. долларга етди. Шундан учдан икки қисми саноати ривожланган мамлакатларга, шу жумладан АҚШ 1/5 қисми, 1/3 қисми ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади. Ҳозирги ХВФ аъзоларининг сони 181 тадан ортиқ. ХВФ бошқарув органларига квоталар улчамига қараб мамлакатлар орасида овоз тақсимланади. Барча овознинг 46%и АҚШ ва ЕҒ давлатларига тегишли, қолган овозлар ривожланаётган давлатларга тегишли. ХВФ бошқарув органи бўлиб бошқарув кенгаши ҳисобланади. У ҳар йили бир мартаба катнашувчи мамлакат вакиллари билан бирга тўпланади. ХВФнинг ижро этувчи органи бўлиб Директорат ҳисобланиб у 6 аъзодан, яъни кўпроқ квотага эга бўлган мамлакат аъзоларидан ташкил топган. Шунингдек унга географик белгига кўра танлаб олинган олти аъзо ҳам ҳисобга олинган. ХВФнинг мажлис утқазувчи органи бўлиб бошқарув кўмитаси – шуъба кўмитаси ҳисобланади ва унинг таркибига 22 та мамлакат молия вазирлари киради.

ХВФ кредитлари бўлинади:

1. ХВФнинг захира позицияси чегарасида тургани мамлакатларга бериладиган кредит. Булар билан дефицитини қоплаш учун мамлакатлар валютаси фойдаланиш қара олинishi мумкин. Бу қара миллий валютани хорижий валютага алмаштириш йўли билан 3-5 йил муддати оинада. Ссуданинг тўланиши эса асосинчи бўлади. Миллий валютани эркин конвертерланадиган валютага олтиб олинади. 25% квота атрофида мамлакат кредитини чеклашларнинг оқибати мумкин. Шунингдек олтин фонд мисърида белгиланган кредит ҳажмида хорижий валютани кредит олинishi мумкин. Бу кредит салмоғи 200 % қисмидан ошмаслиги керак.
2. Юқори вақри улущига бериладиган кредит. Бундай ссудалар мамлакат валютасининг иқтисодий ҳолатини

ўрганиб чиқиб ХВФнинг барқарорлаштириш чоратadbирлари талабини бажаргандан сўнг берилади. ХВФнинг барқарорлаштириш дастури ички кредитларни чегаралаш, бюджет харажатларини камайтириш каби масалаларни ҳал қилади. Бироқ ХВФдан кредит олиш мамлакатларга хусусий банклардаги кредитларни ҳисоб-китоб қилиш имконини беради. ХВФ давлатлараро валюта-кредит муносабатларини бошқаришда асосий ўрин эгаллайди. Бруттон Вудсдаги келишувга биноан фонд олдига аъзо мамлакатлар валюта паритетларини бошқариш ва қуллаб – қувватлаш, валюта курсларини бошқариш вазифаси қўйилган.

Ўзбекистон 1996-1997 йилларда макроиктисодий барқарорлаштириш дастури бўйича ХВФдан 259 млн.\$ мадад олган ва у валютани қуллаб - қувватлашга сарфланган.

Ўзбекистон ХВФга 1992 йилнинг сентябридан аъзо.

Жаҳон миқёсида йирик валюта кредит ташкилоти бўлиб жаҳон банки ҳисобланади. Унинг президенти Джеймс Вулфенсон 10 йиллик фаолиятдан кейин 2005 йилнинг май ойидан бўшади ва унинг ўрнига 2005 йилнинг 1 июнидан АКШ мудофаа вазири ўринбосари Пол Фульфовиц сайланди.

Жаҳон банки 43 йирик молиявий муассасалардан иборат бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки (ХКТТБ)
2. Халқаро тараққиёт ассоциацияси (ХТА ёки Халқаро ривожланиш уюшмаси – ХРУ)
3. Халқаро молия корпорацияси (ХМК)
4. Инвестицияларни кафолатлаш халқаро агентлиги (ИКХА)
5. Сармояга оид тортишувларни мувофиқлаштириш халқаро маркази (СОТМХМ) ва бошқалар.

ХВФ га аъзо бўлган мамлакатларгина ХКТТБ га аъзо бўлиш ҳуқуқига эга. ХКТТБ БМТнинг махсус муассасаси давлатлараро инвестицион институти ҳисобланади. ХКТТБ Бруттон Вудс конференцияси қарорига биноан ва ХВФ таъсислигида ташкил топган. Унинг устави расмий равишда 1945 йилда кучга кирган ва 1946 йилдан иш бошлади. У Вашингтонда жойлашган. Унинг асосий мақсади аъзо давлатлар иқтисодиётига ўзоқ муддатли кредитлар ва қарзлар бериш, хусусий инвестицияларни кафолатлашдан иборат.

ХКТТБ томонидан кредитлар давлат кафолати остида берилади. ХКТТБ шунингдек бошқа банкларнинг ўзоқ муддатли кредитлари

бўйича кафолатлар беради. Банк ўзининг кредити билан объектнинг 30% қийматини қоплайди.

ХКТТБ ҳозир Ўзбекистонда қўйидаги лойиҳаларни амалга оширмақда:

1. Қишлоқда тадбиркорликни қўллаб – қувватлаш бўйича 36 млрд. \$ ҳажмидаги кредит.
2. Дренаж ва ирригация тизимини такомиллаштириш ҳамда ботқоқланган ҳудудларни яхшилаш бўйича 60 млрд. \$ кредит.

Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг 1992 йил 2 июлдаги 622-сонли қарори асосида мамлакатимиз ХКТТБ, ХТА, ХМК, ИКХАга аъзо.

ХТА (ХРУ) 1960 йилда ривожланаётган давлатларга имтиёзли кредитлар (0,75 % йиллик фоиз ставкасида) бериш мақсадида ташкил этилган. Унинг кредитлари асосан ялпи ички маҳсулот аҳоли жон бошига энг кам тўғри келаётган мамлакатларга тўғри келади. 1993 йилда шундай мамлакатлар миқдори 60 та бўлган. ХКТТБ аъзолари учун ХТА аъзолиги очик. ХТА ресурслари ХКТТБ соф даромадидан мунтазам ажратмалар ҳисобидан тўлдириб турилади. ХТА факат ҳукуматларга қарз беради. Қарзни ўзиш муддати 30 йилдан 40 йилгача. Бундай қарзлар бўйича фоизлар олинмайди, лекин кредитга хизмат қилиш қарзининг жойлаштирилган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида ҳар йили йиғим олинади. ХТА ҳуқуқий ва молиявий мустақил ташкилот бўлсада у ХКТТБ билан ходимларнинг умумий штатига эга. ХТА амалга ошираётган лойиҳалар ХКТТБ қўллаб-қувватлаётган лойиҳалар мезонларига жавоб бериши керак.

ХМК 1950 йилда ривожланган мамлакатларга капитал қуйишни кенгайтириш мақсадида АҚШ ташаббуси билан тўзилган. ХМК ХКТТБдан фарқли равишда давлат кафолатисиз юқори самарадор хусусий корхоналарга кредитлар беради. Кредитлар 15 йил муддатга лойиҳанинг 20% игача миқдорида берилади.

1995 йилда Ўзбекистонда ташкил этилган дастлабки «Ўзбеклизинг Интернейшнл АЖ»нинг таъсисчиларидан бири ХМК ҳисобланади. Ўзбекистонда биринчи халқаро лизинг операцияси 1993 йилда ташки иқтисодий фаолият миллий банки томонидан Ўзбекистон ҳаво йулларига чет эл компанияларидан лизинг орқали самолётлар харид қилинган.

Умуман ХМК халқаро лизинг операцияларида етакчи ўринни эгаллайди ва у бугунги кунда 50 мамлакатнинг 96 лизинг

компаниялари фаолиятини молиялаштирган, 40 мамлакатнинг 120 дан ортиқ лизинг соҳасидаги инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда техник ёрдам кўрсатган ҳамда 25 мамлакатдаги лизинг компанияларининг муассиси ҳисобланади.

ИКХА – жаҳон банки гуруҳида 1988 йилда тузилган энг янги тўзилмадир. Унинг асосий вазифаси нотижорат таваккалчиликдан келиб чиқиши мумкин бўлган зарарларда инвесторларга бериладиган кафолот ҳисобига, шунингдек сармоя оқимини йўналтирувчи ва рағбатлантирувчи қўлай инвестиция муҳитини ва ахборот базасини яратишда кўмаклашувчи аъзо мамлакатларга маслаҳат хизмати кўрсатиш йўли билан ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини мустаҳкамлаш мақсадида инвестициялар оқимига ёрдам беришдир.

ИКХА жаҳон банкидан мустақил ташкилотдир. ХМК сингари у оператив ходимлар ва ҳуқуқ маслаҳатчиларидан иборат ўз штатида эга, лекин банкнинг маъмурий ва бошқа хизматларидан фойдаланади. 1990 йиллар бошида унга 128 мамлакат аъзо эди.

Европа қайта тиклаш ва тараққиёт банки (ЕКТТБ) 1990 йилнинг 25 майида Франция Президентининг ташаббуси билан дастлаб Парижда ташкил топди. Ф.Миттеран европарламентнинг 1989 йил 25 октябридаги йиғилишида «Мен бошқаларни ҳам розилигига ишониб шуни айтаманки, Европа учун, балки бутун жаҳон учун ҳам иккинчи жаҳон урушидан кейин Шарқий Европада нималар бўлаётганини. Европада нималарга эришиш мумкин? Бундан кўпроқга? Нима учун Европа банкини тўзиш мумкин эмас» - деган эди. Банк 1991 йилни 28 мартдан ўз фаолиятини бошлади.

Банк бошқарувчиларининг биринчи йиғилиши 41 иштирокчи амлакатлар вакиллари иштирокида 15-17 апрел (1991 й) кунлари Лондонда утказилиб унда дастлабки Президент ва директорат йиланди. Айнан 1991 йил 15 апрелдан бошлаб банк операцияларини амалга оширишни расман бошлаган, июн ойида эса биринчи лойиҳа маъқулланди.

Банкнинг 1991 йил апрелидан 1993 йилнинг июнигача дастлабки Президенти бўлиб Жак Аттали, 1993 йил сентябридан – 1998 йилнинг январигача Жак де Ларозьер, 1998 йилнинг сентябридан 2000 йилнинг апрелигача Хорст Келлер ва 2000 йилнинг июлидан Жан Лемьер унга раҳбарлик қилмоқда.

Ўзбекистон ЕКТТБ га 1992 йилнинг 30 апрелидан аъзо ҳисобланади. 1994 йилда Тошкентда банкнинг ваколатхонаси очилган Кенжи Наказова раҳбарлигида. Ҳозирги вақтда банкнинг 60

мамлакатдан 62 акционери мавжуд. Банкнинг жами капитали 19448,8 млн. еврони ташкил этади, шундан Ўзбекистоннинг хиссаси 42 млн. еврони (0,21%) ташкил этади. Унда АҚШнинг хиссаси 10,32%. Франция, Германия, Италия, Япония, Буюк Британияларни хар бирининг хиссаси 8,76% дан, Россияники 4,13 фозни ташкил этади.

Банкнинг асосий мақсади собиқ социалистик мамлакатларга режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишга хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, таркибий ва тармоқ ислохатларини амалга ошириш, уларни жаҳон ҳамжамияти интеграциясига кўмаклашиш.

Харакат миқёси Марказий Европадан Марказий Осиёгача бўлган ўтиш иқтисодиётдаги мамлакатлар.

Банк билан Ўзбекистоннинг биринчи 60 млн. \$ лик кредити республикамиз Президентининг 1993 йилда Буюк Британияга қилган расмий сафари вақтида ЕКТГБ штаб-квартирасида булишида кичик ва урта бизнесни ривожлантириш бўйича имзоланган, банк билан Ўзбекистон имзолаган иккинчи кредит линия 1996 йилда очик иқтисодиётни ривожлантиришга 120 млн \$ ҳажмида бўлиб уни 60 млн \$, Ўзбекистон миллий банки, 30 млн \$ Асака банк, 15 млн \$ Саноат қурилиш банки ва яна 15 млн \$ Пахта банк орқали фойдаланилган. Учинчи кредит линия кейинги йилларда тижорат банклари орқали 100 млн \$ ҳажмда бўлган ва ҳозир ҳам банк билан республикамизни алоқалари (кейинги 10 йилда 1,4 млрд. доллар, 10 лойиха) янада ривожланмоқда. Банкдан олинган кредитлар орқали «Ўзбеклизинг интернейшнл АЖ» компанияси тўзилди. Унинг иштироки билан Ўз ДЕУ банк фаолият кўрсата бошлади, Зарафшон-Ньюмен қўшма корхонасига, «Ўзбекнефтьгаз» га, Хитойдан 12 электровоз олишга, Тошкент аэропортини қайта ққришга, Тошкент локомотив депосини қайта қуришга ва бошқаларга фойдаланилган.

2002 йилда банк умумий ҳолда энг кўп 102 лойиха 3,9 млрд. Евро миқдориди кредит ажратиб, ўзини тарихида рекорд натижага эришди. Унинг 1,29 млрд (33%) Россияга, 1,27 млрд утиш давридаги мамлакатларга (Марказий Европа ва Болтикбуйи республикалари – 32%), 1,35 млрд (35%) Марказий Осиё (6%), жанубий ва шарқий европа (22%) ва кавказ мамлакатларига (7%) тўғри келади.

Банк бошқарувчиларнинг 2003 йил 3 – 5 май кўнлари Тошкентда утказилган ун иккинчи йиллик йиғилишида (йиғилишларнинг 6 таси

Лондонда, 1 тадан Будапешт, СанктПетербург, София, Киев, Рига, Бухаристда ўтказилган) куйидаги 3 та шартнома имзоланган.

1. ЁҚТТБ ва Швеция ўртасида. Унга асосан Швеция Андижонни истиш тизимини қайта қуришга 4,3 миллион доллар ажратади. Шу мақсадга Япония ҳам 1,5 миллион доллар ажратади. Бундан ташқари Швеция 3 миллион евро ҳажмда Ўзбекистон ва Қозоғистонга консалтинг хизмати учун кредит ажратди.

2. Асака банк орқали кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришга 15 миллион доллар ҳажмда кредит линияси келишилган.

3. ЁҚТТБ – Азия инвест банки, Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари ўртасида савдо операциялари учун бир миллион доллар ҳажмда кредит ажратиш келишилган.

Хозирги вақтда ЁҚТТБ орқали микрокредитлар олиш Пахта банк, Ипотека банк, Ипак йўли ва Ҳамкор банк орқали йўлга қўйилган бўлиб банк бўлинмалари миқознинг бизнесини баҳолаб, уни фаолиятини ўрганиб кредит ажратадилар. Бунда унинг хусусиятлари

1. Ун минг долларгача нақд холида берилиши мумкин.

2. Гаров шаклида ҳўжаликда ишлатиладиган буюмлар бўлиши мумкин ва уни расмийлаштириш жуда оддий.

3. Кредит беришда миқозни молиявий ҳолати биринчи ўринда туради, гаров эса ундан кейинги ўринда.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) 1966 йилда Осиё ва Тинч океан минтақаси мамлакатларида камбағалликни қисқартириш мақсадида Филиппиннинг Манила шаҳрида ташкил этилган. Банк ҳукумат ва хусусий корхоналарга кредит беради. Кредит лойиҳа қийматининг 25% идан ёки 75 млн. АҚШ долларидан ошмаган ҳолда берилади. Кар бир лойиҳа учун гаров талаб этади.

Ўзбекистон ОТБ га 1995 йилда Марказий Осиёда 15-чи, аъзо мамлакатлар ичида 22-чи бўлиб аъзо бўлган.

ОТБ халқаро молия институти бўлиб ҳозир 63 аъзога эга.

Бугунги кунда республикамызда кредит шаклида амал қилаётган чет эл ва халқаро молиявий ташкилотлар инвестицияларининг 33,6 %и ОТБ га тўғри келмоқда. Банкнинг маблағлари асосан икки йўналишда - махсус фонд орқали ва оддий фонд орқали берилади. Махсус фонд маблағлари кам ривожланган аъзо мамлакатларга имтиёзли кредит бериш ва техник ёрдам кўрсатишга йўналтирилса,

оддий фонд маблағлари тижорат йўналишидаги кредитлар юқори фоиз ставкаси билан 10-15 йилга берилади.

ОТБнинг Ўзбекистонга ажратган қарзлари муддати асосан 25 йилга мулжалланган бўлиб уларни 5 йили имтиёзли даврни ташкил этади.

ОТБ мамлакатимиз қишлоқ хўжалигига, жумладан, Аму-занг каналларини ирригация тизимини қайта қуришга 73,2 млн. АҚШ доллари ҳажмида, дон экинлари унумдорлигини ошириш мақсадида 26 млн. АҚШ долларидаги лойиҳаларга кредит берган.

ОТБ билан Ўзбекистон ўртасида 2001 йил 11-январдаги «Ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги меморандум»га мувофиқ қишлоқ жойларда кредит уюшмаларини такомиллаштириш ва қисқа муддатли ёрдам кўрсатиш мақсадида 150 млн. АҚШ долларида грант лойиҳаларни амалга оширмоқда.

Бу тажриба асосида Бухоро, Самарқанд ва Наманган вилоятларида кредит уюшмаларига кредит ёрдами курсатиш мулжалланган.

2003 йилда кичик бизнесни ривожлантиришга 15 млн. АҚШ долларида кредит берилган.

ОТБ нинг 2004-2006 йиллардаги дастурига кўра республикамизга ҳар йили 100-150 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратиш мулжалланган.

Умуман 2005 йилнинг 1 январ ҳолатига ОТБ томонидан республикамизга ажратилган кредит маблағларини тармоқлар бўйича тақсимланиши куйидагича:

Т/р	Тармоқлар	Лойиҳа сони	Млн. АҚШ доллари	Салмоғ и, %
1.	Таълим	6	230,5	26,8
2.	Транспорт ва коммуникация	3	190,0	22,1
3.	Қишлоқ хўжалиги ва табиий ресурслар	4	185,2	21,5
4.	Сув таъминоти, санитария ва чикиндиларни бошқариш	2	74,0	8,6
5.	Энергетика	1	70	8,1
6.	Саноат ва савдо	1	50	5,8
7.	Соғлиқни сақлаш, умумий овқатланиш ва ижтимоий ҳимоя	1	40,0	4,7
8.	Молия	1	20,0	2,3
	Жами	19	859,7	100

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) 1974 йилнинг 12 августида ташкил этилиб, 1975 йилдан фаолият кўрсатмоқда. Банкнинг асосий мақсади ислом конференцияси ташкилотига аъзо давлатлар тараққиётига шариат принципларига асосланиб хизмат курсатиш.

Ўзбекистон ИТБ га 2003 йил 2 сентябрда унинг Олма – отада ўтган бошқарув кенгашининг 28 йиғилишида 55 аъзо сифатида қабул қилинган.

ИТБ нинг кредитлари энг паст фоизларда (йиллик 5 – 6 % чунки Куръон сўдхурлик билан шуғулланишни тақиқлайди) бўлиб ундан келган даромад факат харажатларни қоплашни кўзда тутати. Кредитлар 15 – 20 йилга берилиб, 3 – 5 йилдан қайтарила бошланади.

ИТБ нинг Ўзбекистонга ёрдами транспорт коммуникациялари, энергетика, умуман инфратўзилма, таълим, соғлиқни сақлаш, хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес субъектларини тараққий эттиришга қаратилган.

Шу каби минтакавий банклар жумласига 1949 йилда ташкил этилган Америкааро тараққиёт банки, 1964 йилда ташкил этилган Африка тараққиёт банки, 1958 йилда ташкил этилган Европа инвестиция банки ва бошқа банкларни келтириш мумкин.

4. Баъзи давлатларнинг кредит тизими

Қар бир мамлакатнинг кредит тизими марказий ва тижорат банклари, нобанк ва бошқа ташкилотларни ўз ичига олади. Жумладан, Швецарияда Давлат банки 40-га яқин тижорат банки фаолиятини назорат қилади, АҚШда 13 минга яқин тижорат банклари мавжуд. Швецарияда ҳар 10 минг аҳолига биттадан молия муассасаси тўғри олади, Россияда 1995 йил бошига Марказий банк лицензиясига эга бўлган 2486 тижорат банки мавжуд.

Барча мамлакатларда ҳам кредитлаш муносабатларида миқдорнинг кредитга лаёқатлигини баҳолаш муҳим ҳисобланади.

Жумладан, АҚШда миқдорнинг кредитга лаёқатлигини баҳолаш ва кредит хатарини минималлаштириш мақсадида 5 «С» усулидан фойдаланилади. Бу усул миқдор фаолиятини баҳолашнинг қуйидаги мезонларини ўз ичига олади.

1. Миқдорнинг обрўси
2. Туловга лаёқатлиги
3. Капитал миқдори
4. Кредитни таъминланиши

5. Иқтисодий ҳолати ва унинг келажаги

Англия банкларида миқознинг кредитга лаёқатлигини баҳолашда саволлар варағи мавжуд. Ушбу жавоблар банкка кредит бериш қарорини қабул қилишга имкон беради. Саволлар варағида:

1. Кредитни мақсади, қонунийлиги, банк кредит сиёсатига тўғри келиши
2. Кредит сўммасини ҳисоблашдаги аниқлик, тасдиқловчи ҳужжат, сўралган сўммани етарли, кам ёки кўплиги
3. Кредитни қайтарилиши – қачон ва манбаси.
4. Кредитланаётган лойиҳанинг реаллиги – қанчалик зарурлиги, техник иқтисодий асосланганлиги, уни ҳисоб варағи ва баланси баҳоланганлиги.
5. Хатарлар – банк ва компания учун хатарлар манбаларини мужассамланганлиги, уни олдини олиш чоралари
6. Таъминланганлик – таъминлашни мавжудлиги, гаров қиймати, уни суғурталанганлиги ва бошқалар
7. Фойдалилик – шартномада даромадни харажатларни қоплаши.

Кредит беришни ҳал қилишда немис банкларини қуйидаги муоммалар қизиқтиради.

1. Тадбиркорнинг шахсий ҳаракатери – ҳулқи, қилиғи, одати, одиллик даражаси, ёши, oilавий ҳолати, мансаби, хоббиси ва бошқалар

2. Маълумоти – диплом нусхаси, малакаси, иқтисодга қизиқиши, режалаштириш қобилияти, хатарга қўл уруши.

3. Техник билим савияси – махсус билим юрти, тажрибаси, ишга ихтисослашуви.

4. Жисмоний ҳолати – соғлиғи ҳолати, спорт билан шуғулланиши.

5. Мулки – шахсий мулки, кучмас мулкка эгаллик қилиши, даромад манбалари, қарзлари, солиқ мажбуриятлари, oilа аъзоларининг мулкӣ ҳолати, мусобақаларда иштироки.

Ушбу саволарга жавоблар банк бўлимида суҳбат, телефон ёки анкета бериш орқали аниқланиши мумкин.

Немис банкларида миқознинг туловга лаёқатлигини баҳолашда аризанинг «Ойлик даромад ҳисоби» бўлими асосий ўринни эгалайди:

А. Ойлик даромад

1. Солиқдан ташқари маош.
 2. Болалар учун олинадиган нафақалар.
 3. Пенсия
 4. Омонатлар ва қимматли қоғозлар бўйича фоизлар
 5. Бошқа даромадлар
- А. Жами

Б. Ойлик харажати

1. Жўрий харажатлар
 2. Суғурта бадаллари
 3. Олдинги кредит учун тўловлар
 4. Квартира тўловлари
 5. Бошқа харажатлар
- Б. Жами

С. Ихтиёридаги даромад (А-В)

Франция, Бельгия ва Люксембургда миқдор обрўсини баҳолашда кредит скоринг (очко, балл йиғиш) йўлидан ҳам фойдаланилади. Жумладан, Америка иқтисодчиси Д.Дюран томонидан 1940 йиллар бошида ишлаб чиқилган скоринг моделида қуйидаги коэффициентлардан қўлланилади:

1. ёши – 20 дан юқори бўлган ҳар бир йил учун 0,1 балл (максимум 0,3)
2. жинси – аёл – 0,4, эркак – 0
3. яшаш муддати – Ушбу жойда яшаган ҳар бир йили учун 0,042 (максимум 0,42 балл)
4. касби – кичик рискдаги касб учун – 0,55, юқори рискдаги касб учун, 0,16
5. Бандлиги – 0,059 – бир корхонада ишлаган ҳар бир йили учун (максимум 0,59)
- 6-8. молиявий кўрсаткичлари – 0,45-банкдаги маблағлари учун, 0,35 кучмас мулкка эгаллиги учун, 0,19-ҳаёти суғурта полиси учун.

Бу коэффициентларни қўллаш билан Дюран «Яхши» ва «ёмон» миқдор ўртасидаги чегарани 1,25 бал деб олди. 1,25 баллдан юқори балли миқдорлар кредитга лаёқатли деб, ундан камлари кредитга лаёқатсиз деб топилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб турли мамлакатларда кредитга лаёқатликни аниқлашда турлича ёндашувлар бўлишига қарамасдан уларнинг асосий мақсади банк томонидан бериладиган кредитларнинг самарали ишлатилиши ва уларнинг ўз вақтида банкка қайтиб келишини таъминлашдан иборат.

Турли мамлакатларда айрим хусусиятлар нафақат мижознинг кредитга лаёқатлигини аниқлаш бўйича, балки кредит шартномаларини қўллаш бўйича ҳам мавжуд.

Жумладан, Японияда кредит шартномалар тўзиш ва уларни амалга ошириш соҳасида банк юристлари ҳар доим адвокат конторалари билан алоқа қиладилар ва қийин юридик саволларга жавоб топадилар. Банк юристлари банк ходимларини юридик жиҳатдан доимий тарзда ўқитиб турадилар.

АҚШ да энг батафсил кредит шартномаси куйидагиларни ўз ичига олади:

- мижоз ҳақидаги умумий маълумот
- шартноманинг асосий параметрлари, сўмма, муддат ва мақсади
- тасдиқланган шартлар
- инкор этиладиган шартлар
- кредитни тўлаш кафолатлари
- шартнома шартларини бажармаганлик учун жазо чоралари
- тўловга лаёқатсиз ва банкрот деб эълон қилиш мезонлари
- банкка қарзни туламаган тақдирдаги банк ҳуқуқлари

Германияда кредит шартномасининг типик шакли куйидаги кўрсаткичларга эга:

- томонларнинг тўлиқ номи ва манзиллари
- олинган ва олинаётган кредитлар тўғрисида тўлиқ маълумотлар
- янги кредитнинг мақсади
- янги кредитнинг шартлари
- кредит учун ҳисобланган ва ундириладиган фойз сўммаларини ҳисоблаш тартиби
- кредит қайтарилишининг кафолати
- бошқа шартлар
- масъул шахсларнинг муҳрлари билан тасдиқланган имзолар

Германияда банк ва корхона ўртасидаги кредит шартномаси 3 босқичда тўзилади:

- мижоз томонидан кредит шартномаси таркибининг шакллантирилиши
- уни банк томонидан кўриб чиқилиши ва хулоса берилиши
- кредит шартномасини имзолаш

Мавзуни мустақил ўзлаштириш бўйича саволлар:

1. Ташқи иқтисодий муносабатларда кредит қандай ўринга эга?
2. Халқаро кредитнинг қандай турлари мавжуд?
3. Халқаро кредит қандай функцияларни бажаради?
4. Халқаро кредит қандай белгилар бўйича гурухланади?
5. Экспорт ва импорт қандай тартибда кредитланади?
6. Халқаро ва минтақавий молия, валюта-кредит ташкилотларига қандай ташкилотлар киради?
7. Халқаро валюта фонди қачон ташкил бўлган ва унинг асосий мақсади?
8. Халқаро валюта фондининг қандай раҳбар органлари мавжуд?
9. Халқаро валюта фонди кредитлари ва улар қандай хусусиятга эга?
10. Жаҳон банки ва у қандай таркибга эга?
11. Европа тараққиёт ва тикланиш банки қачон ташкил этилган ва унинг асосий мақсади?
12. Европа тараққиёт ва тикланиш банки Ўзбекистон билан қандай кредит муносабатларига эга?
13. Осиё тараққиёт банки ва унинг Ўзбекистонга курсатган кредит ёрдами?
14. Ислон тараққиёт банки ва уни Ўзбекистонга курсатган кредит ёрдами?
15. Баъзи давлатлар кредит тизими қандай хусусиятларга эга?

7 – мавзу: Банклар ва банк тизими

Режа:

1. Банкларнинг моҳияти, келиб чиқиш асослари ва уларни бозор иқтисодиётидаги ўрни.
2. Кредит тизими ва унинг таркибий қисмлари.
3. Банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари.
4. Ўзбекистон Республикаси банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари.

5. Марказий банк ва унинг функциялари. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолиятининг асослари
6. Махсус молия – кредит муассасалари.

Таянч тушунчалар

Банклар ва уларнинг келиб чиқиш асослари. Кредит тизими ва унинг таркиби. Бир ва икки поғонали банк тизими. Банк тизимининг ривожланиш босқичлари. Ўзбекистон Республикасининг банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари. Марказий банк ва унинг функциялари. Марказий банклар вужудга келишининг йўллари. Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки, унинг бош мақсади ва вазифалари. Махсус молия-кредит муассасалари. Ўзбекистон Республикасида сугўрта тизими ва лизинг муносабатлари. Кредит уюшмалари.

Адабиётлар: 1, 3, 12, 13, 23, 24, 47, 57^б

1. Банкларнинг моҳияти, келиб чиқиш асослари ва уларни бозор иқтисодиётидаги ўрни.

Банк деб, пул маблағларини йиғувчи, сақлаб берувчи, кредит-хисоб ва бошқа воситачилик операцияларини бажарувчи муассасаларга айтилади.

Банклар пайдо бўлишининг асоси бўлиб товар-пул муносабатларининг ривожланиши хисобланади. Товар-пул муносабатларининг бўлиши ва уларнинг ривожланиб бориши барча ижтимоий-иқтисодий тизимларда банкларнинг ҳам бўлишини тақозо этади.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган субъектларга ссудалар беришган. Бу ҳол пул алмаштирувчи пулдорларнинг банкирларга айланишига олиб келган.

Банк сўзи италянча «банка» сўзидан олинган бўлиб, «стол», «пуллик стол» деган маънони англатади, чунки ўрта асрларда италиялик пулдорлар ҳамёнларидаги, идишларидаги тангаларни стол устига қўйиб хисоб-китоб қилганлар.

XII асрларда Генуяда пул алмаштирувчиларни «bancheri» деб аталиб, агар пулдорларнинг қайси бири ишончни оқламаса ва ишига маъсулиятсизлик қилса, у ўтирган стол синдириб ташланган ва уни «Bancorotto», яъни банкрот деб аташган. Банклар пайдо бўлишининг бошланғич нуктаси бўлиб XVI асрда Флоренция ва Венецияда ташкил қилинган кичик жиро-банклар ҳисобланади. Кейинчалик бундай банклар Амстердамда (1605), Гамбургда (1618), Миланда, Нюрнбергда, Генуяда вужудга келган. Бу банклар асосан ўз миждозлари – савдогарларга хизмат қилган, улар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб борган.

Англия банк тизими (XVI аср) юзага келган ва ривожланган биринчи давлат ҳисобланади. Англия банкирлари олтинни сақлаб берувчилар ва савдогарлардан келиб чиққан.

Тарихда биринчи юзага келган банк Англия банки ҳисобланади, у 1694 йилда акционер банк сифатида ташкил бўлган. Кейинчалик саноат ривожланиши натижасида банклар бошқа мамлакатларда ҳам ташкил бўлган.

Натурал хужалик муносабатларининг тугаши, савдо-сотик муносабатларининг ривожланиши пуллик ҳисоб-китоблар олиб боришга, кредит тизимини ривожланишига йўл очди.

Ссуда капиталисти асосан ўз бўш маблағини қарзга бериб ссуда фонзи сифатида даромадга эга бўлса, банкирлар асосан четдан жалб қилинган маблағларни кредитга бериб фойдага эга булади. Банклар қорхона, ташкилот, давлат муассасалари, аҳоли бўш пул маблағларини жалб қилиш орқали катта ҳажмдаги маблағни жамлаб уни ҳаракатини бошқаради. Банкларни йириклашуви ва улар фаолиятини такомиллашуви уларни махсус қорхоналар – кредит муассасаларига айланишига олиб келди.

Бозор муносабатлари шароитида банклар иқтисодиётни амарали бошқаришнинг муҳим субъекти ҳисобланади. Банклар бозор муносабатининг бошқа субъектларидан фарқ қилиб пул билан ишловчи, вақтинча бўш турган пул маблағларини йиғувчи, уни унга эҳтиёж сезган субъектларга вақтинча фойдаланишга бериб турувчи ва пул маблағларини самарали ишлатиш асосида ўз фаолиятини олиб боровчи муассаса ҳисобланади.

Банклар бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётни ҳаракатта келтирувчи субъект ҳисобланиб моддий ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва олиб боришда воситачи сифатида капитал айланишининг узлуксизлигини таъминлаб жамиятнинг раванқ топишига,

иктисодиётнинг ривожланишига, жамият аъзолари фаровонлигига замин яратади.

Бозор иктисодиёти шароитида товар-пул муносабатларининг кенг миқёсда ривожланиши банклар олдида янгидан-янги операциялар бажаришга имконият очиб беради.

Шунинг учун ҳам республикамизда бозор иктисодиёти талабларига мос келувчи замонавий банк тизими яратиш зарурияти тугилди. Банк фаолияти унинг маълумотлари маълум даражада сирли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси «Банк сирини тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасига биноан қуйидагилар банк сирини ҳисобланади:

- ўз миқозларининг (вакилларининг) операциялари, ҳисоб варақлари, ва омонатларига доир маълумотлар

- банк ўз миқозига (вакилига) банк хизматлари кўрсатиши муносабати билан мазкур миқоз (вакил) тўғрисида олган маълумотлар

- миқознинг (вакилнинг) банк сейфлари ва биноларида сақлаб турилган мол-мулки, унинг хусусияти ва қиймати ҳақидаги маълумотлар

- миқоз (вакил) топширигига биноан ёки унинг фойдасини кўзлаб амалга оширилган банклараро операциялар ва битимлар тўғрисидаги маълумотлар

- банк сирини ташкил этувчи маълумотларнинг банклар ўртасида муомилада бўлиши натижасида маълум бўлиб қолган бошқа банкнинг миқозига (вакилига) доир маълумотлар.

Банк сирини ташкил этувчи маълумотлар миқознинг (вакилнинг) ўзига, у ваколат берган вакилларга, шунингдек ҳисоб палатасига (уни зиммасидаги вазифага кирса), тергов, прокуратура ва суруштирув органларига (терговчи ва суруштирувчининг асосланган қарорига кура кўзатишга жўнатилган маълумотлар) тақдим этилади.

2. Кредит тизими ва унинг таркибий қисмлари

Кредит тизими деб, кредит муносабатлар мажмуаси ва кредит муносабатларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи кредит ташкилотлар йиғиндисига айтилади. Кредит тизими орқали ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш маблағлари йиғилади ва қорхона, ташкилотлар, аҳоли ва давлатга вақтинча фойдаланишга

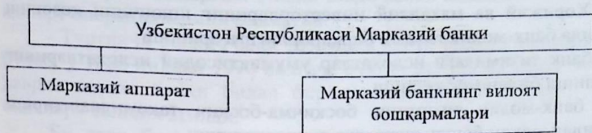
берилади. Кредит тизими маблағларни жалб қилиш ва уларни тақсимлашга қараб бир неча бўғинлардан иборат бўлиши мумкин. Жаҳон амалиётида кредит тизими ташкил этилишига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Марказий банк
2. Тижорат банклари
3. Махсус кредит ташкилотлари (пахтабанк, саноатқурилиш банки, асака банк, алока банк ва бошқалар).
4. Нобанк кредит ташкилотлари (инвестиция компаниялари, сугўрта компаниялари, нафақа ва бошқа жамғармалар)

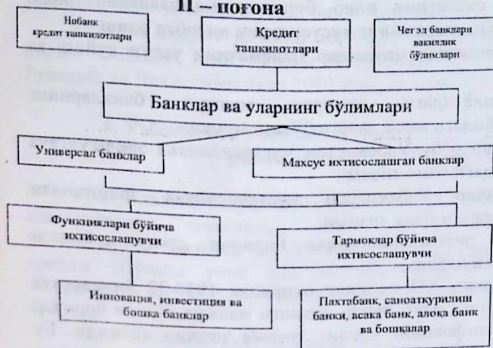
Кредит тизимида асосий ўринни тижорат банклари эгаллайди. Мулк шаклига кўра банклар давлат, акционер, аралаш, қўшма, хусусий банкларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси банк тизими таркиби

I – поғона

II – поғона

Универсал банклар турли хил банк операциялари: депозит, кредит, ҳисоб, фонд, воситачилик ва бошқа операцияларни бажарувчи банк ҳисобланади.

Чет эл банклари вакиллик бўлимлари – банклар ўртасидаги ағъанвий алоқаларни тури бўлиб, халқаро банклар ўртасидаги муносабатлар бўйича бошқа давлатлар банкида очиладиган бўлимларидир.

3. Банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари

Ҳозирги вақтда жаҳонда умум қабул қилинган банк тизими икки поғонали банк тизими бўлиб у марказий банк ва тижорат банклари тармоғини ўз ичига олади.

Банк тизимини бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб қайта ташкил этиш қуйидаги тамойилларга асосланган ҳолда олиб борилади:

- Хорижий ва маҳаллий инвесторларнинг ишончини қозониш мақсадида банк-молия тизими барқарорлигига эришиш
- банк тизимидаги ислохатлар умумиқтисодий ислохатларнинг ўтказилиши билан мос келиши
- банк-молия тизимини босқичма-босқич такомиллаштириш йўли билан жаҳон банки тизимига яқинлаштириш
- пул-кредит сиёсатини олиб боришда мамлакатнинг ички эҳтиёжини ва унинг иқтисодининг хусусиятини ҳисобга олиш
- банклар фаолиятида мижозлар манфаатини устун қуйиш ва бошқалар.

Жаҳон амалиётидаги ҳозирги мавжуд банкларнинг ривожланишини қуйидаги икки даврга бўлиш мумкин:

1. Биринчи давр – бу Ўзбекистон мустақилликка эришгунгача бўлган даврдаги банк тизими
2. Иккинчи давр Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги даврдаги банк тизими.

Банк тизими ривожланишининг биринчи даври қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- Биринчи босқич XIX-асрнинг охиридан 1930-32 йилларгача бўлган даврни ўз ичига олиб бунда олдинги мавжуд бўлган банклар заминида собиқ иттифокнинг кредит тизими ташкил қилинди. Бу даврда шу вақтдаги иқтисодиётнинг ривожланишига мос келувчи тармок банклари, ўлка банклари, тижорат банклари, махсус банклар, давлат банклари каби банклар фаолият кўрсатган.

- Иккинчи босқич 1932 йилдан 1959 йилларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда банклар корхоналарни вексел орқали кредитлашдан (эгри кредитлаш) тўғридан-тўғри кредитлашга ўтди. Бунда банклар халқ хўжалиги соҳалари бўйича ташкил қилинди ва улар шу соҳаларга муддатли кредитлаш ва молиялаштириш билан шугулланган. Давлат банки асосан қисқа муддатли кредитлашни олиб борган.

- Учинчи босқич 1959 йилдан 1988 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бунда мавжуд тармок банклари қайта ташкил қилиниб мамлакатдаги барча кредит муносабатларни олиб бориш мақсадида учта йирик банк - Давлат банки, қурилиш банки, ташқи савдо банки ташкил қилинди. Давлат банки халқ хўжалигининг барча соҳаларига

(қишлоқ хўжалигига ўзоқ муддатли кредит ҳам) қисқа муддатли кредит берган. Қурилиш банки капитал қуйилмалар билан боғлиқ операцияларни бажарган. Ташки савдо банки мамлакатнинг экспорт-импорт операцияларини бажарган.

- Туртинчи босқич банк тизимини қайта ташкил қилиш босқичи бўлиб, у 1988 йилдан 1990 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда давлат банки билан бир қаторда кўплаб махсус тармок банклари ташкил этилди.

Бу давр бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб икки поғонали банк тизимига ўтиш билан ҳам боғлиқ.

Халқаро амалиётда икки поғонали банк тизими Венгрияда 1987 йилда, СССРда 1988 йилдан, Польшада 1989 йилдан, Болгария, Руминия ва Чехославакияда 1990 йилдан жорий этилган.

4. Ўзбекистон Республикасининг банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари

Республикамиз мустақиллигининг эълон қилиниши бутун дунё мамлакатлари томонидан тан олинган бозор иқтисодиёти дастакларини бизнинг республикамизга ҳам кириб келишига замин яратди. Шунинг учун ҳам республикамизда бозор иқтисодиёти талабларига мос келувчи замонавий банк тизимини яратиш зарурияти туғилди.

Банк тизимини қайта қуриш:

- икки поғонали банк тизимини вужудга келтириш. Марказий имиссион банк ва бевосита хўжалик субъектларига хизмат кўрсатувчи ихтисослашган давлат банклари;

- ихтисослаштирилган банкларни тўлалигича хўжалик ҳисобига ва ўз-ўзини молиялашга утказиш;

- иқтисодий тизим доирасида юридик ва жисмоний шахслар билан бўладиган кредит муносабатлари, услублари ва шаклларини такомиллаштириш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич йўлини танлагани боис банк тизими тараққиёти ҳам қуйидаги босқичларга эга:

- Биринчи босқич миллий валютани муомилага киритиш учун асос яратилган ва икки поғонали банк тизимининг пойдевори қурилган 1991 йилдан 1994 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда мамлакатимизнинг мустақил банк тизимини яратиш бўйича

олиб бориладиган тадбирлар 1991 йил 15 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни асосида амалга оширилди. Ушбу қонун асосида собиқ СССР давлат банкининг республика муассаси асосида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўзилди (1992 йил сентябрь) ва унга республикада пул муомиласини тартибга солиш, тижорат банклари тизимини вужудга келтириш ва тулов тизимини ташкил этиш вазифалари юклатилди.

Ушбу даврда ташкил этилган махсус ихтисослашган банклар жумласига саноат қурилиш банки, коммунал қурилиш ва социал тараққиёт банки, агросаноат банки, ташқи иқтисодий фаолият банки, жамғарма банки ва бошқа банкларни киритиш мумкин.

Ўзбекистонда банк тизимини ташкил қилишнинг иккинчи босқичи миллий валюта муомилага киритилган (1994 йил 1 июль) ва икки поғонали банк тизимининг ҳуқуқий асослари яратилган 1994-1996 йилларни ўз ичига олади.

1994 йил 18 мартдаги Вазирлар Маҳкамасининг «Банк тизимини такомиллаштириш ва пул-кредит муносабатларини барқарорлаштириш бўйича чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори, 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги ва 1996 йил 25 апрелда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши банк тизимини жаҳон андозаларига яқинлаштириш соҳасидаги мустаҳкам қонуний пойдевор яратди.

Ушбу босқичнинг хусусиятларидан бири 1995 йилдан бошлаб Ўзбекистонда махсус нобанк кредит ташкилотлари (инвестиция компаниялари, сугўрта компаниялари ва бошқалар) ташкил қилина бошланди.

Ўзбекистон банк тизимини шакллантиришнинг учинчи босқичи 1997-2000 йилларни ўз ичига олиб у босқичнинг асосий хусусияти банкларни хусусийлаштириш ва акциядор – тижорат банкларида бошқарувнинг сифатини ошириш, банклар фаолиятида назоратни кўчайтиришдан иборат.

Бу босқичда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий тижорат банклари ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1997 йил 24 апрель), «Акциядорлик-тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (1998 йил 2 октябрь), «Банк тизимини янада

эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлари тўғрисида»ги (2000 йил 21 март) фармонлари муҳим аҳамиятга эга.

Шу каби 1999 йил 15 январда Ўзбекистон Республикасининг «Банк тизимини ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида» ги, 2000 йил 24 мартдаги «Банк тизимини ислоҳ қилишга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида» ги қарорлари қабул қилинди.

Банк тизимига чет эл сармояси кенг жалб қилина бошланди ва 2006 йилнинг бошига 5 та банк чет эл капитали иштирокида фаолият курсатмоқда. Булардан ташқари халқ хўжалигига 3 та банк давлат мулки асосида. 12 та акциядор-тижорат ва 9 та хусусий банк хизмат кўрсатмоқда.

Шу босқичда банк тизимини ислоҳ қилиш республика комиссияси тўзилди, мижозларга хизмат курсатиш сифати оширилди, кичик ва ўрта бизнесни янада ривожлантиришга, ички назорат таъсирчанлигини оширишга эътибор қаратилди.

Банк тизими ривожланишининг тўртинчи босқичи 2001 йилдан бошланди ва унинг асосий хусусиятлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Банклар фаолиятини янада ривожлантириш асосида аҳолининг банк тизимига бўлган ишончи мустаҳкамланди. Агар 2004 йилни бошига тижорат банклар капитали 791 млрд сўмдан 2005 йилни бошига 824,1 млрд. сўмга, яъни 104,2% га ошган бўлса, шу даврда аҳолининг банклардаги пул жамғармалари (янги омонат турлари, юкори фоизлар ва бошқалар ҳисобига) 244,7 млрд. сўмдан 322,6 млрд. сўмга ёки 131,8 фоизга ошди, 2005 йилни бошига эса банклардаги аҳоли жамғармалари 450 млрд. сўмга етди.

2. Тижорат банкларининг хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес субъектларига кўрсатган ёрдами ортди. Маълумки, кичик тадбиркорлик субъектларининг сони йил сайин ошиб бормоқда ва уларни сони 1.01.2004 йилга 235,4 минг тани ташкил этади. 2005 йилда кичик бизнес субъектларига берилган кредит 419,9 млрд. сўмни ташкил этиб шундан 287,4 млрд. ўзок муддатли кредитни ташкил этади. Кичик бизнес субъектларининг ЯИМдаги улуши 2005 йилда 38 фоизни ташкил этди, 2006 йилни режасига кўра уни 41 фоизга етиши мулжалланган.

3. Валюта муносабатларини эркинлаштириш бўйича ишлар жадаллаштирилди. Бу босқичда миллий валютани эркин айирбошлаш ишлари босқичма-босқич амалга оширилди ва 2003 йил 15 октябридан бошлаб жорий халқаро операциялар бўйича сўмнинг эркин алмаштирилиши жорий этилди.

Валюта муносабатларини такомиллашуви муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2003 йил 11 декабридаги 557 сон қарори билан «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонунига ўзгартиришлар киритилди.

Шу асосда республикамизда банк тизимини тараққий этиши ва такомиллашуви давом этмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори муҳим аҳамиятга эга.

5. Марказий банк ва унинг функциялари. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолиятининг асослари

Марказий банк — кредит тизимининг бош банки бўлиб, мамлакатда пул-кредит сиёсатини, эмиссия жараёнларини олиб боради.

Биринчи марказий банклар бундан қарийиб уч юз йил олдин тижорат банкларининг ривожланиши натижасида вужудга келган. Булар 1668 йилда ташкил бўлган Швед Рикс Жиро банки, 1694 йилда ташкил килинган Англия банкларидир.

Европа мамлакатларида Марказий банклар анча кечроқ, асосан XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фаолият кўрсата бошлаган. АҚШда Марказий банк функциясини 12 федерал резерв банкидан тибрат федерал резерв тизими бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 1992 йилнинг сентябрь ойидан собиқ СССР давлат банкнинг Республика бўлими заминида пайдо бўлган.

Жахон амалиётида Марказий банклар вужудга келишининг икки асосий йули мавжуд:

Биринчи йул — ўзоқ давр мобайнида тижорат банкларининг ривожланиши натижасида уларни Марказий банкка айланиши. Шу ҳолат 1844 йилда Англияда, 1848 йилда Францияда, 1874 йил

Испанияда, 1875 йилда Германияда (Рейхсбанк), 1893 йилда Италия Марказий банклари ташкил бўлиши билан боғлиқ.

Иккинчи йўл – бир йўла Марказий банк – эмиссион марказ сифатида ташкил қилинган банклар. Бундай банкларга АҚШнинг федерал банклари, 1913 йилдан ташкил этила бошланган Лотин Америкаси мамлакатлари банклари, Австрия Марказий банки ва бошқаларни киритиш мумкин.

Марказий банк иқтисодийни бошқаришда ва банк тизимини назорат қилишда муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам унинг фаолияти унинг Уставига нисбатан юқори кучга эга бўлган қонун билан тартибга солинади. Марказий банк алоҳида статусга эга бўлгани ҳолда бутун банк тизимини, давлат органларини назорат қилиб унинг фаолияти, вазифалари ва юклатилган мажбуриятлар уни тижорат фаолияти чегарасидан чиқади.

Республикамизда Марказий банк тўғрисидаги қонун 1995 йилни 21 декабрда қабул қилиниб 2002 йилда унга айрим ўзгартиришлар киритилган.

Қонуннинг 3-моддасига кура Марказий банкнинг бош мақсади миллий валютани барқарорлигини таъминлаш ҳисобланади. Валюта барқарорлиги тушунчаси пул массаси барқарорлигини, баҳо ва миллий валюта алмашув курсини барқарорлигини англатади.

Қонуннинг 6-моддаси Марказий банкнинг мустақил эканлигига бағишланиб у қуйидагиларда кўринади:

- Марказий банк ҳукуматнинг иқтисодий сиёсати чегарасида фаолият кўрсатади. Марказий банк ҳукумат сиёсатидан ўтиб ўзининг алоҳида сиёсатини юргизмайди.

- Марказий банкнинг мустақиллиги унга юклатилган вазифалар чегарасида амалга ошади. Бу мамлакатдаги пул-кредит сиёсатини белгилашда, кредитлар бўйича фоиз ставкаларини белгилашда, банк ликвидлиги нисбати, алмашув курсларини белгилаш билан боғлиқ бошқа ишларда кўринади.

Марказий банк ўзига юклатилган вазифаларни бажарилишини таъминлаш учун тегишли таркибни ташкил этади. Қонуннинг 8-моддасига биноан Марказий банк Қорақалпоғистон Республикасининг пойтахти, вилоят марказлари ва Тошкент шаҳрида Бош бошқарма ва хизмат бўлимларига эга.

Қонуннинг 15-моддасига биноан Марказий банкнинг Олий Органи бўлиб банк Правлениеси ҳисобланади. Банк Правлениеси 11 кишидан иборат бўлиб унинг таркибига Марказий банк раиси, унинг

муовинлари ва банк асосий бўлимлари бошлиқлари киради. Банк Правлениясининг раиси бўлиб Марказий банк Раиси ҳисобланади. Правлениа аъзолари Марказий банк раиси тавсиясига биноан Олий Мажлис кенгаши томонидан тасдиқланади.

Қонуннинг 5-моддасига кура Марказий банк ўз фаолияти натижалари бўйича Республика Олий Мажлисига бўйсунди.

Олий Мажлис:

- Республика Президентининг тавсиясига биноан Марказий банк раисини тайинлайди ва вазифасидан бўшатади.

- Йиллик ҳисобат ва аудитор ҳулосасини кўриб чиқади.

Қонуннинг 44-моддасига биноан Марказий банк куйидаги функцияларни бажаради:

1. Банкноталар (нақд пуллар) эмиссияси Марказий банкнинг қадимги ва муҳим функциясидир. Қонуннинг 38-моддасига кўра муомилага нақд пулларни чиқариш ва ундан олиш фақат Марказий банк томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 6 апрелдаги «Пул массаси ошишини чегаралаш ва молиявий интизомни таъминлаш жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони нақд пулларни банкка ўз вақтида қайтишини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Республикамизда муомилада нақд пул муомиласини чегаралаш мақсадида пластик карточкалардан кенг фойдаланиш ва бошқа чоралари кўришмоқда.

2. Тижорат банклари касса резервларини тўплаш ва сақлаш. Қонуннинг 28-моддасида бу ҳолат ўз аксини топган бўлиб минимал захира бу тижорат банклари ресурсларининг Марказий банкда қўланиши зарур бўлган қисмидир. Мажбурий резерв миқдори тижорат банкининг йиғилган ресурсларига нисбатан фоизда белгиланади. Минимал захира жамғарма турига, унинг ҳажмига, банкнинг жойлашган ўрнига боғлиқ бўлган ҳолда турли мамлакатларда турлича. Жумладан, Японияда минимал резервлар ставкаси 2,5%, АҚШ да 12%, Германияда 12,1%, Португалияда 17%, Ўзбекистонда 2005 йилдан 15%. Марказий банк бундан пул муомиласини мувофиқлаштиришда фойдаланади.

3. Олтин-валюта захираларини сақлаш. Бу мамлакат тўлов баланси дефицитини қоплаш ва миллий валюта курсини барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Республикамизда 2005 йилда олтин-валюта захиралари 35%га ошиб, ташқи савдо ижобий қолдиғи 1,317 млрд. АҚШ доллариға етди

ва олтин-валюта захираларимиз республикамизнинг 8 ойлик импортини қоплашга етади.

4. Тижорат банкларини кредитлаш. Кредит муассасалари депозитларини марказлашуви кредит операцияларини кенгайтириш учун база хисобланади. 2005 йилда банklar томонидан иктисодиётнинг реал секторига миллий валютада берилган кредитлар 3876 млрд. сўмни ташкил этди, унинг 81% и узоқ муддатли кредитни ташкил этади.

5. Давлат банки сифатида ҳукумат учун кредит бериш ва хисоб-китоб операцияларини бажариш. Бу марказий банкда ҳукумат ташкилотлари ва муассасаларининг ҳисобларини юритилишида, шу ҳисоблар орқали қимматли қозғолар, узоқ ва қисқа муддатли кредитлар, давлат облигацияларини сотиб олиш, чет эл валютаси бўйича ва бошқа операцияларни амалга оширилиши билан боғлиқ. Марказий банк ҳукуматининг фискал (ҳазина) вакили вазифасига мувофиқ ҳукумат органлари хисоб-варақларини юритар экан (47 модда), ҳукуматнинг молия операцияларини амалга оширишда кумаклашади, бюджет киримлари ва чиқимлари юзасидан маслаҳатлар беради.

6. Хисоб-китоб ва алмашув операцияларини амалга ошириш. Қонуннинг 40,43 моддаларига биноан Марказий банк миллий валютани чет эл валютасига нисбатан курсини белгилайди, уни алмаштириш лимитини белгилайди, республика ҳудуди ва ундан ташқарида валюта операцияларини амалга оширади.

7. Пул-кредит сиёсати. Пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади миллий валюта барқарорлигини таъминлаш, валюта курси ва фойз ставкаларини оқилона ўрнатиш асосида инфляция суръатларини камайтириш, кредитдан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш ва иктисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлашдан иборат.

Пул-кредит сиёсати давлатнинг иктисодий бошқариш сиёсатининг бир қисми бўлиб муомиладаги пул массаси, кредит ҳажми, фойз ставкалари даражаси ва бошқа пул муомиласи курсаткичларини ўзгартириши билан ишлаб чиқариш ҳажмини ўсиши ва пасайишига мослаб пул таъминотини йўлга қуяди.

Жумладан, Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати 2006 йилга қуйидагича белгиланган:

1. Истеъмол нархлар индексининг йиллик даражаси 6,8% дан ошмаслиги.

2. ЯИМ ни реал ўсиши 7,2%, унинг дефлятори 12%ни ташкил этиши.

3. Бюджет тақчиллиги ЯИМнинг 1,5% дан ошмаслиги.
4. Соф ташқи савдо айланмасини ижобий сальдоси 1445 млн. АҚШ доллари ҳажмида бўлиши.
5. Банклардаги аҳоли жамғармаларининг қолдиги 449,5 млрд.сўмга етиши ва бошқалар.

8. Назорат функцияси. Бу функцияга қонуннинг VIII-боби 50-54 моддалари бағишланган бўлиб, уларда тижорат банклари фаолиятининг назорати ва уларни Марказий банк билан ўзаро муносабатлари акс этган.

Умуман тижорат банклар фаолияти назорати қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

1. Давлат назорати – банк тизимидаги қонунчилик асосида, чунки ҳамма банклар, шу жумладан Марказий банк ҳам қонун асосида фаолият кўрсатади.
2. Юқори ташкилот назорати, яъни Марказий банк томонидан.
3. Мустақил ташкилот томонидан – аудиторлик ташкилоти ва бошқалар.

6. Махсус молия-кредит муассасалари

Махсус молия-кредит муассасаларига суғурта компаниялари, лизинг ва факторинг бўйича махсус молия муассасалари, кредит уюшмалари, жамғарма банклари ва бошқа турдаги молия-кредит муассасалари киради.

Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги 2002 йил, 5 апрель) қонуннинг 3 моддасига биноан «Суғурта деганда юридик ёки жисмоний шахслар тулайдиган Суғурта мукофатларидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (Суғурта ходисаси) юз берганда ушбу шахсларга Суғурта шартномасига мувофиқ Суғурта товонини (Суғурта пулини) тўлаш йўли билан уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тушунилади.

Суғурта фаолияти деганда Суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг Суғуртани амалга ошириш билан боғлиқ фаолияти тушунилади.

Жаҳон амалиёти шуни кўрсатадики Суғурта корхона ва аҳоли маблағларини марказлаштириш ва уларни хўжалик оборотига жалб этишнинг самарали инструменти ҳисобланади.

Ўзбекистонда Суғурта ишини шаклланиши икки йўналишда, яъни Госстрах тизимини такомиллашуви ва бозор иқтисодиёти

талабларидан келиб чиқиб янги Суғурта компанияларини ташкил этиш йўлидан борди. Республикада 1993 йилда «Суғурта тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. 1994 йилдан «Ўзбекинвест» миллий компанияси ташкил этилди, хусусийлашгириш ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича «Мадад» Суғурта агентлиги тўзилди. Чет эл инвестицияларини сиёсий ва тижорат хатарларидан химоялаш бўйича ўзбек-америка «UZ-AIG» компанияси тўзилди.

1997 йилдан мамлакатда давлат Суғурта тизимида ислохотларга киришилди. Бунда Ўзбекистон республикаси молия вазирлиги қошидаги Суғурта давлат бош бошқармаси заминида «ЎзагроСуғурта» давлат акционер Суғурта компанияси тўзилди. Шу йилнинг ўзида «Кафолат» ва ЎзагроСуғуртага Госстрах нинг шаҳарлардаги барча мажбуриятлари берилди.

1997 йилнинг февралда «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий компаниясига айлантирилди (экспорт шартномалари ва тижорат банклари кредитларини Суғурталаш бўйича).

Кейинрок «ЎзагроСуғурта» қишлоқ хўжалигини Суғурталаш билан, «Кафолат» - шаҳар жойидагиларни Суғурталаш билан шуғулланган.

Хозир республикада 21 Суғурта ташкилоти мавжуд бўлиб, уларнинг 9 таси акционер жамиятлари ҳисобланади. 4 тасида давлат мулки мавжуд. Умуман Ўзбекистонда тўзилаётган Суғурта компанияларининг муассислари бўлиб банklar ва бошқа Суғурта компаниялари ҳисобланади. Банklar 75% Суғурта ташкилотлари муассислари таркибига, 25% Суғурта компаниялари муассислари таркибига чет эл инвесторлари ҳисобланади.

«Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасига биноан Суғурта қуйидаги соҳаларга бўлинади:

- Ҳаётни Суғурта қилиш (жисмоний шахсларнинг ҳаёти соғлиги, меҳнат қобилияти ва пул таъминоти билан боғлиқ манфаатларни Суғурта қилиш. Бунда шартнома бўйича Суғуртанинг энг кам муддати бир йилни ташкил этади).

- Умумий Суғурта (шахсий, мулкӣ Суғурта, жавобгарликни Суғурта қилиш, ҳамда ҳаётни Суғурта қилиш соҳасига тааллуқли бўлмаган бошқа Суғурта турлари).

Ўзбекистон Республикаси Суғурта ташкилотларини жами устав капиталли 2004 йилнинг бошига 10,3 млрд. сўмни ташкил этади ёки 1997 йилдагидан 2,3 баробар кўп.

Хозирги қонунчиликка кўра республикада Суғурта фаолияти давлат назоратини Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги қошидаги Суғурта назорати давлат инспекцияси олиб боради. Унинг фаолияти 1999 йил февралидан бошланган.

Республикамызда Суғурта бозорининг ривожланишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- аҳолининг паст Суғурта маданияти (ишончнинг камлиги, ахборотнинг камлиги)

- кўпчилик аҳолининг Суғурта маҳсулотларини сотиб олиш учун пулининг йўқлиги.

Шахсий Суғуртанинг ривожланишига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- соғлиқни сақлаш тизимини тараққий этмаганлиги, хизматлар баҳосини юқорилиги;

- шахсий Суғуртага пул қўйишни рағбатлантирилмаслиги.

Ўзимизда ҳали айрим Суғурта маҳсулотларига ўтилган эмас. Жумладан, Японияда аёллар уйда, кўчада ёки транспортда таъқиб қилинганида Суғурта асосида етказилган маънавий зарарни қоплаш мумкин.

Буюк Британияда бой эркақлар Суғурта компанияларига бўлажак хотинларидан Суғурта қилишни сўраб мурожаат қилишмоқда, қайсилар никоҳдан кейин севимли хотиндан уни счётидаги пул билан, мулки билан қизикадиган ёмон аёлга айланиши мумкин.

Буюк Британия фуқароси 26 ёшли Николь Джоунс чиройли бўлмайд қилишдан ўзини Суғурта қилдирган. Бу шартномани у ўзининг Эри Симонни туғилган кунига тақдим этган. Буни учун аёл Суғурта компаниясига йилига 200 фунт тўлайди. Аёлдаги ўзгаришларни 10 курувчидан иборат комиссия аниқлайди, чунки унинг эри ҳам курувчи.

Америкалик рокон-роль қўшиқчиси Тина Теркер маълум сўммага барча тана қисмларини – овозини 3,2 млн. \$ га, оёғини 3 млн. \$ га, курагини 790 млн. \$ га ва барча аъзоларини 8 млн. \$ га Суғурта қилдирган.

Умуман Ўзбекистонда ҳам талабдан келиб чиқиб Суғурта маҳсулотлари турини янада ривожлантириш лозим.

Кредит кооперативлари ўзаро ёрдамнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида дастлаб Германияда XIX асрнинг иккинчи ярмида қишлоқ хўжалик ва кредит кооперативлари шаклида ташкил топган.

XX аср бошида Европа кредит кооперативлари АҚШ, Канадада тараққий этиб, Жанубий Америка давлатларида тараққий эта бошлади.

Ўзбекистонда бунга биринчи қадамлардан бири бўлиб 2002 йил 4 апрелда «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши ҳисобланади.

Қонун 30 моддадан иборат бўлиб унинг 3-моддасига кўра – «Юридик ва жисмоний шахслар томонидан кредитлар бериш мақсадида ихтиёрий тенг ҳуқуқли аъзолик асосида тўзиладиган кредит ташкилоти кредит уюшмаси деб эътироф этилади».

Кредит уюшмаларини давлат рўйхатидан ўтказиш уларга лицензия бериш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан амалга оширилади.

Қонуннинг 7-моддасига биноан кредит уюшмаси аъзоларининг сони 50 тадан кам бўлиши мумкин эмас. Кредит уюшмасининг устави унинг таъсис ҳужжатиدير. Кредит уюшмаси аъзолари пай бадалларининг умумий сўммаси устав фонди ҳисобланади. Устав фонди фақат пул маблағларидан шакллантирилади ва унинг энг кам миқдори Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланади.

Кредит уюшмасининг юқори бошқарув органи бўлиб уюшма аъзоларининг умумий йиғилиши ҳисобланади.

Кредит уюшмаси кредит уюшмаси аъзоларининг умумий йиғилиши қарорига кўра, ихтиёрий равишда, лицензия бекор қилинганда ва уюшма банкрот деб эълон қилинганда (28-модда) тугатилади.

Кредит уюшмаларининг тижорат банкларида асосий фарқи катта фойда олиш эмас, балки ўз аъзоларининг бизнесини ривожлантиришга паст фоизда кредит-молия ёрдами кўрсатиш. Унинг кредитларидан фойдаланишни расмийлаштириш оддий тушунарли ҳисобланади.

Ўзбекистонда 2005 йилнинг охирида 23 та кредит уюшмалари мавжуд бўлиб улар жумласига Хазина ва Шердор (Самарқанд), Ишонч (Жиззах), Ласточка (Навоий), Марвел ва Таянч (Наманган), Бухоро тадбиркори ва Умид (Бухоро), Мададкор (Андижон), Барака ва Тараққиёт (Тошкент вилояти) ва бошқаларни киритиш мумкин.

Самарқанднинг «Шердор» кредит уюшмаси Ўзбекистондаги биринчи кредит уюшмаси ҳисобланади. Ушбу кредит уюшмаси 2002 йилда тўзилган бўлиб уни 4300 аъзоси мавжуд.

Кредит уюшмаларининг асосий мақсади одамлар ўз фаолиятини ривожлантириб ўз фаровонлигини оширишни ўзлаштирсин. Бу борада халқда «Агар оч қолганга балиқ совға қилсанг яхши иш қилган бўласан, агар сен уни балиқ тутишга ўргатсанг икки баробар кўп иш қилган бўласан» деган ибора мавжуд.

Шу жиҳатдан кредит уюшмалари кичик тадбиркорликни тараққий эттиришда муҳим аҳамиятга эга.

Шунинг учун ҳам кредит уюшмалари бутун дунё бўйлаб ривожланишга эга. Бу кредит уюшмаларининг жаҳон ташкилоти (Восси) ни мавжудлиги бўлиши ҳам аҳамиятли. Бу ташкилот 30 йиллар олдин тўзилган бўлиб унга 90 мамлакатдаги 32 минг дан (112 млн. аъзоси билан) ортиқ кредит уюшмалари киради. Уни кредит уюшмаларининг ривожлантириш бўйича бир лойиҳаси Ўзбекистонда ҳам амалга оширилмоқда.

2003 йилни сентябрида Бешкек шаҳрида ушбу халқаро кредит уюшмаси бошчилигида «Марказий Осиёда барқарор кредит уюшмаларини тўзиш тўғрисида» биринчи халқаро конференция ўтказилди.

Қар йилни 20 октябрида халқаро кредит уюшмалари куни утказилади. Бу кун 1948 йилдан бери нишонланади. Қозир ушбу халқаро ташкилотга (Восси) 96 мамлакат аъзо.

Ўзбекистонда 2005 йилнинг сентябрига кредит уюшмаларининг жисмоний ва юридик шахслардан аъзолар 27 000 ни ташкил этади.

Ўзбекистон кредит уюшмаларининг активлари 6,5 млрд. сўмни, кредит портфели 5,8 млрд. сўмни, депозит ва пай бадаллари 5,8 млрд. сўмни ташкил этади.

2005 йилнинг июнида Ўзбекистонда кредит уюшмалари ассоциацияси тўзилди.

Республикамызда кредит уюшмалари тўғрисидаги қонунга Олий Мажлис томонидан 2006 йилнинг 24 январида айрим ўзгартиришлар киритилди.

Лизинг инглизча ижара маъносини билдиради. Эрамиздан олдинги тўртинчи асрда яшаган грек файласуфи Аристотель – «Бойлик мулкка эғалик қилишда эмас, балки ундан самарали фойдаланишдадир», - деган шу фикр билан олим лизинг ғоясига асос солган.

Мулк-тушунчасида мулкка эғалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳукуки тушунчалари мавжуд. Кейинги вақтларда мулкдан фойдаланишнинг янги шакли ижара муносабатлари, кейинчалик эса

уни такомиллашган махсус тури молиявий ижара – лизинг вужудга келди.

Тарих маълумотларига кўра лизинг эрамиздан олдинги 2000 йилларда Шумер давлатида мавжуд бўлган, Венецияда ривожланган.

Уни ривожланган босқичи XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг дастлабки йилларига тўғри келади. Австриялик олим В.Хайор 1877 йилда ўзининг «Европада қандай қилиб бизнес қилиш керак» номли китобида «Белл» телефон компаниясида ўзи ишлаб чиқарган телефон аппаратларини ижарага берганлиги ва шу орқали катта фойда кўрганлиги тўғрисида гап юритади. Бунда истёмолчилар нафақат телефон аппаратида фойдаланиш ҳуқуқини, балки келишилган туловларни бажарганларидан сўнг унинг эгаси бўлиш ҳуқуқини ҳам кулга киритишган.

Буюк Британияда XX аср бошларида кончилар темир йўл вагонларини аввал ижарага олиб кейин сотиб олишган.

Бугунги замонавий лизинг (молиявий ижара) XX асрни 50 йилларида АҚШ да шаклланиб такомиллашди. Воситачи сифатидаги биринчи лизинг компанияси 1952 йилда Сан-Франциско шаҳрида ишбилармон Генри Шонфельд томонидан асосланган «United States leasing corporation» дунёга келди.

АҚШдаги лизинг бўйича шов-шувлар Германия, Италия ва Францияда давом этди. Жаҳон банки таркибида халқаро лизинг муносабатларини тартибга солиш бўйича Халқаро Молия корпорацияси (ХМК) иш бошлади.

Бугунги кунда ХМК 50 мамлакатнинг 96 лизинг компаниялари фаолиятини молиялаштирган, 40 мамлакатнинг 120 дан ортиқ лизинг соҳасидаги инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда техник ёрдам кўрсатган ҳамда 25 мамлакатдаги лизинг компанияларининг муассиси ҳисобланади.

1995 йилда Ўзбекистонда ташкил этилган дастлабки «Ўзбеклизинг интернейшнл АЖ» нинг таъсисчиларидан бири ҳам ХМК ҳисобланади.

Ўзбекистонда биринчи халқаро лизинг операцияси 1993 йилда ташқи иқтисодий фаолият банки томонидан «Ўзбекистон ҳаво йўллари»га чет эл компанияларидан самолётлар харид қилинган.

Республикамызда лизинг операцияларининг ривожланиши, 1999 йилни 14 апрелида қабул қилинган ва 2002 йил 13 декабрида тегишли ўзгартиришлар киритилган «Лизинг тўғрисида»ги қонунни қабул қилиши билан боғлиқ.

Юқоридагиларга асосан лизинг — бу мулккий муносабатлар мажмуи бўлиб бунда бир тараф (лизинг берувчи) бошқа бир тарафнинг (лизинг олувчининг топшириғига биноан учинчи тараф (мол етказиб берувчи) дан лизинг шартномасига мувофиқ лизинг объекти бўлган мулкни ўз мулки қилиб сотиб олиб уни тўлаш асосида лизинг шартномасида белгиланган шартлар билан вақтинчалик фойдаланиш ва эгалик қилиш учун лизинг олувчига беради.

Лизинг муносабатларининг асосий хужжати бўлиб шартнома ҳисобланиб у қуйидаги қисмлардан иборат:

1. Шартноманинг моҳияти ва мақсади
2. Техникани олиб кетиш тартиби
3. Техниканинг қиймати
4. У бўйича тўловлар
5. Тўловлар тартиби
6. Техникани етказиб бериш
7. Бўнак тўловларини тўлаш
8. Лизинг тўловларини тўлаш
9. Томонлар ҳуқуқ ва мажбуриятлари
10. Фойдаланиш шартлари
11. Томонларнинг жавобгарликлари
12. Низоларни ҳал қилиш
13. Амал қилиш муддати
14. Бошқа шартлар
15. Томонларнинг реквизи́тлари

Лизинг объекти бўлиб истёсмол қилинмайдиган ва қонунчилик билан тақиқланмаган тадбиркорлик фаолиятида қулланиладиган ҳар қандай буюмлар, барча мулк мажмуалари, шу жумладан ер участкалари ва бошқа табиат объектлари, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари ҳамда бошқа кучар ва кучмас мулклар ҳисобланади.

Молиявий лизингнинг моҳияти мулк қийматини бўлиб-бўлиб тўлаш асосида сотиб олишни ифодалайди ва товар кредити шаклига эга бўлади. Бунга лизинг муддати давомида лизинг берувчининг барча харажатларини тўлиқ коплашга старли бўлган ва унга фойда келтиришни таъминлайдиган лизинг тўловлари йиғиндисини кўзда тутати.

Лизинг тўлови лизинг объекти қийматини, мулкни Сугурталаш харажатларини ва кредит учун лизинг (фоиз) ставкасини ўз ичига олган сўммани ташкил этади.

Республикамиз қишлоқ хўжалигида лизинг муносабатларининг ривожланишида 1999 йил 30 октябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан «Қишлоқ хўжаликмашлизинг акциядорлик лизинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида»ги ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 2 ноябрдаги «Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминлаш чоратadbирлари тўғрисида» ги қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 28 августдаги «Лизинг тизими тараққиётини янада ривожлантириш чоралари тўғрисида»ги фармони муҳим аҳамиятга эга.

Юқоридаги Президент фармонига кўра иқтисодиёт тармоқлари, айниқса кичик ва ўрта бизнес субъектларини замонавий технологик ускуналар билан таъминлаш мақсадида 2002 йилнинг 1 сентябридан бошлаб:

1. Лизинг тўловлари қўшилган қиймат солиғидан озод этилади. Четдан лизингга бериш учун республика ҳудудига келтириладиган технологик ускуналар божхона тўлови ва қўшилган қиймат солиғидан озод этилади.
2. Лизинг олувчи – хўжалик субъектлари лизингга берилган мулк бўйича лизинг шартномаси даврида мулк солиғидан озод этилади. Лизингга берувчининг ялпи даромадидан лизингга бериш учун олинган мулк бўйича кредит тўлови бўйича фоизлар ва бошқа тўловлар чиқарилади.

Умуман юқоридаги фармон ва қарорлар лизингдан фойдаланувчиларни тегишли мулкка эга бўлиш бўйича катта имконият ва имтиёзларни беради.

Мавзунинг мустақил ўрганиш бўйича саволлар:

1. Банклар қачон келиб чиққан ва уларни бозор иқтисодиёти шароитидаги ўрни нимада?
2. Кредит тизими ва у қандай таркибга эга?
3. Ўзбекистон Республикаси банк тизими қандай таркибга эга?
4. Бир ва икки поғонали банк тизимининг моҳияти нимада?

5. Банк тизими тараққиёти қандай босқичларни ўз ичига олади?
6. Ўзбекистон Республикаси банк тизими ривожланиши қандай босқичларга эга?
7. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қандай функциялари мавжуд?
8. Махсус молия-кредит муассасаларига қандай ташкилот ва муассасалар киради?
9. Ўзбекистон Республикаси Сугурта тизими қандай тўзилишга эга?
10. Кредит уюшмалари ва улар Ўзбекистонда қандай тараққиётга эга?
11. Лизинг муносабатлари қандай муносабатларни ўз ичига олади?
12. Ўзбекистон Республикасида банклар фаолияти қандай меъёрий ҳужжатларга асосланади?

8 – мавзу: Тижорат банклари ва улар фаолиятини тартибга солиш
Режа:

1. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари
2. Тижорат банклар фаолиятининг тамойил ва функциялари
3. Тижорат банкларининг пассив ва актив операциялари
4. Тижорат банкларининг депозит, нодепозит ва бошқа операциялари
5. Кредитлаш услублари ва турлари (шакллари)
6. Тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларига бюджетдан ташқари жамғармалар ва тадбиркорбанк линиялари ҳисобидан микро кредитлар бериш тартиби
7. Тижорат банклари фаолиятини тартибга солишда қўлланиладиган иқтисодий меъёрлар. Банк тизими фаолиятининг тартибга солишда қўлланиладиган иқтисодий чоралар.

Таянч тушунчалар

Тижорат банклари ва уларни ҳукукий асослари. Тижорат банклари устав капитали миқдорига бўлган талаблар. Тижорат банклари фаолияти тамойиллари. Тижорат банклари функциялари. Тижорат банкларининг пассив ва актив операциялари. Тижорат банкларининг кредитлаш жараёни босқичлари. Тижорат банкларининг депозит, нодепозит, банк хизмати ва воситачилик операциялари. Кредитлаш услублари ва турлари. Кредитлаш бўйича ссуда счётлари. Кичик бизнес субъектларига микрокредитлар бериш тартиби, унинг ҳукукий асослари. Бюджетдан ташқари жамгарма кредит линияси. Дастлабки сармояни шакллантиришга микрокредитлар. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамгармаси кредит линиялари. Оилавий тадбиркорлик субъектларига бериладиган микрокредитлар. Микрокредитбанк АТ банки. Тижорат банклари дастлабки фаолиятини тартибга солишда қулланиладиган иқтисодий меъёрлар. Банк тизими фаолиятини тартибга солишда қулланиладиган иқтисодий чоралар.

Адабиётлар: 2, 3, 11, 12, 13, 18, 22, 23, 24, 40, 44, 48, 51, 57^{а, в, д}.

1. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳукукий асослари

Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг биринчи моддасида таъкидланганидек «Банк – бу тижорат муассасаси бўлиб жисмоний ва ҳукукий шахсларнинг бўш турган пул маблағларини жалб қилиш ва уларни ўз номидан тўловлилик, муддатлилик, қайтариб бериш шарти асосида жойлаштириш операцияларини ва бошқа банк операцияларини бажаради».

Тижорат банклари банк тизимининг муҳим бўғини бўлиб кредит ресурсларининг асосий қисми шу банкларда йиғилади ва бу банклар ҳукукий ва жисмоний шахсларга хизматларни кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари банк тизимининг Марказий банкдан кейинги поғонаси ҳисобланади. Ҳозирги кунда Республикамизда 2006 йилни 1 январ ҳолатига 29 турдаги, шундан 3

та давлат мулкига асосланган, 12 та акционер - тижорат, 9 та хусусий ва 5 та чет эл сармоясини ҳиссаси билан тижорат банклари мавжуд.

Республика ҳудудида тижорат банклари ўз фаолиятларини Марказий банк томонидан берилган лицензия асосида амалга оширадilar.

Банкларга лицензия бериш Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банк тўғрисида»ги, «Банklar ва банк фаолияти тўғрисида»ги, «Акционерлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида» ги ва бошқа қонунлари ҳамда банklar бўйича тегишли меъёрий ҳужжатлар талаблари асосида амалга оширилади.

Тижорат банklarини ташкил қилиш 1999 йилни 11 – февралда қабул қилинган «Банklarни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби тўғрисида»ги 630 – сонли Низом асосида олиб борилади. Ушбу Низомга асосан тижорат банklarни очик ёки ёпиқ акционерлик жамиятлари шаклида ташкил этилиши мумкин.

Банкни давлат рўйхатидан утказиш учун Марказий банк томонидан белгиланган банк устав капитали энг кам миқдорининг 0,1 фоизи миқдорида, филиаллар рўйхатга олинаётганда эса ушбу маблағнинг ярми миқдорида ҳақ тўланиши, устав капиталининг 30 фоизидан ортиғи хорижий шахсларга тегишли бўлган банklar ва шуъба банklarини рўйхатдан ўтказишда 5000 АҚШ долларига тенг сўмдада ҳақ тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим этилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси «Банklar ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга асосан банк устав капиталини шакллантиришга давлат ҳокимият органлари, жамоа бирлашмалари, жамоа фонди маблағлари, шунингдек кредитга ва гаровга олинган маблағлардан фойдаланиш ман этилади.

«Банklarни рўйхага олиш ва уларга лицензия бериш тартиби тўғрисида»ги Низомга асосан ҳар бир акциядорнинг устав капиталидаги улуши 2002 йилнинг 1 январидан бошлаб устав капитали умумий миқдорининг 7 фоизидан ошмаслиги керак. Шунингдек банklarнинг бошқа банklar устав капиталида иштирокига рухсат этилмайди. (шуъба банklar ташкил этиш бундан мустасно). Ҳар бир банк ўз устави асосида фаолият курсатади.

Марказий банк томонидан тасдиқланган «Тижорат банklarни капиталининг етарлигига қўйиладиган талаблар тўғрисидаги Низом» га (2000 йил, 25-июль, 949 – сон) кўра фаолият курсатаётган банklar

2 млн АҚШ долларида кам бўлмаган миқдордаги умумий капиталига эга бўлиши лозим. Янги очилаётган банклар устав капиталига бўлган талаб 2002 йилни 1 январидан аҳолиси 0,5 млн кишидан кўп бўлган шаҳарларда 2,5 млн АҚШ долларида, аҳолиси 0,5 млн кишидан кам бўлган шаҳарларда 1,25 млн АҚШ долларида, чет эл капитали иштирокидаги банклар бўйича 5 млн АҚШ доллари, хусусий банклар учун 1,25 млн АҚШ долларида кам бўлмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 – апрелдаги «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги 56 – сонли қарорига кўра тижорат банклари ўз капиталларини бир маромда усиб боришини таъминлаш, кредит портфели сифатини яхшилаш, лойиҳаларини молиялашни такомиллаштириш ва бошқа вазифалар кўйилган.

Жумладан, қарорда кўзда тутилишича 2007 йилни 1 январига қадар янги ташкил этиладиган тижорат банкларининг устав капитали 5 млн АҚШ долларида, хусусий банкларни устав капитали 2,5 млн доллардан кам бўлмаган миқдорга етказиш кўзда тутилган.

Банк фаолиятини тухтатиш ва банкларни тугатиш «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонун ҳам Марказий банкнинг 240 – сонли «Банкларни тугатиш тартиби тўғрисида»ги Низомга асосан амалга оширилади.

Унга кўра банклар акциядорлар ййглишининг қарорига кўра, Марказий банк лицензияни қайтариб олганда ва банк банкрот деб эълон қилинганда ўз фаолиятини тухтатади. Ўз фаолиятини тухтатган банк Марказий банк томонидан банкларни Давлат рўйхатига олиш дафтаридан чиқарилади. Уни фаолияти тухтатилганлиги матбуотда эълон қилинади.

2. Тижорат банклар фаолиятининг тамойил ва функциялари

Тижорат банкларининг фаолияти қуйидаги тамойилларга асосланади:

1. Кредит ресурсларини ташкил этишда четдан жалб қилинган ресурсларга таяниши
2. Мавжуд маблағлар чегарасида хизмат курсатиш. Бу банкнинг нафақат ўз ресурс ва кредит қуйилмаларининг мўъносиблиги, балки

банкнинг активлари билан унинг жалб қилинган маблағлари ўртасидаги мутоносиблигини таъминлашини билдиради.

3. Банк фаолиятининг тула иктисодий мустақиллиги. Бунда банк ўз ва жалб этилган маблағлардан мустақил фойдаланиши, мижозлар ва омонатларни ўзи мустақил равишда танлаши, кредит сиёсатини мустақил тўзиши ва амалга ошириши, фоииз ставкаларини мустақил ўрнатиши ва ўзгартириши, даромадларни мустақил равишда таксимлаши ва бошқа фаолият турларини бажариши мумкинлиги кўзда тутилади.

4. Банклар фаолиятини тижоратлашуви. Бу тамойил банкларни камроқ харажат қилиб фойда билан, кўпроқ фойда билан фаолият кўрсатишга асосланади. Банк фаолиятининг хавфсизлиги (кам хатарлилиги) ҳам банк тижоратининг асосларидан бири ҳисобланади.

5. Мижозлар манфаатини ҳимоялаш. Банк ўзининг капитали, даромади билан риск қилиши мумкин, лекин у мижознинг даромади ёки капитали билан риск қилиши мумкин эмас. Бу тамойил «ҳамма нарсa мижоз учун» маънони англатиб у банк мижоз учун тўлалигича жавоб бериш зарурлигини билдиради, уни даромадини таъминлайди.

6. Банклар фаолиятининг универсаллашуви ва диверсификацияси (лотинча *deilersiteatro* - ўзгариш, хилма – хиллик) банклар фаолиятини турли тармоқ ва соҳаларни камраб олишини билдиради.

7. Ўзарo манфаатдорлик. Банкнинг ва мижознинг бир – бирига ўлган ишончи ўзарo ҳамкорликни мустаҳкамлайди. Мижоз банкга афакат пул ёки кредит учун эмас, балки молиявий малакавий ёрдам, малакали хизмат, маслаҳат олиш учун боради. Мижоз банкдан ўз маблағини нимага ва қандай сарфлаш, ўз фойдасини қандай ошириш ёки йўқотишларга қандай барҳам беришликни ўрганади. Тижорат банклари фаолияти қуйидаги функцияларга асосланади:

1. Ҳукукий ва жисмоний шахсларнинг бўш пул маблағларини йиғиш.

2. Халқ хўжалигида ҳисоб – китоблар ва туловларни амалга ошириш

3. Хўжалик субъектларини кредитлаш, ички ва ташқи хўжалик оборотига кредит – молия хизмати кўрсатиш

4. Молиявий ва моддий қийматлар сақланишини таъминлаш

5. Мижозлар мулкни ишончли бошқариш (факторинг, траст ва бошқа операциялар)

6. Молия -- валюта бозорида фиссий субъектнинг асосий қимматли коғозлар чиқариш, уларни жойлаштириш, сотиб олиш ва бошқалар

7. Иқтисодий молиявий абзорлар берилиш, маслаҳат хизматларини кўрсатиш ва бошқалар

3. Тижорат банкларининг пассив ва актив операциялари

Банк ресурсларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг пассив операциялари дейилади. Банкларнинг пассив операциялари уларнинг фаолиятини ташкил қилишда катта роль уйнайди. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банклари кредитлаш учун зарур бўлган ресурсларини ташкил этади.

Пассив операциялар асосан қуйидаги шаклга эга:

1. Қимматли коғозларни муомилага чиқариш йўли билан ресурслар йиғиш

2. Банк фойдаси ҳисобидан ҳар хил фондлар ташкил қилиш ёки фондлар сўммасини ошириш

3. Бошқа кредиторларнинг маблағларини жалб қилиш

4. Депозит операцияларини амалга ошириш

Тижорат банкларининг ресурслари банкнинг ўз маблағлари, жалб қилинган ва эмитентлашган маблағлар ҳисобидан шаклланади.

Юқорида келтирилган пассив операцияларнинг дастлабки иккитасида банкларнинг ўз маблағлари исҳот қилади ва қолган икки шаклида кредит ресурсларининг жалб қилинган ресурслар қисми юзга келади.

Банкларнинг ўз маблағларига – устав капитали, қўшилган капитал, махсус фондлар (моддий рағбатлантириш ва бошқа мақсадларга қўйилган фондлар) ва тақсимланмаган фойда киради. Банкнинг ҳар қандай йиллар балансларида ўз маблағлари таркибидан қўшилган капитал, эмиссия устамаси, асосий восита ва чет эл капиталини қўшилган сўммалари ҳам ўз аксини топган.

Республикаимиз тижорат банкларининг капиталли 2005 йили бошига 824,1 млрд сўмни ташкил этган ва бу 2004 йилга нисбатан 33,1 млрд. сўмга ёки 104, 2 фоизга ошди.

Амалиётда банк пассивларининг 20 фоизига яқини банкларнинг ўз маблағларига тўғри келади. Банк ўз маблағлари ичида асосий ўринни банк устав капитали эгаллайди. Банкларнинг устав капитали уларнинг мажбуриятларини бажарилишининг асоси бўлиб хизмат қилади ва у банклар ташкил қилинганда моддий ва пул

маблағларидан ташкил топади. Банк кредитлари ҳамда четдан бошқа пул маблағларини жалб қилиб уни ташкил қилиш мумкин эмас.

Шу каби банкларни захира капитали ва тақсимланмаган фойдага тегишли манбалар ҳисобидан шаклланади ва сарфланади.

Жалб қилинган маблағлар тижорат банклари кредит ресурсларининг асосий қисмини ташкил этади. Бўларга депозитлар, шунингдек контокоррент ва вакиллик ҳисоб варақларидаги маблағлар киради.

Банк ресурслари таркибида аҳолининг қуйилмалари муҳим рол уйнайди ва у 2006 йилни 1 январига 449,5 млрд сўмни ташкил этади.

Банкларнинг эмитентлашган маблағлари. Банклар мижозлар маблағларидан етарли даражада ўзроқроқ фойдаланишни амалга оширишдан манфаатдордирлар. Шу сабабли банклар облигация қарзлари, банк векселлари ва бошқаларни чиқариш йўли билан ўз ресурсларининг миқдорини кўлайтириб борадилар.

Даромад олиш мақсадида банк ресурсларини жойлаштириш билан боғлиқ операциялар банкларнинг актив операциялари дейилади. Банкларни актив операцияларида асосий ўринни уларнинг кредит операциялари эгаллайди.

Хозиги кунда тижорат банклари томонидан берилаётган кредитларнинг таъминоти сифатида кучмас мулк, қимматли қоғозлар, учинчи шахс ва сугурта таъминотининг кафолати қабул қилинган.

Тижорат банкларининг кредитлаш жараёни қуйидаги боскичларни ўз ичига олади:

- Кредит олиш учун мижоз аризасини кўриб чиқиш
- Қарз олувчининг туловга ва кредитга лаёқатлигини банк монидан ўрганиш
- Кредит қўмитасини қарори
- Кредит шартномасини расмийлаштириш
- Кредит бериш
- Кредитни фоизи билан қайтарилишини банк томонидан назорат қилиш

Тижорат банклари ресурсларининг 2002 йилда 66,83 фоизи, 2003 йилда 68,08 фоизи, 2004 йилда 70 фоизи кредитлашга йўналтирилган. 2004 йилда банклар томонидан иқтисодиётнинг реал секторига берилган кредитлар 860 млрд сўмни ташкил этди. Берилган кредитларнинг 81 фоизи ўзок муддатли кредитларни ташкил этади.

4. Тижорат банкларининг депозит, нодепозит ва бошқа операциялари

Тижорат банклари томонидан жисмоний ва юридик шахсларнинг пул маблағларини банкга жалб қилиш билан боғлиқ операциялари депозит операциялари дейилади. Депозит операциялари тижорат банкларининг 90 фоизгача пасивлари ташкил қилиниши мумкин.

Депозит операцияларининг субъектлари бўлиб бир томондан тижорат банклари, иккинчи томондан корхона, ташкилотлар, молия, сугурта, инвестицион ва траст компаниялари, хусусий корхоналар, қўшма, хиссадорлик корхоналари, жамоа ташкилотлари, алоҳида жисмоний шахслар ҳисобланади.

Депозит операцияларининг объекти бўлиб эҳтиёждан ортиқча пул маблағлари (куйилмалари) ҳисобланади.

Пул қуёувчиларнинг тоифасига кўра депозитлар бўлинади:

- юридик шахслар (корхона, ташкилотлар ва бошқалар) куйилмалари

- жисмоний шахслар куйилмалари

Маблағларни олиш шаклига кўра депозитлар бўлинади:

- Муддатли депозит маблағлар

- Талаб қилиб олгунга қадар депозит маблағлар

- Аҳолини жамғарма маблағлари

Муддатли депозит маблағлар бўлинади:

- 3 ой муддатгача

- 3 ойдан 6 ойгача

- 6 ойдан 9 ойгача

- 9 ойдан 12 ойгача

- 12 ойдан юқори бўлган депозит маблағлари

Назарий жиҳатдан замонавий банк тизимида нақд пулсиз айланишларнинг ривожланиши натижасида дастлабки шакллантирилган депозитларни чекланмаган тарзда бир банкдан иккинчи банкга утказиш, шу билан бирга тижорат банклари томонидан берилаётган кредитларни чексиз ошириш имконияти мавжуд. Хорижий назарияда бу жараён депозит мультипликацияси (маблағларни бир банкдан иккинчи банкга ўтказилиши) ва кредит экспанцияси деб ном олган.

Масалан «А» банкдан дастлабки депозит 1000 бирликни ташкил этса унинг 20 % мажбурий захира сифатида Марказий банкга

Ўтказилса банкни кредит бериш имконияти 800 бирликни ташкил қилади. Бу кредит мижозга берилгандан кейин бошқа банкда депозитга айланиши мумкин. Жумладан, ушбу берилган кредит сўммаси «Б» банкнинг мижози бўлган маҳсулот етказиб берувчининг ҳисоб варағига сотувдан тушум шаклида келиб тушади. Бунда А банкнинг кредити Б банкда депозитни вужудга келтиради. Б банк бу депозитдан кредит берадиган бўлса, мажбурий заҳирани ҳисобга олган ҳолда унинг миқдори 640 (800 – 160) бирликка тенг бўлади.

Тижорат банкларининг нодепозит операциялари деб тижорат банкларининг йирик пул бозорларидан пул маблағларини жалб қилиш, қимматли қоғозлар, облигацияларни муомилага қўйиш йўли билан маблағларни жалб қилиш соҳасидаги операцияларига айтилади.

Жаҳон банки амалиётида тижорат банкларига маблағларни жалб қилишнинг кенг тарқалган нодепозит шаклларига қуйидагилар киради:

- Банклараро бозордан қарз олиш
- Қимматли қоғозларни қайтиб сотиб олиш шарти билан сотиш (Репе операциялари)
- Банк акцептларини сотиш
- Тижорат қоғозларини чиқариш
- Евро – долларлар бозоридан қарз олиш
- Капитал ноталар, облигациялар чиқариш ва бошқалар

Нодепозит операциялар бозорда рақобатчилик асосида, васитачилар (брокерлар) орқали сотиб олинади. Бунда биринчидан маблағларни сотиб олиш ғояси банкнинг ўзига тегишли, иккинчидан бу ғоя банкнинг бирор – бир мижози билан боғлиқ эмас. Нодепозит манбалардан асосан молиявий марказларда жойлашган ҳамда молия бозори механизмидан эркин фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган йирик банklar кенг фойдаланадилар. Нодепозит маблағлар йирик миқдорда сотиб олинади.

Тижорат банкларининг бошқа операцияларига банк хизматлари ва васитачилик операцияларини киритиш мумкин. Бунда банklar мижознинг ҳисобидан уларнинг турли топшириқларини бажарадилар. Бундай топшириқлар мамлакат ичида ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга пул ўтказиш билан боғлиқ.

Шундай операциялардан бири бўлиб факторнинг (инглизча воситачи) операцияси бўлиб бунда банк мижознинг қарзга оид талабларини, уларни етказиб бериш қийматининг 80 фоизи шу заҳоти

тўлаш ва қолган қисмини кредит учун фоизлар ва воситачилик ҳақини чиқариб тўлаш шарти билан сотиб олади.

Воситачилик операцияларининг бири бўлиб траст (инглизча ишончли) операциялари ҳисобланиб у мулкка эгалик қилишнинг энг тарқалган шакли — акция, облигация ва пул маблағларининг бир эгаликдан (шахсдан) иккинчи эгаликга (шахсга) ўтказишни банклар орқали амалга оширишни билдиради. Бу миждоз билан келишилган ҳолда уни маблағларини бошқариш ишончини қулга киритишдир.

Банклар траст операцияларининг нафақат жисмоний шахслар бўйича балки юридик шахслар учун ҳам амалга оширадilar.

Жисмоний шахслар учун траст бўйича меросни бошқариш ишонч ва восийлик билан боглик операциялар бажарилади. Шундай операцияларга тратта (италиянча утказма вексел) операцияларини ҳам киритиш мумкин. Бу кредиторнинг қарздорга (одатда банкга) ёзма буйруғи. Бу ташқи савдодаги ҳисоб — китобларда қулланилиб унда банкнинг учинчи шахс (такдимчи) га ёки траттани такдим этганга муайян сўмmani тўлаш кўрсатилади.

Тижорат банкларининг молиявий хизматлари жумласига лизинг операцияларини ҳам киритиш мумкин.

5. Кредитлаш услублари ва турлари (шакллари)

Кредит соҳасидаги муносабатлар белгиланган маълум тизимга эга бўлади. Банкнинг кредитлаш тизими деганда кредитлаш жараёнини ташкил қилувчи ва уни кредитлаш тамойили бўйича тартибга солинишини белгиловчи элементлар мажмуаси тушунилади.

Кредитлаш тизимининг ташкилий элементларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Кредитлаш жараёнида қарз олувчининг ўз маблағларининг катнашиш тартиби ва даражаси

- Кредитни мақсадга йўналтирилганлиги

- Кредитлаш услублари

- Ссуда ҳисоб варақларининг шакллари

- Ссуда қарзини тартиблаш усуллари

- Ссуда маблағларини мақсадли ва самарали фойдаланилишини ҳамда ўз вақтида қайтарилишини назорат қилиш тартиби ва шакллари

Замонавий кредитлаш тизими давлат томонидан хўжалик органларининг ўз ва қарз маблағлари ўртасидаги нисбат каби

меъёрларни белгиламаслиги (илгари қонун билан қатъий чегараланган) билан ҳарактерланади.

Фаолият юритишнинг бундай тижорат асослари хўжаликларнинг ўз маблағларини максимал ишлатишга ва қарз маблағлари олдида тўлиқ масъулиятни сезишга мажбурлайди.

Банк кредитлаш тизимининг асосий элементларидан бири бўлиб кредитлаш усуллари ҳисобланади, чунки улар бу тизимнинг юқоридаги бир қатор элементлари: ссуда счёти тури, ссуда мажбуриятини тартибга солиш, қарз маблағларини мақсадли ишлатиш ва уларни ўз вақтида қайтариш тартибини ва шаклини назорат қилиш кабиларни белгилаб беради.

Кредитлаш усуллари деганда кредитлаш тамойилларига мос равишда кредитни бериш ва қайтариш услублари тушунилади.

Собик Иттифок банк амалиётида кредитлашнинг 3 усули: қолдиқ буйича, айланма буйича ва айланиш — қолдиқ усуллари буйича кредитлаш тартиби кулланилган.

Қолдиқ усулининг моҳияти кредитнинг ҳаракати кредитланаётган моддий қийматларнинг қолдиқ қиймати билан боғланар эди. Захираларнинг меъёридан ошиши кредитга талабни ошириш, камайиши эса кредитнинг маълум қисмининг қайтарилиши лозимлигини курсатади. Бунда захира ва ҳаражатларнинг меъёридан ортиқ қисми ўз маблағлари билан эмас, балки кредит ҳисобидан қопланар эди.

Айланиш усулида кредитнинг ҳаракати материал қийматларнинг айланиши, яъни келиб тушиши ва ишлатилиши билан боғланар эди. Бу усул ёрдамида хўжалик субъектларининг тўлиқ оборотининг ўзлуксизлигига ва қарз олувчини хўжалик оборотида кредитни доимий қатнашувини такозо этар эди.

80 — йилларга келиб фақат айланиш усули бўйича кредитлашга ўтилди.

Замонавий шароитларда баъзи давлат, саноат, транспорт, қурилиш, кишлоқ хўжалиги, савдо ва таъминот ташкилотларини кредитлаш ушбу тартибда амалга оширилмоқда.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тижорат банклари янги тижорат тўзилмалари, яъни мулкчиликнинг бошқа турига асосланган субъектларга кредит беришда тижорат банкларининг хориж амалиётига таяниб кредитлашнинг янги усулларидан фойдаланилмоқда.

Хорижий банк амалиётида кредитлашнинг икки усули маълум.

- Биринчиси ҳар бир ссуда индивидуал тартибда кўриб чиқиляшдадир. Ссуда маълум мақсаддаги маблағ эҳтиёжини қондиришга бериледи. Ушбу усул аниқ муддатга ссуда ажратишда кулланилади.

- Иккинчи усулда ссуда банк томонидан қарз олувчига олдиндан белгилаб қуйилган лимит бўйича бериледи, бунда қарз олувчи унга қуйилган тулов ҳужжатини ўз вақтида тўлаш мажбуриятини олади.

Кредитлашнинг ушбу услуби кредит линияси деб аталади. Очилган кредит линияси кредит ҳисобига барча ҳисоб китоб пул ҳужжатларини банк ва мижоз ўртасидаги шартномага асосан тўлаш бир йилга очилади, аммо кредит линияси ундан қисқа муддатга ҳам очилиши мумкин. Кредит линияси муддати давомида мижоз банк билан қўшимча келишувни истаган вақтида ссуда олиши мумкин. Аммо банк қарз олувчининг молиявий ҳолатини заифлашганини аниқласа, мижозга белгиланган лимит чегарасида ссуда беришдан бош тортиши мумкин. Кредит линияси одатда молиявий барқарор ва эътиборли мижозларга очилади. Мижоз илтимосига биноан кредитлаш лимити қайта кўриб чиқиляши мумкин.

Давом эттириладиган ва давом эттирилмайдиган кредит линияларини фарқи шундаки давом эттирилмайдиган кредит линияси очилиб ссуда берилган ва қайтарилгандан кейин мижоз ва банк ўртасидаги алоқалар тугатилади, давом эттирилганда эса кредит линиясида кредит белгиланган лимит асосида автоматик тарзда бериледи ва қайтарилади. Агар банк томонидан мижозга кредит линияси маълум товарларга бир шартнома бўйича бир йил ичида пул тўлаш учун очилган бўлса кредит линияси мақсадли бўлади.

Кредитлаш усули кредит беришда ва қайтаришда ишлатиладиган ссуда ҳисоб варағини шаклини танлаб беради. Банклар кредитлаш операцияларини амалга ошириш учун 2000 йилларни бошида мамлакатда қуйидаги ссуда ҳисоб варақларидан фойдаланилган.

1. Алоҳида ссуда ҳисоб варағи
2. Контокоррент ҳисоб варағи
3. Овердрафт ҳисоб варағи
4. Ломбард ҳисоб варағи

«Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги банклар томонидан ҳўжалик субъектларини қисқа муддатли кредитлашни ташкил этиш тартиби тўғрисидаги Низом»га (Тошкент, 2001 йил) асосан алоҳида ссуда ҳисоб варағи орқали кредитлаш тижорат банклари томонидан

«Кредит линияси очиб» ёки «Кредит линияси очмасдан» кредитлаш мумкин.

Кредит линия очилмасдан хўжалик субъектларига кредит шартномасига биноан кредитнинг мақсадидан келиб чиқиб товар – моддий қийматлар, бажарилган ишлар ва хизматлар учун тўловлар бўйича амалга оширилади. Бунда банк ҳар сафар туловни кредит шартномасида қайд этилган кредит мақсадидан келиб чиқиб таҳлил қилган ҳолда пул утказишга қарор қабул қилади.

Хўжалик субъектларини алоҳида ссуда ҳисоб варағидан кредит линияси очиб кредитлаш кредит шартномасида олдиндан белгиланган сўмма чегарасида амалга оширилади. Кредитлаш асосий фаолиятга тегишли товар – моддий қийматлар, бажарилган иш ва хизматлар тўлашга мулжалланган.

Кредит линияси очиб кредитлашда банк ўзининг вакиллик ҳисоб варағининг ҳолатидан қатъий назар кредит шартномасида кўзда тутилган кредитнинг муддати, миқдори ва лимитидан келиб чиқиб сўзсиз кредитлашни амалга ошириш учун кафолат мажбурияти расмийлаштиради. Кафолат мажбурияти икки нусхада тузилиб уларни бир нусхаси банк бухгалтериясига берилади.

Кредит линияси очилганда қарз олувчи банкга кредит шартномасида кўрсатилган кредит лимитидан фойдаланмаган қисми учун компенсация тўлайди, кредит фоизини эса унинг фойдаланилган қисми учун тўлайди.

Ҳар иккала тартибда ҳам кредитни қайтариш кредит шартномасидан келиб чиқиб банк томонидан қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- Сўндирилиш муддати келган мажбуриятлар бўйича маблағларни миқдорнинг ҳисоб варағидан ундириб олиш орқали
- Муддатидан олдин қарздорнинг топиширигига кўра ҳисоб рақамидаги бўш қолдиқ маблағларни сураб олиш орқали
- Гаров мулкни гаров ҳуқуқларидан фойдаланиб ўзлаштириш орқали

Контокоррент ҳисоб варағидан кредитлаш (италиянча Conto corrente – ҳисоб – китобларда ўзаро қарзларни ҳисобга олиш, ягона счёт) молиявий барқарор хўжалик субъектларига амалга оширилади. Ҳисоб варақ кредит шартномасига асосан очилиб миқдорнинг ягона счёти ҳисобланади. Счёт актив – пассив ҳисобланади. Бунда қарздорнинг асосий депозит счёти билан ссуда счёти бирлаштирилади.

Карздор контокоррент счётидан кредитлашнинг белгиланган лимити бўйича кредитдан фойдаланади.

Счётидан кредит ҳисобига тўловлар асосий фаолият бўйича товар – моддий қийматлар, бажарилган иш ва хизматлар учун амалга оширилади.

Меҳнат ҳақи, бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга ва бошқа тўловлар контокоррент счётининг кредит қолдиги чегарасида амалга оширилади.

Кредитни қайтариш товар, иш ва хизматлар сотишдан тушумларни контокоррент счётининг кредитига ёзиш билан амалга оширилади.

Кредит бўйича фоизларни ҳисоблаш кредит шартномасида кўзда тутилган муддатларда счётнинг алоҳида дебет ва кредит қолдиги бўйича амалга оширилади.

- Дебет қолдиги бўйича мижоз банкга кредит шартномасида кўзда тутилган фоиз ставкаси асосида фоизлар тўлайди.

- Кредит қолдиги бўйича банк кредит шартномаси асосида мижозга фоиз тўлайди.

Контокоррент счётининг ҳаракат муддати 12 ойдан ошмаслиги ва карздор 12 ой ўтиши билан счёт бўйича кредит қолдигини таъминлаши лозим. Агар кредитлаш муддати тугаши билан қолдик дебет ҳолида бўлса кредитдан тўлиқ ҳисоблашилмагунгача кредит бериш тухтатилади.

Овердрафт (муомила соҳасида, мавсумий, жорий ҳисоб варақаси қолдигидан ортиқ олинган сўмма, банкдан қарзни кўпайиши, лимитланган қарзни ошиши) кредити контокоррент кредитининг алоҳида шакли ҳисобланади. Бунда банк қисқа вақт ичида мижознинг асосий депозит счётида дебет қолдик бўлишига рухсат этади. Бу счётидан одатда ишончли мижозларга фойдаланишга рухсат этилади.

Овердранда ҳам мижознинг асосий фаолияти учун товар мо қийматлар, бажарилган иш ва хизматларга кредит берилади.

Меҳнат ҳақи, бюджетга ва бошқа туловлар овердрафт счёти кредит қолдиги миқдорида амалга оширилади.

Овердрафтда қарз ҳисобига ҳамма тушумлар йўналтирили. туфайли кредит ҳажми маблағларни келиб тушиши билан кредит ҳажми ўзгариб туриши мумкин.

Овердрафтда контокоррентдан фарқ қилиб овердрафт шаклидаги қарзга банк ва мижоз ўртасидаги битим

расмийлаштирилади. Бунда кредитнинг берилиш ва қайтариш шартлари банкга шу счётадаги ошиқча бўлган маблагдан туловни амалга оширмаслик ҳуқуқини беради.

Овердрафтда ҳар ойни охирига қарздор овердрафт бўйича кредит қолдиқни таъминлаши лозим. Агар мижоз банкда муддатли депозит счётига эга бўлса депозит маблағлари ҳисобига доимий дебет қолдиғига эга бўлиш имконияти берилади.

Агар мижозни шу банкда муддатли депозит счёти бўлмаса ва ой охирига овердрафт бўйича дебет қолдиғи бўлса уни тўлиқ қоплагунга қадар кредит бериш тухтатилади.

Ломбард кредити қимматли қоғозлар гарови билан мижознинг асосий фаолияти учун товар – моддий қийматлар, бажарилган иш ва хизматлар учун алоҳида ссуда счётидан бериладиган қисқа муддатли ссудадир. Ломбард кредити таъминланишига гаров шартномаси асосида давлат қимматли қоғозлари, бошқа эмитентларнинг акция, облигация ва депозит сертификатлари қуйидаги руйхат бўйича қабул қилинади:

Тартиб рақами	Қимматли қоғозларнинг г тури	Қимматли қоғозларнинг г номери	Қимматли қоғозларнинг г эмитенти	Унинг номинал қиймати	Бозор баҳоиси	Гаров қиймати

Ломбард кредитининг характерли хусусияти бўлиб гаров қимматли қоғозларнинг шартнома тузиш кунига бўлган номинал қиймати бўйича эмас, балки уларни сотишдаги курс хатарини ҳисобга олиб унинг маълум қисмига баҳоланади.

Шунинг учун ҳам ломбард кредитини беришда банк мижозни молиявий ҳолати ва кредитланиш қобилиятини таҳлил қилиш билан бирга қимматли қоғозлар курс даражасини хатари ва сифатини баҳолашга эътибор қаратади.

Шундай қилиб қимматли қоғозлар бозорида улар курсидаги ўзгаришларни ҳисобга олиб қимматли қоғозлар гаров қиймати улар биржа қийматининг 80 фоизидан ошмаслиги керак, паст котировкадаги қимматли қоғозлар гаров қиймати уларни номинал қийматининг 80 фоизидан ошмаслиги керак.

Ломбард кредити 12 ойгача, лекин қимматли қоғозлар муомила муддатидан ошмаган ҳолда берилади.

Банклар томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар гаров сифатида қабул қилиниши мумкин эмас.

Қимматли қоғозлар курси кредит шартномасида уларни фонд биржасидаги охириги савдоси бўйича курсатилади.

Давлат қимматли қоғозлари юқори рейтинг сифатига эга бўлиб улар бўйича кредитнинг максимал сўммаси уларни гаров қийматининг 90 фоизигача етиши мумкин.

Қимматли қоғозлар гаровга қуйилиб кредит шартномаси тузилгач банк қимматли қоғозлар эмитентларини уларни гаровга қуйилганлигини ва улардан тушадиган даромадлар учун депозит счётини хабар қилади.

Кредитлаш давомида бўлиб ўтган биржа сотувлари натижасида гаровга қуйилган қимматли қоғозлар курси пасайса кредит кўмитасининг қарорига кўра қарздорга камайган сўммага кўшимча таъминланиш талаб этилиши ёки кредитнинг миқдори камайтирилиши ва кредитнинг таъминланмаган қисми муддатидан олдин ундириш талаб этилиши мумкин.

Гаровга қуйилган қимматли қоғозлар ва улар бўйича даромадлар қарздорга ломбард кредити бўйича барча мажбуриятлар тўлиқ бажарилгандагина қайтарилади.

Ломбард кредити белгиланган муддатда қайтарилмаганда банк гаров бўйича амалдаги қонунлар асосида ўз ҳуқуқини амалга оширишга киришади.

Бу кредитни афзаллиги ликвидли маблағларга кучли эҳтиёж сезилган тақдирда вақтинчалик қисқа муддатли пулларни юзага келтиради; кредитни амал қилиш муддати унга бўлган заруриятига боғлиқ равишда ўрнатилиши мумкин; рентабелли қимматли мулклар гаровга қуйилганда уларни сотишга зарурият қолмайди; гаровга қуйилган буюмга мулкчилик ҳуқуқи сақланиб қолади; кредит берувчи томон учун афзаллиги.

Ломбард кредити — бу аввало ишончли кредит, яъни кредит тўлови кечикиб қолган тақдирда кредитор гаровни сотади ва тушумдан пулга эга бўлади. Ҳозирги вақтда ҳам уларнинг айримлари фойдаланишда.

6. Тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларига бюджетдан ташқари жамғармалар ва тадбиркорбанк кредит линиялари ҳисобидан микрокредитлар бериш тартиби

Маълумки, кейинги йилларда мамлакатимизда кичик бизнес субъектларининг сони тобора ошиб бормоқда. Жумладан, уларни сони 2002 йилда 239, 5 минг тани ташкил этган бўлса 2005 йилда 310,5 минггага етди ва унинг салмоғи жами корхоналарга нисбатан 2005 йилда 94,8 фоизни ташкил этди. Кичик бизнес субъектларида банд бўлганлар салмоғини 2005 йилда жами бандликка нисбатан 65,8 фоизни, ЯИМ даги салмоғи эса 38,2 фоизни ташкил этган ва у 2006 йилда 45 фоизга етиши режалаштирилган.

Бу ўзгаришларда кичик бизнес субъектларига берилган кредитларни ўрни катта. Жумладан, тижорат банклари томонидан барча манбалар ҳисобидан кичик тадбиркорлик субъектларига 2000 йилда 96 млрд. сўм, 2001 йилда 205,7 млрд.сўм, 2002 йилда 265 млрд.сўм, 2003 йилда 294 млрд.сўм, 2004 йилда 354 млрд. сўм ва 2005 йилда 419,9 млрд.сўм кредит ажратилган.

Кичик бизнес субъектларига микрокредитлар беришнинг ушбу тартиби Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 апрелдаги ПФ – 1987 – сонли «Хусусий тадбиркорлик, кичик бизнесни янада рағбатлантириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги, 13 йил 23 декабрдаги ПФ – 3367 – сонли «Кичик тадбиркорлик субъектларини молиявий куллаб – қувватлаш механизмини янада рағбатлантириш, тўғрисида»ги фармонлари ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги 33 – сонли «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож катламларини аниқлаштириш тарзда куллаб – қувватлашнинг 2002 – 2003 йилларга мулжалланган дастурини амалга ошириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларини бюджетдан ташқари жамғармалар ҳамда тадбиркорбанкнинг кредит линиялари ҳисобидан кредитлашга асосланади.

Ушбу тартиб буйича Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг қарори билан ушбу ёритилаётган савол номи билан Низом тасдиқлаиб Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2006 йил 21 февралда 1548 – сон билан давлат руйхатидан утқзилган ва у 2006 йилни 3 мартдан кучга киритилган. Шунинг учун бу соҳага тегишли

бўлган 2001 йил 3 октябрдаги 1074 сонли Низом, унга 2003 йил 25 сентябрдаги 1074 – 1 сонли Низом, (янги тахрир), 2004 йил 7 апрелдаги 1074 – 2 Низом (қўшимча ва ўзгартиришлар), 2004 йил 13 декабрдаги 1074 – 3 сонли Низомга ўзгартиришлар ушбу Низомни жорий этилиши туфайли ўз кучини йўқотади.

Шу асосда 2006 йилни 3 мартдан жорий этилган янги Низомга кўра:

1. Кичик бизнес субъектларига микрофирмалар, кичик корхоналар, деҳқон хўжаликлари ва фермер хўжаликлари киритилади.

2. Бюджетдан ташқари жамғармалар – бу иш билан таъминлашга кўмаклашиш давлат жамғармаси, Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб – қувватлаш жамғармаси ҳамда собиқ «Бизнес фонд»га қарашли кредит линияларини Акционер – тижорат «Тадбиркорбанк»га қайтарилиши натижасида шаклланадиган АТ «Тадбиркорбанк» имтиёзли кредит ресурслари.

3. Бюджетдан ташқари жамғарма кредит линияси – бюджетдан ташқари жамғармалар ҳамда Тадбиркорбанк томонидан кичик бизнес субъектларини мақсадли асосда кредитлаш учун тижорат банкларига, уларнинг балансида унинг сўммасини акс эттирган ҳолда ажратиладиган маблағлар.

Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан микрокредитлар қуйидаги мақсадларга берилиши мумкин эмас.

- Илгари олинган кредитларни ёки ҳар қандай бошқа қарзларни қайтаришга, тамаки ва алкаголли ичимликлар ишлаб чиқаришга, савдо – воситачи корхоналар айланма маблағларини шакллантиришга;

- Савдо объектларини қуришни молиялашга, аҳолига ҳар хил уйинлар кўринишдаги хизматларни кўрсатиш ва улар учун ускуналар сотиб олишга, кимор уйинларини ташкил этишга;

- Ишлаб чиқариш мақсадлари учун ишлатилмайдиган шахсий мулкни сотиб олишга;

- Маъмурий ҳаражатларни тўлашга, шу жумладан, хизмат автомобиллари таъминотиغا;

- Идора учун мебел сотиб олишга, уяли телефон, пейжер сотиб олишга, алоқа хизматлари учун тўловга.

Дастлабки (бошланғич) сармойани шакллантиришга микрокредитлар фақат янгидан очилган ва давлат рўйхатидан

утказилган кундан 6 ойдан ошмаган давр мобайнида кредит олиш учун тегишли хизмат курсатувчи банкка буюртма берган юридик шахс мақомини олиб фаолият курсатаётган деҳқон хўжаликлари, микрофирмалар, кичик корхоналар ва фермер хўжаликларининг фаолиятини бошлаш учун айланма маблағларни шакллантиришга, инвестиция лойиҳасини техник – иқтисодий асосланишини ишлаб чиқишга, асбоб – ускуналар сотиб олиш учун берилади.

Ушбу микрокредитларни олишда ходимларнинг 50 фоизидан ортигини ногиронлар, шу жумладан кўзи ожизлар жамияти аъзолари ташкил этган кичик бизнес субъектлари устиворликка эга бўладилар.

Хорижий инвестициялар иштирокидаги кушма корхоналар устав капитали шаклландан кейин ташкил этилишлари муносабатлари билан уларга ушбу микрокредитлар берилмайди.

Дастлабки (бошлангич) сармояни шакллантиришга микрокредитлар юридик шахс мақомини олиб фаолият курсатаётган деҳқон хўжаликлари ва микрофирмаларга энг кам ойлик иш хакининг 150 баробаригача миқдорда ҳамда кичик корхоналар ва фермер хўжаликларига энг кам ойлик иш хакининг 300 баробаригача бўлган миқдорда берилади.

Дастлабки (бошлангич) сармояни шакллантиришга микрокредитдан фойдаланганлик учун фоиз миқдори Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/6 қисmini ташкил этади.

Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан дастлабки (бошлангич) сармояни шакллантиришга кредитлар қайтариш муддатини ўзайтириш ҳуқуқисиз 3 йилгача бўлган муддатга берилади.

Дастлабки (бошлангич) сармояни шакллантириш учун берилган микрокредитлар буйича фоизлар ушбу кредитлар берилган кундан бошлаб ҳисобланади ва 12 ой муддат ўтгач ундирилади.

Мазкур микрокредитлар учун ҳисобланган фоизлар дастлабки 12 ой давомида тижорат банклари даромад (фойда) солиғи ҳисоблаш базасига киритилмайди.

Иш билан таъминлашга кумаклашувчи давлат жамғармаси кредит линиялари ҳисобидан оилавий тадбиркорлик субъектларига бериладиган микрокредитларни асосий субъекти бўлиб эр – хотиннинг ва уларга кумаклашадиган оила аъзоларининг шахсий меҳнати ҳисобланади.

Бунда эр — хотиннинг қайсини номига оилавий тадбиркорлик руйхатдан утган бўлса, у оилавий тадбиркорлик номидан ишни олиб боради.

Микрокредит олиш учун аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қуйидаги қатламлари устиворликка эга бўладилар:

- кам таъминланган оилалар
- таркибида ногиронлар, шу жумладан кўзи ожизлар жамияти аъзолари, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касалликлар билан оғриган шахслар бўлган оилалар
- таркибида икки ва ундан ортиқ иш билан банд бўлмаган аъзолари мавжуд оилалар
- боқувчисини йўқотган оилалар

Оилавий тадбиркорлик субъектларига бериладиган микрокредитлар миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг 150 баробаригача бўлган миқдорни ташкил этади ва улар 2 йилгача муддатга қайтариш муддатини ўзайтириш ҳуқуқисиз берилади.

Оилавий тадбиркорликни ташкил этиш учун микрокредитлардан фойдаланиш учун фонз миқдори Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/6 қисmini ташкил этади.

Микрокредитларни қайтариш, 6 ойлик имтиёзли даврни кўзда тутган ҳолда оилавий тадбиркорлик субъекти бошлиғи ва тижорат банки уртасида тўзиладиган кредит шартномасида белгиланган муддатларда амалга оширилади.

Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан юридик шахс мақомига эга бўлмаган яқка тартибдаги тадбиркорлар ва деҳқон хўжалиқларига 5000 АҚШ доллари эквивалентидан ҳамд юридик шахс мақомини олиб фаолият курсатаётган тадбиркорлик субъектларига 10000 АҚШ доллари эквивалентидан куп бўлган миқдорда кредитлар берилишига йўл қуйилмайди.

Бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ҳисобидан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва фаолиятини ривожлантириш мақсадлари учун бериладиган микрокредитлар фонз ставкаси кредитланаётган инвестиция лойиҳаларининг йўналишидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги миқдорларда берилади:

- деҳқон ва фермер хўжалиқларини ривожлантириш ва кенгайтириш, шу жумладан қишлоқ хўжалиғи техникасини сотиб олиш, фермерлик иншоотларини қуриш, чорвачилиқ, паррандачиликни ривожлантириш учун микрокредитлар Марказий

банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/3 қисми миқдорида;

- бевосита ишлаб чиқариш соҳаси, яъни маҳсулотлар ишлаб чиқариш, хомашё ва материалларни тубдан қайта ишлаш, хунармандчиликни ривожлантириш, касаначилик меҳнатини ташкил этиш, бинокорлик материалларини ишлаб чиқариш ва қурилиш мақсадлари учун микрокредитлар Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 40 фоизи миқдорида;

- аҳолига тиббий хизмат курсатишни ташкил этиш, аҳолига маиший хизмат курсатиш, туризм соҳасини ривожлантириш мақсадлари учун микрокредитлар Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 45 фоизи миқдорида;

Дехқон ва фермер хўжаликларига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишга бериладиган микрокредитлар коида тариқасида 2 йилдан кам бўлмаган муддатга берилади.

Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан бериладиган бошқа барча микрокредитлар 3 йилгача бўлган муддатга берилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 5 майда «Микрокредитбанк акциядорлик – тижорат банкни ташкил этиш тўғрисида»ги фармони кабул қилинган бўлиб у кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик ҳамда фермерликни ривожлантириш, яқка тартибдаги меҳнат фаолиятининг, оилавий бизнес ва касаначиликни рағбатлантириш йўли билан янги иш уринларини яратиш, айниқса, қишлоқ жойларда аҳолини кенг табақаларининг микромолиявий хизматлардан баҳраманд бўлишини таъминлаш учун молиявий абағлар беришни янада кенгайтириш мақсадида тўзилган.

Фармонда таъкидланишича:

- Тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун имтиёзли микрокредитлар 5 фоиздан юқори бўлмаган энг кам ойлик иш ҳақининг 200 каррагача бўлган миқдорда 18 ойгача бўлган муддатда

- Кичик бизнес субъектлари фаолиятини кенгайтириш ва айланма маблағларни тўлдиришга энг кам ойлик иш ҳақининг 500 каррагача бўлган миқдорда 24 ойгача бўлган муддатда

- Кичик бизнес субъектлари учун Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 50 фоиздан юқори бўлмаган ставка буйича энг кам ойлик иш ҳақининг 200 каррагача бўлган миқдорда 3 йилгача бўлган муддатга имтиёзли кредитлар берилади.

7. Тижорат банклари фаолиятини тартибга солишда кулланиладиган иқтисодий меъёрлар. Банк тизимини фаолиятини тартибга солишда кулланиладиган иқтисодий меъёрлар

Тижорат банклари учун иқтисодий меъёрларнинг уриятилиши — бу аввало Марказий банк томонидан самарали банк назоратини олиб боришга эришиш, тижорат банклари фаолиятида вужудга келадиган муаммоларни олдиндан аниклаш ва барқарор банк тизимини яратишда муҳим воситадир.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банклари фаолиятини тартибга солишни халқаро андозларига мос равишда такомиллаштириш ҳамда тижорат банкларининг молиявий ҳолатига реал баҳо беришни 1997 йил 22 августда тасдиқланган 10 – сонли «Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш қоидалари» асосида олиб боради. Бу қоидаларга кўра республика тижорат банклари фаолиятини баҳолашнинг куйидаги меъёрлари тасдиқланган ва улар барча банklar томонидан бажарилиши лозим:

1. Янгидан ташкил этилаётган ва фаолият курсатаётган банklarнинг энг кам устав фонди миқдорини ўрнатиш
2. Капиталнинг етарлилик коэффициенти
3. Банк капитали билан унинг мажбуриятлари ўртасидаги нисбат кўрсаткичлари
4. Банк баланси ликвидлиги кўрсаткичи
5. Бир қарз олувчига тўғри келадиган хатарнинг энг катта ҳажми
6. Барча катта кредитларга тўғри келадиган хатарнинг энг юқори ҳажми
7. Бир омонатчига тўғри келадиган хатарнинг энг катта миқдори
8. Қимматли қоғозлар бўйича операцияларда ўз маблағларида фойдаланиш кўрсаткичи
9. Дахлдор шахслар билан иш олиб бориш

Янгидан ташкил этилаётган банklar учун устав фондининг энг кам миқдори 2000 йилни 1 январидан Тошкент шаҳри учун 2 млн. экю, вилоятлар ва қишлоқ туманларида жойлашган тижорат банклари учун 1 млн экю миқдорида белгиланган. Бундан ташқари ушбу мавзунинг биринчи саволида қайд этилганideк 2002 йилнинг бошидан аҳолиси 0,5 млн кишидан кўп бўлган шаҳарларда 2,5 млн АҚШ долларларида, аҳолиси 0,5 млн кишидан кам бўлган шаҳарларда 1,25 АҚШ долларлари, чет эл капитали иштирокидаги банklar бўйича 5

млн АҚШ доллари, хусусий банклар учун 1,25 млн АҚШ долларидан кам бўлмаслиги керак.

Мавзунинг биринчи саволида таъкидланганидек бу меъёрлар 2007 йилни биринчи январидан янги ташкил этилаётган тижорат банклар устав капитали бўйича 5 млн АҚШ долларини, хусусий банклар устав капитали бўйича 2,5 млн доллардан кам бўлмаган миқдорга етказиш кўзда тутилган.

Капиталнинг етарлилик коэффиценти қуйидагича аникланади:

$$M_1 = \frac{K}{A_x}$$

бунда K – банк капитали; A_x – хатарни ҳисобга олиб чамаланган банк активлари

Банк капитали асосий икки қисмдан – асосий ва қўшимча капиталдан иборат. Бунда асосий капитални умумий капиталдаги салмоғи 50 фоиздан кам бўлмаслиги керак.

Банк капитали ўзининг хатар даражасига кўра бўлинади:

1. Хатардан холи бўлган активлар
2. Минимал хатарли активлар
3. Юқори хатарли активлар
4. Максимал хатарга эга бўлган активлар

Мазкур коэффицентнинг минимал миқдори 0,08 га тенг бўлиши керак.

Банк капитали билан унинг мажбуриятлари ўртасидаги нисбат курсаткичи қуйидагича аникланади:

$$M_2 = \frac{K}{M}$$

Бунда M – банк мажбуриятлари

Бу курсаткич банк мажбуриятларини ўз капитали билан ўминланганлигини кўрсатади ва унинг энг юқори миқдори 0,05 га тенг.

Тижорат банклари учун қуйидаги ликвидлик коэффицентлари белгиланган (банк ликвидлиги деб ўз активларини нақд пул сифатида ишлатиш ёки уларнинг номинал қийматини сақлаб қолган ҳолда тезда пул маблағларига айлантириш йўли билан мавжуд молиявий мажбуриятларини қоплай олиш қобилиятига айтилади):

а) Лахзали ликвидлик коэффиценти ва у қуйидаги нисбат бўйича аникланади:

$$M_3 = \frac{ЛА}{БМ}$$

Бунда: $ЛА$ – банкнинг пул шаклидаги активлари

Бунда: ЖЙКС – жами йирик кредитлар сўммаси

Умуман бир қарз олувчига берилган кредитлар қўшилган шу қарз олувчига нисбатан берган, банк капиталидан 15 фоиз ортик бўлган балансдан ташқари мажбуриятлар сўммасининг 75 фоиз жамланган қарз катта кредит ҳисобланади. Банк учун катта кредит тоифага кирадиган ва бир қарз олувчига бериладиган кредитлар сўммасини шу қарз олувчининг ўз маблағлари сўммасидан оширмаслик тавсия этилади.

Бу меъёр банк капиталининг 5 баробаридан ошмаслиги керак.

Бир омонатчига (кредиторга) тўғри келадиган хатарнинг энг юқори меъёри олинган кредит ёки омонатнинг энг юқори миқдори ва битта депозиторнинг депозит ҳисоб варагидаги қолдиқ қийматини банкнинг ўз маблағлари миқдorigа нисбати билан аниқланади.

$$M_8 = \frac{O}{K}$$

Бунда О – олинган кредит ёки омонатнинг энг юқори миқдори ва битта омонатчининг ҳисоб рақамидаги, жорий рақамидаги ва қимматли қоғозлар бўйича операциялар қолдиқлари.

Ушбу меъёр учун ўрнатилган энг юқори миқдор 1999 йилнинг 1 январидан 2000 йилни 1 январигача – 0,50. Демак бу ҳар йилга алоҳида белгиланади.

Қимматли қоғозлар билан бўлган операцияларда ўз маблағидан фойдаланиш кўрсаткичи банкнинг олди – сотти учун ҳарид қилган қимматли қоғозлари миқдорини ўз маблағларига нисбати белгиланади.

$$M_9 = \frac{KK}{AK}$$

Бунда: КК – олди – сотти мақсадида қимматли қоғозларни сотиб олишга йўналтирилган банкнинг ўз маблағлари

АК – акционер капитали

Банкнинг бошқа банклар, корхоналар, ташкилотлар устав фондига қўядиган жами инвестиция сўммаси миқдорининг улуши банк капиталининг 20 фоизидан, Устав фондининг 10 фоизидан оширмаслик тавсия этилади.

Мазкур меъёр учун белгиланган миқдор 0,5 га тенг

Банкнинг асосий акциядорлари, уйинг раҳбарлари, ходимлари ва улар билан боғлиқ шахслар банк хизматларидан имтиёзли асосда фойдаланмасликлари ва амалдаги қонунларга риоя қилишлари талабларидан келиб чиқиб дахлдор шахслар кўрсаткичи мавжуд.

тўловларини ўзлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида»ги қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банкларининг иш яқунларини кўриб чиқиш вақтида аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларга банкларнинг депозит ҳисоб варақларидан нақд пулларни кечиктирмай тўлаш борасида ўрнатилган тартиб бир неча марта (ойига 3 мартадан кўпроқ) бўзилган тақдирда тижорат банклари ҳудудий бўлимлари ва филиалларининг раҳбарлари эгаллаб турган лавозимидан озод қилиниши, нақд пул маблағлари беришни мунтазам кечиктириш ҳоллари мавжуд бўлганида тижорат банкларига нисбатан қаттиқ жавобгарлик чоралари, ҳатто банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берадиган лицензияни қайтариб олиш чоралари қўлланилиши белгиланган.

Мавзуни мустақил ўзлаштириш бўйича саволлар

1. Тижорат банклари ташкил этилишининг ҳуқуқий асослари нималар?
2. Тижорат банклари устав фонди миқдорига қандай талаблар қўйилган?
3. Тижорат банклари фаолияти қандай тамойилларга асосланади?
4. Тижорат банклари фаолияти қандай функцияларга асосланади?
5. Қандай операциялар тижорат банкларнинг пассив операциялари ҳисобланади?
6. Тижорат банкларининг актив операцияларига қандай операциялар киради?
7. Тижорат банкларнинг кредитлаш жараёни қандай босқичларни ўз ичига олади?
8. Тижорат банкларининг депозит операцияларига қандай операциялар киради?
9. Тижорат банкларининг нодепозит операцияларига қандай операциялар киради?
10. Қандай операциялар тижорат банкларининг хизмат ва воситачилик операциялари ҳисобланади?
11. Тижорат банкларининг қандай кредитлаш услублари мавжуд?
12. Тижорат банклари томонидан кредитлашнинг қандай турлари (шакллари) мавжуд?
13. Кредитлаш бўйича қандай ссуда ҳисоб варақлари мавжуд?

14. Иқтисодий тараккиётда кичик бизнес субъектларининг аҳамияти ва ўрни нимада?
15. Кичик бизнес субъектларини микрокредит беришнинг ҳуқуқий асослари нимада?
16. Бюджетдан ташқари жамғармаларга нималар киради?
17. Бюджетдан ташқари жамғарма кредит линияси маблағларига қандай маблағлар киради?
18. Дастлабки сармояни шакллантиришга қандай тартибда микрокредитлар берилади?
19. Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи давлат жамғармаси кредит линияларидан фойдаланиш тартиби қандай?
20. Оилавий тадбиркорлик субъектларига микрокредитлар қандай тартибда берилади?
21. Кичик бизнес субъектларини микрокредитлар билан таъминлашда «Микрокредитбанк» акциядорлик – тижорат банкларининг ўрни?
22. Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш қандай иқтисодий меъёрларга асосланади?
23. Банк тизими фаолиятини тартибга солишда қандай иқтисодий чоралар қўлланилади?

9 – Мавзу: Банкларнинг инвестицион фаолияти ва банклар фаолияти барқарорлигини таъминлаш

Режа:

1. Инвестициялар ва уларни иқтисодиётдаги ўрни
2. Банкларнинг инвестицион сиёсати. Банкларни қимматли қозғалар билан боғлиқ операциялари
3. Банк тизими барқарорлиги ва банкларни тўлов қобилиятини таъминлаш йўллари
4. Банк ликвидлиги ва уни таъминлаш йўллари. Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар.

Таянч тушунчалар:

Инвестиция ва капитал қўйилма тушунчалари. Инвестициянинг иқтисодиётдаги ўрни. Реал, молиявий ва интеллектуал инвестиция. Ички ва ташқи инвестиция. Банкларнинг инвестицион сиёсати. Банкларни қимматли қозғалар билан боғлиқ операциялари. Банк

тизими барқарорлиги. Банкларни тўлов қобилияти ва уни таъминлаш йўллари. Ретроспектив ва Перспектив таҳлил. Банк ликвидлиги ва уни таъминловчи омиллар. Банк фаолиятига таъсир этувчи омиллар. Банк фойдаси ва унга таъсир этувчи омиллар.

Адабиётлар: 2, 9, 12, 23, 24, 36, 43, 44, 45, 47⁶

1. Инвестиция ва уларни иқтисодиётдаги ўрни

Бозор иқтисодиёти шароитида кенгайтирилган ишлаб чиқариш объектив зарурият ҳисобланади. Халқ хўжалигига қилинаётган капитал сарфлар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлашнинг асосий манбаи ва уни юқори суръатларда амалга оширишнинг асоси ҳисобланади. Бу мамлакатимиз иқтисодиётига кейинги йилларда сарфланган инвестиция маблағлари ҳажмидан ҳам кўринади. Агар мамлакат иқтисодиётига инвестиция 2001 йилда 1320,9 млрд сўмни ташкил этган бўлса бу кўрсаткич 2002 йилда 1442,4 млрд сўмни, 2003 йилда 1867,4 млрд сўмни, 2004 йилда 2473,2 млрд ва 2005 йилда 2873,3 млрд сўмни ташкил этди. 2004 йилдаги инвестициянинг 1586,1 млрд сўмни ишлаб чиқариш объектларига, қолган 867,1 млрд сўмни ноишлаб чиқариш объективларига сарфланган.

Ривожланган мамлакатларда инвестиция ресурсларининг катта улиши корхоналар маблағларига тўғри келади. Республикамизда ҳам ушбу ҳолат эътиборга олинган ҳолда инвестиция манбалари таркибида корхоналар маблағларининг улуши 2001 йилдаги 31% дан 2004 йилда 43,2% га етди, давлат бюджети маблағлари эса 2001 йилда 21,5% дан 14,9% га тушди. Шу каби 2004 йилда инвестиция манбалари таркибида аҳолининг маблағлари 12,4% ни, тўғридан – тўғри чет эл инвестициялари 10% ни, ҳукумат кафолати билан чет эл инвестициялар 4,5% ни, тижорат банклари кредитлари 2,3% ни, бюджетдан ташқари фондлар 2,4% ни ташкил этади.

Республикамизда 2005, 2006 йилларда инвестиция дастурини асосий курсаткичлари қуйидагича:

Кўрсаткичлар	2005 йил		2006 йил, режа	
	млрд.сўм	фоиз	млрд.сўм	фоиз
Капитал куйилмаларнинг умумий ҳажми	2873,3	100	3533,1	100
Шу жумладан:				
1. Марказлаштирилган инвестициялар	862,4	30,0	1065,2	30,0
Шундан ҳукумат кафолати остида бериладиган инвестиция ва кредитлар	383,7	44,0	440,7	41,0
2. Марказлаштирилмаган инвестициялар	2010,5	70,0	2467,9	70,0
Шундан хорижий инвестициялар ва кредитлар	265,0	28,0	666,4	27,0

Жадвал маълумотларига кўра республикамызда 2005 йилда жами инвестицияларнинг 862,4 млрд сўми ёки 30 % и марказлаштирилган инвестицияларни, 2010,5 млрд сўми ёки 70 фоизи марказлаштирилмаган инвестицияларни ташкил этади. Марказлаштирилмаган инвестицияларнинг 28 фоизини хорижий инвестиция ва кредитлар ташкил этади. Бу кўрсаткичлар 2006 йил режасига кўра тегишли нисбатлар саклангани ҳолда янада ортади.

Шу тариқа мамлакат иқтисодиётига мулжалланган инвестициялар ҳажмини йилдан – йилга ошириб бориши иқтисодиётини жадал суръатлар билан ривожланишининг асосий омилларидан ҳисобланади.

Адабиётларда бир – бирига яқин бўлган инвестиция ва капитал қўйма тушунчалари мавжуд бўлиб улар ўртасида маълум фарқлар ҳам мавжуд.

Капитал қўйилма – бу асосий воситаларни янгидан ташкил этиш, мавжудларини кенгайтириш ва қайта кўриш билан боғлиқ бўлган харажатлардир.

Инвестиция асосий воситаларни ташкил этиш, кенгайтириш ва қайта қуришдан ташқари унга тегишли айланма маблағлар, акциялар, облигация ва бошқа молиявий объектлар, шунингдек қимматли қоғозлар, мулкдан фойдаланиш ва эгалик қилиш ҳуқуқлари, илмий – техника маҳсулотлари, «НОУ – ХОУ», кадрлар тайёрлаш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Юқоридаги инвестициянинг таърифидан келиб чикиб айрим муаллифларни уни фақат қимматли қоғозларга тегишли эканлигига қўшилиб бўлмайди. Жумладан, Ш.З. Абдуллаеванинг фикрича (Пул, кредит ва банклар. Тошкент, 2000 йил, 228 бет), «Инвестиция – бу хусусий, давлат корхоналари ва ташкилотлари қимматли қоғозларига узок муддатга қўйилган маблағлардир».

Ушбу таъриф маълум даражада молиявий инвестицияга тўғри келади. Маълумки, инвестициялар қимматли қоғозлардан ташқари бошқа маблағларни ҳам ўз ичига олади.

Асосий воситалар ва айланма маблағларга инвесторлар қуядиган барча турдаги маблағлар реал инвестиция дейилади. ∩

Жаҳоннинг кўпчилик мамлакатларида илмий – техник тараққиёти жадаллашган ҳозирги даврда интеллектуал (ижодий ақлий меҳнат маҳсули – ақлий мулк) потенциал иқтисодийнинг энг фаол элементи бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда мамлакатимизда ҳам кадрлар тайёрлаш, илмий тадқиқот ва умумий таълим соҳаларига сарфланаётган инвестициялар ошиб бормоқда.

Инвестициялар ички ва ташқи инвестицияларга ҳам бўлинади. Республикамизга юқорида таъкидланганидек чет эл инвестицияларини киритиш иқтисодийни соғломлаштириш, ижтимоий кескинликни бартараф этиш, миллий иқтисодийни тартибга солиш, қайта қуриш, сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни устирган ҳолда экспорт имкониятини ошириш муаммоларини ҳал этишда ижобий рол уйнайди.

2. Банкларнинг инвестицион сиёсати. Банкларни қимматли қоғозлар билан боғлиқ операциялари

Тижорат банклари томонидан инвестицион фаолият олиб боришдан асосий мақсад уларнинг даромадлилиги ва ликвидлигини таъминлашдан иборат. Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида тижорат банкларининг инвестицион сиёсати банк фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади ва банкларнинг ликвидлигини таъминлайди.

Банклар инвестицион фаолиятининг асосий қисмини қимматли қоғозлар ташкил этиб бунда банк турли эмитентлардан қимматли қоғозларни сотиб олади ва банкнинг қимматли қоғозлар портфелини вужудга келтиради. Банк томонидан қимматли қоғозларни харид қилинишидан мақсад – бу қимматли қоғозларни кейинчалик қайта

сотиш ёки капитални узоқ муддатга қўйиш йўли билан фойда олишдан иборат.

✓ Банклар тизимида инвестиция сиёсати – тижорат банклари фаолиятининг бир йўналиши бўлиб, у маълум хатар даражасига асосланган банкнинг қимматли қоғозлар билан актив операцияларини ўз ичига олади ва банк фаолиятининг даромадлиги ва ликвидлигини таъминлашга қаратилган бўлади.

Инвестиция фаолиятининг тамойиллари ва қимматлиги қоғозларга маблағларни қўйишни асосий омиллари – даромадлилик, ликвидлик ва хатар – орасидаги боғлиқликдан келиб чиққан ҳолда ҳар бир тижорат банки юқоридаги омиллар таъсирини англаган ёки англамаган ҳолда ёки бу инвестиция сиёсатини яхши ёки ёмон амалга оширади. Бу ўз навбатида банкнинг инвестиция сиёсатида банк томонидан маълум даражадаги инвестиция хатарига боришни билдиради [ва тижорат банкларининг инвестиция сиёсатида тегишли чоралар ишлаб чиқиш зарурлигини англатади.

Инвестиция билан боғлиқ хатарларни камайтириш усулларида бири бу банкларнинг инвестиция портфелини диверсификация қилишдир. Бу банкнинг инвестиция портфелида турли хил кўпдан – кўп қимматли қоғозларнинг мавжудлигига эришишни билдиради.

Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар портфелини диверсификация қилишнинг қимматли қоғозларни турлари, тўлов муддати бўйича диверсификация қилиш ҳамда уларни эмитентлари бўйича диверсификация қилиш каби турлари мавжуд. 7

Қимматли қоғозларни географик тарқалишига нисбатан диверсификация мақсади – тегишли минтақаларда қиктисодий қийинчиликлар рўй берганда юзага келадиган хатарларни камайтириш.

Қимматли қоғозларни тўлаш муддати бўйича диверсификациядан мақсад – фоиз ставкаларини тебраниши билан боғлиқ хатарларни олдини олиш.

Жаҳон амалиётида тижорат банклари ўз инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун бошқарил таркибида махсус инвестиция бўлимларини ташкил қилишади.

Банкларнинг қимматли қоғозлар бўйича операцияларининг турлари:

1. Қимматли қоғозларни кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилиш йўли билан ссудалар бериш

2. Қимматли қоғозларни банк томонидан ўз ҳисобига сотиб олиш йўли йўли билан операциялар ўтказиш.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларини хатар даражасига кўра қуйидагича гуруҳланади:

1. Давлатнинг қисқа муддатли облигацияларига қилинган инвестициялар. Бу операцияларнинг хатар даражаси паст бўлиб улар банкка қатъий белгиланган фоиз кўринишида барқарор даромад келтиради. Банкларнинг ушбу қимматли қоғозлардан оладиган даромадлари солиққа тортилмайди.

2. Тижорат қимматли қоғозларига қилинган инвестициялар.

Бу шаклдаги инвестицияларнинг хатар даражаси юқори бўлиб бунда қимматли қоғозларнинг бозор баҳосининг ўзгариши ва эмитентларнинг тўловга қобиллиги кафолатланмаган.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки банклар қуйидаги шартлар бажарилгандагина қимматли қоғозларга қуйилмаларни амалга оширишлари мумкин:

а) банкнинг бир корхона устав капиталига, шунингдек ушбу корхонанинг бошқа қимматли қоғозларига қилган қуйилмаси миқдори биринчи даражали банк регулятив капиталининг 15 фоизидан ошмаслиги керак.

б) банкнинг барча эмитентлар устав капиталига ва бошқа қимматли қоғозларига қилинган инвестициялари миқдори биринчи даражали банк регулятив капиталининг 15 фоизидан ошмаслиги керак.

в) Олди – сотти учун нодавлат қимматли қоғозларига қилинган банк қуйилмаси миқдори биринчи даражали банк регулятив капиталининг 25 фоизидан ошмаслиги керак.

г) Банк исталган корхона (молиявий институтлардан ташқари) устав капиталининг 20 фоизидан ортигига тўғридан – тўғри ёки билвосита (шуъба корхоналари орқали) эгалик қилиши мумкин эмас.

Гаров ҳуқуқларини амалга ошириш натижасида қимматли қоғозлар олинган ҳолда банк бир ой муддатда олинган қимматли қоғозларни сотиши шарт.

3. Банк тизими барқарорлиги ва банкларни тўлов қобилиятини таъминлаш йўллари

Банкларнинг ликвидлиги ҳамда тўловга қобилиятлилиги банкларнинг умумий молиявий барқарорлигини таъминлашга асос ҳисобланади. Банкнинг молиявий барқарорлигига турли ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар ичида банкнинг молиявий бозордаги рақобатдошлиги, донмий мижозларнинг мавжудлиги ва банк амалиётини утказиш ҳамда ҳисобини расмийлаштиришда илғор технологияларни қўллаш омиллари муҳим ўрин тутати. Банкнинг ички барқарорлиги бу тижорат банк фаолиятининг барқарор, юқори натижаларини таъминловчи пасивлар ва активлар таркибининг ҳолати ва молиявий натижалар динамикасидир.

Тижорат банкига нисбатан ташқи барқарорлик, ушбу банк фаолият курсатаётган иқтисодий муҳит барқарорлиги билан белгиланади. Ташқи барқарорликка бутун мамлакат миқёсидаги бозор иқтисодиётига хос бўлган бошқариш тизими орқали эришилади.

Банкнинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилиш қуйидаги асосий йўналишларда олиб борилади.

1. Ретроспектив таҳлил. Бунда Марказий банк тамонидан банклар учун ўрнатилган иқтисодий меъёрларга тижорат банклари тамонидан риоя қилинишининг назорат қилишга асосланган молиявий барқарорликнинг асосий кўрсаткичлари ва белгиларини таҳлил қилишни ўз ичига олади. Бу йўналишда ликвидлик, фойдалилик, активлар сифати, капиталнинг етарлиги ва бошқалар таҳлил қилинади.
2. Перспектив таҳлил. Бу йўналишнинг мақсади тижорат банки фаолияти самарадорлигини прогноزلан ҳисобланади.

Банк ликвидлигини таъминловчи омиллардан бири банк тамонидан

қарз олиш, ўз активларини сотиш йўли билан ёки ўз мажбуриятларини бажариш учун маблағ топа олиш имконини берадиган пул бозорининг мавжудлигидир.

Тўловга қобилиятсизлик маълум бир санага белгиланган мажбуриятларни қоплай ва тўлай олиш қобилиятини билдиради. Шунинг таъкидлаш лозимки ликвидлиги бўлмаган банк тўловга лаёқатли бўла олмайди. Амалда айнан ликвидлик тўловга

қобилиятсизликнинг асосий сабаби бўлиб, уларни банкрот ва банк тизимининг берқарорлигига олиб келиши мумкин.

Банкларнинг ликвидлиги ҳамда тўлов қобилиятлиги банкларнинг умумий молиявий барқарорлигини таъминлашга асос ҳисобланади.

Узбекистон банк тизимининг ликвидликни таъминлашни энг оддий усули банкнинг бир қисм активларини ликвид шаклда. Масалан, нақд пул, Марказий банк ва бошқа банклар вакиллик ҳисоб варақларидаги қолдиқлар, давлатнинг қисқа муддатли облигациялари шаклида сақлаш ҳисобланади.

Банклар зурур бўлганда ёки мойявий бозорда қарз олиш ёки банклараро кредитлар олиш ҳисобига ликвидликни таъминлаш мумкин.

Банк ликвидлигини таъминловчи омиллардан бири банк пасивларининг сифатидир. Уз ва жалб қилинган маблағлар нисбати банкнинг ишончлигига ва фаолияти ривожланишининг истиқболини характерлайди. Жалб қилинган маблағлар оқимининг барқарорлиги ликвидлик муаммосини ҳосил қилмасдан туриб қисқа муддатли ресурсларни узоқ муддатли қуйилмаларга йўналтириш имкониятини беради.

Банк ликвидлигини таъминловчи омиллардан бири банк томонидан қарз олиш, ўз активларни сотиш йўли билан ёки ўз мажбуриятларини бажариш учун маблағ топа олиш имконини берадиган пул бозорини мавжудлигидир.

Банклар молиявий барқарорлигини яна бир омили бу банк фаолиятининг фаолиятининг фойдалилигидир. Фойда олиш-банк фаолияти кўламини кенгайтириш манбаларидан биридир.

4. Банк ликвидлиги ва уни таъминлаш йўллари. Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар

Узбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги

«Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устивор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора тadbирлари тўғрисида» ги фармонига мувофиқ мамлакатимизда бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш борасида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Ушбу жараёнларнинг амалга

оширилишида молиявий жихатдан барқарор ва иқтисодий жихатдан қудратли бўлган тижорат банкларнинг роли каттадир.

Ўз навбатида тижорат банклари молиявий барқарор ҳамда иқтисодий қудратга эга бўлиши учун унинг фаолият натижалари самарали бўлмоғи лозим. Шу сабабли тижорат банклари фаолияти самарадорлигига таъсир этувчи омилларни доимо таҳлил қилиб бориш муҳим ҳисобланади.

Тижорат банкларнинг молиявий ҳолатига баҳо беришда уларнинг фойдалилиги, ликвидлиги ва тўловга қобилиятлигига эътибор қаратилади. Айнан шу омиллар банкнинг молиявий ҳолати қандай даражада эканлигини белгилайди. Банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятлиги нафақат битта банк ёки банк тизими­нинг мувозанатлигини, балки бутун бир иқтисодиётнинг мувозанатини таъминлайди. Банк фаолияти тизимида энг аввало банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятлиги аҳамиятли ҳисобланади, чунки фойдалилик фақатгина банкнинг ўз манфаатини ифодаласа, ликвидлик ва тўловга қобилиятлилик жамиятнинг кенг қатлами манфаатларини ифода­лайди.

Банк ликвидлиги деб активларнинг нақд пул сифатида ишлатиш ёки уларнинг номинал қийматини сақлаб қолган ҳолда тезда пул маблағларига айлантириш йўли билан мавжуд молиявий мажбуриятларни қоплай олиш қобилиятига ай­тилади.

Агар банкнинг нақд пуллари ва ликвид активларнинг йиғиндиси унинг

қарзи ва молиявий мажбуриятларини қоплаш учун етарли бўлса банк фаолияти ликвид ҳисобланади.

Банк ликвидлигига эришиш учун;

- Тижорат банкнинг маълум вақт мобайнидаги активлари таркибини такомиллаштириш йўли билан. Бунда айрим активларнинг иқтисодий жихатдан мақсадга мувофиқлиги ва хавф-хатарлигини аниқлаш; активлар сифатини улар даромадлилиги, ликвидлиги, диверсификация қилинганлигига эътиборни қаратган ҳолда.

- Тижорат банкнинг маълум вақт мобайнида юзага келган ноқулай тушиб кетишдан актив ва пас­сивларнинг мос моддаларини қўшимча заём маблағларини жалб қилиш ва банк молиявий барқарорлигини даромадларини устириш йўли билан.

- Банк фаолиятини таҳлил қилиш, устав, махсус фондлар ва заҳиралар жалб қилинган маблағлар, актив кредит

операцияларини амалга оширишни таҳлил қилишда илмий асосланган иқтисодий сиёсат олиб бориш орқали.

Умуман олганда ҳар бир тижорат банки уз ливдвиги ни саклаш учун бутун чоралар билан ҳаракат қилиши лозим.

Умумий ливдвликни баҳолашда тижорат банклари асосий ливдлик, жорий ливдлик ва истикболли ливдликни бир тизимда таҳлил қилишлари лозим.

Бу бўйича республикамизнинг йирик акциядорлик-тижорат Пахта банки ўз фаолиятида ички манфаатларни ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларни амалга оширмоқда.

- Қуйилмалардан юқори даражада максимал фойда олиш;
- Кредит портфелини бошқаришнинг мақбул даражасига эришиш;
- Ливдлик ва тўловга лаёқатликнинг зурур бўлган даражасини таъминлаб туриш;
- Усишнинг замини ва захирасини яратиш;
- Банк ташки манфатларини ҳисобга олган ҳолда;
- Мамлакатда иқтисодий ва сиёсий барқарорликни қуллаб қувватлаш;
- Ислохатлар курсини амалга ошириш;
- Тадбиркорликни ривожлантириш;
- Тўлов интизомини мустаҳкамлаш;

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкларининг фаолияти фойда олишга йўналтирилган, чунки тижорат банкларнинг фойдаси банк капитали тўлланишининг ва ривожланишининг асосий манбаи ҳисобланади.

Банк фойдасининг ошиб боришига банкнинг рентабеллиги, вақтинча бўш

маблағларнинг самарали ишлатилиши, турли хил хизматларни ўрсатиш доирасини кенгайтириш, фойда келтирмайдиган тивларни камайтириш, фойда келтирувчи активларни қўпайтириш бошқа омиллар таъсир этади.

Тижорат банклари фойдасини камайтишига қуйидаги омиллар таъсир этади.

- Балансининг ноликвдлиги, бунда ливдлик камомадини тўлдириш учун қўшимча кредит ресурсларини жалб қилиш зарурияти туғилади.
- Депозитларнинг барқарор эмаслиги.
- Инфляциянинг усиши ва у орқали тартибга солувчи талаблар, жумладан,

юқори мажбурий заҳиралар талаби таъсири остида бўлган фоииз даражасининг пастлиги.

- Даромад келтирувчи активларнинг ноқулай таркиби, жумладан кам

даромад келтирувчи кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар, фоиизсиз ссудалар салмоғининг юқорилиги ва тўловли пасивлар.

- Фоиизсиз даромадлар ва фоиизсиз харажатларнинг салбий нисбати.

- Маъмурий хўжалик харажатларининг мақсадга мувофиқ бўлмаган юқори даражаси

- Кредит портфелида муддати утган кредитлар салмоғининг юқорилиги ва берилган кредитларнинг фойдаланиш ҳамда қайтарилиш муддатларини узайтириш билан боғлиқ йўқотишлар.

- Қимматли қоғозлар қийматининг тушиши.

- Солиқлар даражасининг юқорилиги.

- Мувоzanатлаштирилмаган фоииз сиёсати.

- Хажми ва миқдори жиҳатидан ўз капитали миқдорини чегараловчи асосланмаган юқори даражада хатарли бўлган банк фаолиятини юритиш ва бошқалар.

Умуман тижорат банклари фаолиятига таъсир этувчи муаммо ва омиллар ичида банкларни даромадларини ўстириш ва харажатларини камайтириш билан боғлиқлари муҳим ўринни эгаллайди. Қар бир тижорат банки ўзларининг кундалик фаолиятида уларни биринчи навбатда ҳал этиш чораларини кўриши лозим.

Мавзунини мустақил ўзлаштириш бўйича саволлар

1. Инвестиция ва капитал қуйилмаларни моҳияти, уларни умумийлиги ва фарқлари нимада?
2. Инвестициянинг иқтисодиётдаги ўрни нима билан белгиланади?
3. Инвестициянинг қандай турлари мавжуд?
4. Банкларнинг инвестицион фаолияти нима?
5. Банкларни қимматли қоғозлар билан бўлган фаолиятига қандай операциялар киради?
6. Банк тизими барқарорлиги нима?
7. Банклар молиявий барқарорлиги қандай йўналишлар бўйича таҳлил қилинади?
8. Банк ликвидлигининг моҳияти ва у қандай йўллар билан таъминланади?

9. Банклар фаолиятига қандай омиллар таъсир этади?

10. Тижорат банклари фойдаси ва унга қандай омиллар таъсир этади?

Фойдаланилган адабиётлар

- +1. Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банк тўғрисида»ги қонуни. Тошкент. 2002 йил
2. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни. Тошкент. 1996 йил
3. Ўзбекистон Республикасининг «Банк сирини тўғрисида»ги қонуни. Тошкент, 2003 йил
4. Ўзбекистон Республикасининг «Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида»ги қонуни. Тошкент, 2001 йил
5. Ўзбекистон Республикасининг «Сугурта фаолияти тўғрисида»ги қонуни. Тошкент. 2002 йил
6. Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонуни. Тошкент. 2003 йил
- 7. Ўзбекистон Республикасининг «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги қонуни. Тошкент. 2006 йил
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 январдаги «Тулов интизоми ва ўзаро ҳисоб – китоблар тизимини мустаҳкамлаш тўғрисида»ги фармони
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 мартдаги «Пул массаси ўсишини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш маъсулиятини ошириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги фармони
- +10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги «Бозор ислохотларини чуқурлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги фармони
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 5 майдаги «Микрокредитбанк акциядорлик – тижорат банкни ташкил этиш тўғрисида»ги фармони
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги «Банк тизимини янада ислох қилиш ва эркинлаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги қарори
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 5 августдаги «Банклардаги депозит ҳисоб варақларидан нақд пул тўловларини узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида»ги қарори
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 15 августдаги 355 – сонли «Ташқи иқтисодиёт фаолиятини амалга оширишда валюта операцияларини эркинлаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси банк муассасаларида эмиссия, касса иши, пул тушумини инкассация қилиш ва бойликларни ташишга доир йуриқнома. Тошкент. 1998 йил
14. Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб – китоблар тўғрисида Низом, Тошкент. 2002 йил
15. Ўзбекистон Республикаси банкларида пул муомиласига доир ишларни ташкил этиш тўғрисида йўриқнома. Тошкент. 2005 йил
16. Тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларига бюджетдан ташқари жамғармалар ва тадбиркорбанк кредит линиялари ҳисобидан микрокредитлар бериш тартиби тўғрисида Низом. Тошкент. 2006 йил
17. Каримов И.А. – Бунёдкорлик – фаровон ҳаёт асоси. Тошкент. 1995 йил 21 декабр.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон – иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. 1996 йил 3 том, 175 – 365 бетлар.
19. Каримов И.А. – Конституция – мамлакатимизда янги жамият, янги ҳаёт бунёд этишнинг ҳуқуқий асоси. Тошкент. 2003 йил
20. Каримов И. Банк тизими, пул муомиласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида (Ф.Муллажонов таҳрири остида). Тошкент, 2005 йил
21. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Тошкент. 2005 йил
22. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Тошкент, 2005 йил
23. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Тошкент. 2003 йил
24. Кодиров А и др. Экономическая теория. Тошкент. 1999 г
25. Абдуллаев Е., Коралиев Т. Пул. Тошкент, 1996 йил
26. Абдуллаев Е., Бобокулов Т. Кредит. Тошкент. 1996 йил
27. БХМА – 9 Пул оқими ҳақида ҳисобот. Тошкент. 1998 йил
28. В.Ўзбекистане введена конвертация. Журнал. ЭО. 2003 г, №11
29. Наврузова К.Н., Ортиков О.А. Банкларда ҳисоб ва тўлов тизими. Тошкент. 2005 йил
30. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор ва очиқ иқтисодиёт. Тошкент. 1996 йил
31. Акбаров Н. Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолияти. УИА журн. 2001 йил 7 – 8 сонлар
32. Абатуров В и др. Европейский банк реконструкции и развития: цели и программы деятельности. Журнал. ЭО, 2003 № 3 – 4
33. Ашрафхонов Б., Мирсаидов М. О развитии и реформировании страхового рынка республики Узбекистан журн. ЭО, 2004, №3

34. Бакаев Ф. Применение основных принципов Базельского комитета по банковскому надзору. Журн. БПК, 2005, №2
35. Болтаев Т. Валюта курси динамикаси. БПК журн. 2005, 10 сон
36. Банк тизими: ютуқларни мустаҳкамлаб янги марралар сарн. БПК журн. 2006, 2 – сон.
37. Исламский банк развития. Журн.ЭО, 2003 №9
38. Итоги реформирования банковской системы и задачи дальнейшего углубления. БПК журн. 2006, 1 – сон.
39. Маматов А. Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолияти асосий йўналишлари. УИА журн. 2002, 1 – 2 сонлар
40. Мурадов Н. Модель и перспективы развития системы кредитных союзов в Узбекистане. Журн. ЭО, 2004 №4
41. Махмудов Э и др. Инвестиционная стратегия и новые возможности экономики. Журн. БПК, 2005 №5
42. Муллажонов Ф. Банк тизимидаги ислохатларни чуқурлаштириш устивор вазирамиз. БПК журн. 2005, 8 – сон
43. Маткаримов М. Тижорат банклари фаолияти самарадорлигини белгилловчи омиллар. БПК журн. 2005, 8 – сон
44. Марказий банк пул – кредит ва монетар сиёсатининг 2006 йилга мувожазланган асосий йўналишлари. БПК журн. 2006 йил 3 – сон
45. Нурмуратов Х. Ўзбекистонда пул муомиласи ва банк тизими шаклланиши тарихидан. БПК журн. 2001. 8 – 9 сонлар
46. Нурмуратов Х Тижорат банклари томонидан қишлоқ хўжалигини кредитлаш. БПК журн. 2005, 3 – сон.
47. Наумов Ю. От беды не спасет, но в беде помажет журн. ЭО, 2004, №8-9
48. Наилон Р. Куда поведет всемерный банк. Журн. ЭО. 2005. №3
49. Собиров О., Юсупов А. Стратегия формирования и укрепления капитала коммерческих банков Узбекистана. Журн. БПК, 2005. №2
50. Сафаров Н. Ўзбекистон – Осиё тараққиёти банки ҳамкорлик истикболлари. БПК. Журн. 2005, 9 – сон
51. Тухлиев Б. Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни ўрни. БПК журн. 2006 й 5 – сон.
52. Хачиев Г. Внешнеэкономические связи в международном контексте. Журн. ЭО, 2004, №11
53. Экспорт ва импортнинг таркиби, савдо биланси таркиби. Ўзбекистон иқтисодиёти журн. 2005. 6 – сон
54. Эрдонов А. Кредит уюшмалари фаолиятини такомиллаштириш. БПК журн. 2006 йил 2 – сон

55. Интернет сайтлари

а) www.e-payment.net.ru/ - 17 К

История развития платёжных систем России. Украины и Беларуси

б) www.bamm.ru/ - 21 К Банки и деньги

в) ee.tfi.uz/pdf/bit2b-uzk.pdf - узк pdf. Узбекистон мустақиллигининг биринчи йилларида пул муомиласи ва кредит

г) www.cbu.uz/uz/depart/mon-0,6.html - 61 К. www.cbu.uz. Уз. Нақд пул маблағларининг банкдан ташқари айланмасини қисқартириш

д) www.Kredit24.ru/ - 20 К Помощь в оформлении банковских кредитов

е) credr.info/index.html - 13 К. Сущность, функции и структура кредитной системы

ж) www.credits.ru/ - 60 К. Вопросы кредитования в России.

Мундарижа

Кириш	3
1-мавзу: Пулнинг моҳияти ва функциялари	
1.Товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурилиги. Пулнинг моҳияти ва хусусиятлари	4
2.Бозор иқтисодиёти шароитида пулнинг аҳамиятини ошиши	9
3.Пулнинг функциялари	10
4.Иқтисодиётни ривожлантиришда пул барқарорлигини таъминлашни ўрни ва омиллари	13
5.Пул тўғрисидаги назариялар	15
2-Мавзу: Пул тизими ва пул муомиласи	
1.Пул тизими ва унинг элементлари. Пул тизимининг турлари	20
2.Ўзбекистон Республикаси пул тизими ва уни ривожланиш тарихи	22
3.Халқаро валюта муносабатлари. Валюта тизими ва унинг элементлари	23
4.Валюта курси, уларни турлари ва унга таъсир этувчи омиллар	26
5.Инфляция, унинг келиб чиқиш сабаблари, шакллари, оқибатлари ва ундан чиқиш йўллари	27
6.Муомиладаги пул массаси ва уни бошқариш. Пул муомиласини барқарорлаштириш йўллари	30
3-Мавзу: Пул айланиши ва унинг тузилиши	
1.Пул айланиши, унинг моҳияти ва тузилиши	39
2.Нақд пул айланиши ва унинг хусусиятлари	41
3.Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг зарурияти ва аҳамияти	44
4.Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг ташкил этилиши ва таъминллари	45
5.Нақд пулсиз ҳисоб – китоб шакллари ҳақида тушунча ва унинг тулов топшириқнома шакли	47
6.Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг тўлов талабинома шакли	49
7.Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг аккредитив шакли	51
8.Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг инкассо топшириқнома шакли	53
9.Нақд пулсиз ҳисоб – китобларнинг ҳисоб – китоб чеки Шакли	55
10. Нақд пулсиз ҳисоб – китобларда пластик карточкалардан	

фойдаланиш	58
11. Хисоб – китоб ва тўлов интизоми юзасидан назорат	60
4-мавзу: Халқаро хисоб – китоб муаммолари	
1. Халқаро хисоб – китобларни ташкил этилиши ва уларни ташқи иқтисодий алоқалардаги ўрни	64
2. Халқаро хисоб – китобларнинг шакллари, уларни қўлланиши ва хисоб – китобларни амалга оширилиши	65
3. Халқаро савдо ва хисоб – китоб баланслари	67
4. Тўлов баланси, унинг асосий қисмлари ва бўлимлари	69
5. Тўлов балансининг актив ва пасив қолдиғини аниқлаш ҳамда уни валюта тушум ва чиқимлардаги ўрни	73
5-мавзу: Кредит ва кредит тизими	
1. Кредитнинг моҳияти, зарурияти, функциялари ва унинг бозор иқтисодиётидаги ўрни	76
2. Кредит муносабатлари ривожланишининг асосий босқичлари. Кредит ресурслари	79
3. Кредитнинг асосий тамойиллари	81
4. Кредитнинг шакллари ва турлари	83
5. Молия – кредит ресурслари бозори. Фонд биржаси ва уларнинг операциялари	87
6. Кредитнинг чегараси. Кредит фоизи ва унга таъсир қилувчи омиллар	90
6-мавзу: Халқаро кредит ва унинг ташқи иқтисодий муносабатларнинг ривожланишидаги ўрни	
1. Ташқи иқтисодий муносабатларда кредит, унинг турлари ва функциялари	93
2. Халқаро кредит муносабатларининг ривожланиш тарихи, гуруҳланиши ва ҳозирги замон муаммолари. Экспорт ва импорт операцияларини кредитлаш	94
3. Халқаро мињақавий, валюта ва кредит ташкилотлари	96
4. Баъзи давлатларнинг кредит тизими	104
7-мавзу: Банклар ва банк тизими	
1. Банкларнинг моҳияти, келиб чиқиш асослари ва уларни бозор иқтисодиётидаги ўрни	109
2. Кредит тизими ва унинг таркибий қисмлари	111
3. Банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари	113
4. Ўзбекистон Республикасининг банк тизими ва унинг Ривожланиш босқичлари	115
5. Марказий банк ва унинг функциялари. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолиятининг асослари	118

6.Махсус молия – кредит муассасалари _____ 122
8-мавзу:Тижорат банклари ва улар фаолиятини тартибга солиш

- 1.Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари _____ 131
- 2.Тижорат банклари фаолиятининг тамойил ва функциялари _____ 133
- 3.Тижорат банкларининг пассив ва актив операциялари _____ 135
- 4.Тижорат банкларининг депозит, нодепозит ва бошқа операциялари _____ 137
- 5.Кредитлаш услублари ва турлари (шакллари) _____ 139
6. Тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларига бюджетдан ташқари жамгармалар ва тадбиркорбанк кредит линиялари ҳисобидан микрокредитлар бериш тартиби _____ 146
- 7.Тижорат банклари фаолиятини тартибга солишда қулланиладиган иқтисодий чоралар. Банк тизими фаолиятини тартибга солишда қулланиладиган иқтисодий чоралар _____ 151

9-мавзу: Банкларнинг инвестицион фаолияти ва банклар фаолияти барқарорлигини таъминлаш _____ ✓

- 1.Инвестициялар ва уларни иқтисодиётдаги ўрни _____ 158
- 2.Банкларни инвестицион сиёсати. Банкларни қимматли коғозлар билан боғлиқ операциялари _____ 160
- 3.Банк тизими барқарорлиги ва банкларни тўлов қобилиятини таъминлаш йўллари _____ 163
- 4.Банк ликвидлиги ва уни таъминлаш йўллари. Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар _____ 164
- Фойдаланилган адабиётлар _____ 169